

nidi

**Eindrapport
Verkenning Bevolking 2050**

***Bevolking 2050 in beeld:
opleiding, arbeid, zorg en wonen***

Colofon

Projectgroep

Dit eindrapport van de *Verkenning Bevolking 2050* is samengesteld door een projectgroep bestaande uit onderzoekers van het NIDI (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut) en het CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), bestaande uit Joop de Beer (NIDI, coördinatie), Ingeborg Deerenberg (CBS), Coen van Duin (CBS), Peter Ekamper (NIDI), Nicole van der Gaag (NIDI) en Ruben van Gaalen (CBS).

Met dank aan Henk Hilderink (RIVM), Helga de Valk (NIDI) en Leo van Wissen (NIDI).

NIDI en CBS

Het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) is een instituut van de KNAW (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) en is geaffilieerd met de RUG (Rijksuniversiteit Groningen).

Het CBS is verantwoordelijk voor de data die voor dit rapport zijn gebruikt en het NIDI voor de analyse en interpretatie van de uitkomsten.

Negen ministeries

Het onderzoek is uitgevoerd op verzoek van negen ministeries: SZW (coördinatie), AZ, BZK, EZK, IenW, JenV, LNV, OCW en VWS.

Klankbordgroep

In dit rapport is commentaar verwerkt van de klankbordgroep bestaande uit externe experts:

Mark Bovens (WRR en UU), Jet Bussemaker (RVS en LUMC/UL), Godfried Engbersen (WRR en EUR), Pieter Hooimeijer (UU en Rli) en Paul Scheffer (TiU).

Begeleidingscommissie

Conceptversies van dit rapport zijn besproken met de begeleidingscommissie bestaande uit vertegenwoordigers van de bij deze verkenning betrokken ministeries: Arjen Verweij (SZW, coördinatie), Kathrin Becker (BZK), Floor Bruggeman (SZW), Vincent van der Gun (BZK), Thomas Hoving (IenW), Renate van Lijssel (AZ), Thijs Noordzij (OCW), Noisa van Malkenhorst (EZK), Valentin Neevel (VWS), Bjørn Volkerink (LNV), Jelle Wijnstok (LNV) en Ira van der Zaal (JenV).

Voorwoord

De Tweede Kamer heeft bij de Algemene Politieke Beschouwingen van september 2018 aan de regering gevraagd om de maatschappelijke gevolgen van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking halverwege deze eeuw in kaart te brengen aan de hand van een aantal scenario's. Namens negen ministeries heeft het ministerie van SZW in mei 2019 aan het NIDI gevraagd dit onderzoek te coördineren. Dit onderzoek is uitgevoerd onder de naam *Verkenning Bevolking 2050*.

In december 2019 heeft het NIDI, in samenwerking met het CBS, CPB, PBL, RIVM en SCP, het rapport *Verkenning bevolking 2050: Zekerheden en onzekerheden over de gevolgen van veranderingen in de bevolking* gepubliceerd. Dat rapport bevat een overzicht van bestaande toekomststudies en een opzet van nieuwe bevolkingsvarianten. In juli 2020 hebben het NIDI en het CBS het rapport *Bevolking in 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs* gepubliceerd waarin de uitkomsten van de nieuwe bevolkingsvarianten worden beschreven. Deze varianten laten zien hoe de omvang en de samenstelling van de bevolking in 2050 kan variëren afhankelijk van de ontwikkeling van migratie, kindertal en levensverwachting in de komende dertig jaar.

Voor u ligt het eindrapport van de *Verkenning Bevolking 2050*. Dit rapport beschrijft de gevolgen van demografische veranderingen voor opleiding, arbeid, zorg en wonen. Het rapport laat zien dat veranderingen in de samenstelling van de bevolking ertoe leiden dat het opleidingsniveau van de bevolking in 2050 hoger zal zijn dan nu, dat het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking alleen zal groeien als de arbeidsdeelname toeneemt, dat de zorgvraag, vooral de vraag naar langdurige zorg, zal toenemen en dat de woningvraag vooral toeneemt door migratie en doordat steeds meer mensen alleen wonen. De toekomst ligt echter niet vast. Daarom presenteert dit rapport verschillende scenario's van de gevolgen van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking voor opleiding, arbeid, zorg en wonen in 2050. De scenario's laten zien welke ruimte er voor beleidsmakers is om ontwikkelingen te beïnvloeden afhankelijk van de vraag welke toekomst politici als wenselijk beschouwen. Deze studie en rapportage is gecoördineerd door het NIDI in samenwerking met het CBS. Het CBS is verantwoordelijk voor de onderliggende data van de studie en het NIDI voor de analyse en uitkomsten.

April 2021

Helga de Valk, directeur NIDI

Angelique Berg, directeur-generaal CBS

Inhoud

Colofon.....	1
Voorwoord	2
Samenvatting	4
1. Inleiding	10
2. Belangrijkste uitkomsten.....	14
3. Ruimte voor beleid	17
4. Bevolking	25
5. Opleiding	35
6. Arbeid	63
7. Zorg.....	94
8. Wonen	114
Geraadpleegde bronnen.....	138

Samenvatting

Hoe sterk de omvang en samenstelling van de bevolking de komende dertig jaar zullen veranderen is onzeker. Daarom zijn acht bevolkingsvarianten voor 2050 doorgerekend. Alle bevolkingsvarianten laten zien dat het aandeel van de ouderen in de bevolking toeneemt, dat het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden krimpt en dat het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond stijgt. Maar hoe groot die veranderingen zijn, hangt af van de ontwikkeling in migratie, geboorte en levensverwachting in de komende dertig jaar. De demografische ontwikkeling stelt beleidsmakers voor een aantal keuzes. Beleid kan inzetten op het bijsturen van demografische ontwikkelingen, bijvoorbeeld door regulering van migratie of het bevorderen van het kindertal, en op het beïnvloeden van de gevolgen van vergrijzing door te investeren in onderwijs, preventie en participatie.

Belangrijkste uitkomsten

- *Op 1 januari 2020 telde Nederland 17,4 miljoen inwoners. De omvang van de bevolking in 2050 is onzeker. Daarom zijn verschillende bevolkingsvarianten doorgerekend. De omvang van de bevolking in 2050 hangt af van de ontwikkeling van het migratiesaldo, het geboortecijfer en de levensverwachting in de komende dertig jaar. Als migratie, geboorte en levensverwachting alle drie hoog zijn, groeit de bevolking met ruim vier miljoen inwoners, naar 21,8 miljoen in 2050. Als daarentegen migratie, geboorte en levensverwachting alle drie laag zijn, krimpt de bevolking tot 17,1 miljoen inwoners in 2050.*
- *Niet alleen de omvang, maar ook de samenstelling van de bevolking verandert. Het aandeel van ouderen in de bevolking neemt toe, het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden loopt terug en het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond neemt toe.*
- *Nederland telt nu 800 duizend 80-plussers. Dit is 5 procent van de bevolking. Hoe sterk het aantal ouderen toe zal nemen, hangt af van de stijging van de levensverwachting. Als de levensverwachting de komende dertig jaar sterk toeneemt, verdrievoudigt het aantal 80-plussers naar 2,6 miljoen in 2050. Maar zelfs bij een geringe stijging van de levensverwachting verdubbelt het aantal 80-plussers. Het percentage 80-plussers ligt in 2050 tussen 8 en 13 procent.*
- *Op dit moment hebben 4,2 miljoen personen een migratieachtergrond. Dit is 24 procent van de Nederlandse bevolking. Als het migratiesaldo de komende dertig jaar laag blijft, groeit de bevolking met een migratieachtergrond naar 5,3 miljoen in 2050. Bij hoge migratie groeit de bevolking met een migratieachtergrond naar 8,3 miljoen. In 2050 heeft tussen 31 en 40 procent van de bevolking een migratieachtergrond.*
- *Het aantal mensen in de werkzame leeftijden (tussen 20 jaar en AOW-leeftijd) bedraagt op dit moment 10,5 miljoen. Dit is 60 procent van de bevolking, Het percentage daalt tot 57 à 59 in 2050. Dit komt doordat het aantal personen met een Nederlandse achtergrond in de werkzame leeftijden de komende dertig jaar met ruim een miljoen krimpt. Daar staat weliswaar een toename van het aantal personen met een migratieachtergrond in de werkzame leeftijden tegenover, maar zelfs bij een hoog migratiesaldo neemt het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden in de totale bevolking af. Dit komt doordat ook het aantal in Nederland geboren kinderen van mensen met een migratieachtergrond toeneemt.*
- *Deze demografische ontwikkelingen leiden tot maatschappelijke vraagstukken op meerdere beleids-terreinen. Dit rapport brengt gevolgen van demografische ontwikkelingen voor arbeid, onderwijs, zorg en wonen in kaart aan de hand van een aantal scenario's. Dit rapport laat zien hoeveel beleidsruimte er is. Omdat beleid op het ene terrein gevolgen kan hebben voor andere beleidsterreinen, is integraal beleid nodig: samenwerking tussen departementen en samenwerking van het Rijk met andere partijen.*

- *De omvang van de beroepsbevolking in 2050 hangt niet alleen af van de ontwikkeling van het aantal mensen in de werkzame leeftijden, maar ook van arbeidsparticipatie. Als de arbeidsparticipatie niet verandert, daalt het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking van 46 procent nu naar 41 tot 44 procent in 2050. De arbeidsparticipatie van ouderen, vrouwen en een deel van de bevolking met een migratieachtergrond is lager dan van mannen met een Nederlandse achtergrond. Als ouderen langer doorwerken, als meer vrouwen gaan werken en vrouwen meer uren gaan werken en als de arbeidsparticipatie toeneemt van de bevolking met een migratieachtergrond neemt het aandeel van de beroepsbevolking (gemeten in fte's) in de totale bevolking toe.*
- *De stijging van het aantal 80-plussers leidt tot een toename van de zorgvraag die groter is dan de groei van de beroepsbevolking. Een groter deel van de beroepsbevolking zal in de zorg werkzaam moeten zijn. Vooral de vraag naar langdurige zorg neemt sterk toe.*
- *Zowel hoge migratie als sterke vergrijzing leiden tot een sterke groei van het aantal eenpersoonshuishoudens. Relatief veel migranten vormen een eenpersoonshuishouden en ouderen leven langer zelfstandig.*

Bevolking

Nederland telt nu 17,4 miljoen inwoners. De leeftijdsgroep van 20 jaar tot AOW-leeftijd vormt met 10,5 miljoen personen 60 procent van de bevolking. Van hen hebben 2,8 miljoen personen een migratieachtergrond. Het aantal jongeren (onder de 20 jaar) is met 3,8 miljoen groter dan het aantal ouderen (AOW-leeftijd en hoger) dat 3,1 miljoen bedraagt. Hoe sterk de omvang en samenstelling van de bevolking de komende dertig jaar zullen veranderen is onzeker. Daarom presenteert het rapport *Bevolking 2050 in beeld: drukker, diverser en dubbelgrijs*¹ dat in juli 2020 is gepubliceerd, acht bevolkingsvarianten voor 2050. De varianten laten zien hoe de omvang en samenstelling van de bevolking naar leeftijd en migratieachtergrond in 2050 afhangt van ontwikkelingen in migratie, geboorte en levensverwachting in de komende dertig jaar.

Als het migratiesaldo én het geboortecijfer én de levensverwachting de komende dertig jaar hoog zijn, groeit de bevolking van 17,4 miljoen inwoners nu naar 21,8 miljoen in 2050. Als daarentegen migratie, geboorte en levensverwachting alle drie laag zijn, krimpt de bevolking tot 17,1 miljoen in 2050. Als de levensverwachting sterk toe-

Migratieachtergrond

De bevolking met een migratieachtergrond definiëren we in dit rapport conform de CBS-definitie als alle personen van wie minstens één ouder in het buitenland is geboren. De bevolking met een Nederlandse achtergrond bestaat uit alle personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren.

neemt, stijgt het aantal 65-plussers van 3,4 miljoen nu naar 5,5 miljoen in 2050. Vooral het aantal 80-plussers groeit dan sterk, een verdrievoudiging van 0,8 miljoen nu naar 2,6 miljoen in 2050. Als het migratiesaldo hoog is, groeit de leeftijdsgroep van 20 jaar tot AOW-leeftijd van 10,5 miljoen nu naar 12,1 miljoen in 2050. Bij lage migratie groeit deze leeftijdsgroep niet. De bevolking met een migratieachtergrond groeit van 4,2 miljoen nu naar 5,3 miljoen in 2050 bij lage migratie en naar 8,3 miljoen bij hoge migratie.

De demografische druk (de verhouding tussen het aantal jongeren en ouderen enerzijds en de bevolking in de werkzame leeftijden anderzijds) neemt de komende dertig jaar toe. De demografische druk stijgt het sterkst in de bevolkingsvarianten met een lage migratie en een hoog kindertal. De demografische druk stijgt het minst in de varianten met hoge levensverwachting en hoge arbeidsmigratie.

De verschillen tussen de acht bevolkingsvarianten laten zien dat de demografische toekomst nog niet vastligt. Beleidsmakers kunnen de demografische ontwikkelingen bijsturen door beïnvloeding van de ontwikkeling van de migratie, het kindertal of de levensverwachting. Maar ze kunnen ook de gevolgen van

¹ <https://publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf>

bevolkingsontwikkelingen beïnvloeden.²

Migratie

Arbeidsmigratie heeft effect op de omvang van de beroepsbevolking. Zonder migratie loopt de omvang van de beroepsbevolking terug, maar migratie is hoogstens een deeloplossing voor vergrijzing. Arbeidsmigranten kunnen vacatures vervullen. Migratiebeleid kan worden ingezet om de omvang en samenstelling van de beroepsbevolking te beïnvloeden. Naast migratiebeleid kan ook onderwijsbeleid, woningmarktbeleid, arbeidsmarktbeleid en integratiebeleid het vestigingsklimaat voor migranten beïnvloeden. Omdat de arbeidsmigranten van nu niet noodzakelijk geschikt zijn voor de arbeidsvraag van morgen, moet er vooruit gekeken worden in welke sectoren er tekorten op de arbeidsmarkt kunnen ontstaan en naar welke vaardigheden er vraag is of komt. Daarnaast verdient niet alleen de instroom maar ook vertrek aandacht van beleidsmakers. Zo kan arbeidsmigratie een meer tijdelijk karakter worden gegeven, maar kan er ook op worden ingezet dat migranten die bijvoorbeeld essentiële vacatures vervullen aan Nederland gebonden worden.

Geboorte

Omdat lage geboorteaantallen in het verleden de belangrijkste oorzaak van de huidige vergrijzing zijn, wordt vaak geredeneerd dat een stijging van het kindertal een remedie is tegen de vergrijzing. Een hoger kindertal leidt echter pas op de zeer lange termijn³ tot een substantiële toename van de beroepsbevolking, terwijl een hoger kindertal op de korte termijn kan leiden tot een daling van het arbeidsaanbod als jonge ouders ervoor kiezen korter te gaan werken. Tot 2050 leidt een hoger kindertal vooral tot een toename van de arbeidsvraag, denk aan kinderopvang en onderwijs. Een hoger kindertal is dus geen effectief middel tegen de gevolgen van vergrijzing in de komende dertig jaar.

Levensverwachting

Het toekomstige aantal ouderen hangt voor een groot deel af van de huidige leeftijdssamenstelling van de bevolking (mensen van middelbare leeftijd van nu zijn de ouderen van 2050), maar ook de ontwikkeling van de levensverwachting speelt een rol. Beleid dat gericht is op verbetering van de kwaliteit en toegankelijkheid van de gezondheidszorg en preventiebeleid gericht op gezondheidsbevordering kunnen bijdragen aan de stijging van de levensverwachting. Een hogere levensverwachting leidt tot een sterkere toename van het aantal ouderen, maar kan ook leiden tot een grotere beroepsbevolking. De AOW-ge-rechtigde leeftijd is immers gekoppeld aan de stijging van de levensverwachting.

Beleidskeuzes

Demografische ontwikkelingen, zoals bevolkingsgroei, vergrijzing en toenemende diversiteit naar migratieachtergrond leiden tot maatschappelijke vraagstukken op meerdere beleidsterreinen. Dit rapport richt zich op vier beleidsterreinen: onderwijs, arbeid, zorg en wonen. De komende dertig jaar krimpt de omvang van de beroepsbevolking als er weinig migranten komen en de arbeidsdeelname niet stijgt, door de vergrijzing groeit de zorgvraag sterker dan de beroepsbevolking en de vraag naar woningen neemt toe doordat zowel veel migranten als ouderen alleen wonen. Het is een politieke keuze of men de beroepsbevolking wil vergroten door hogere arbeidsmigratie, door ouderen te stimuleren langer door te werken of door meer vrouwen ertoe te bewegen voltijd te gaan werken. Hetzelfde geldt voor de vraag in hoeverre men het woningtekort wil verminderen door ouderen te stimuleren naar een semicollectieve woonvorm te verhuizen dan wel door meer woningen⁴ te bouwen. Een andere keuze betreft de vraag in

² Naar analogie van het klimaatbeleid kunnen we spreken over mitigatie (bijsturen van de demografische ontwikkeling) en adaptatie (beleid om de gevolgen van demografische ontwikkelingen op te vangen).

³ En alleen als het geboortecijfer hoog blijft, waardoor de bevolking sterk zal groeien. Als het geboortecijfer weer daalt, leidt dat later tot een nieuwe vergrijzingsgolf.

⁴ Of winkel- en kantoorpanden te transformeren tot woongebouwen.

hoeverre men wil inzetten op beperking van de zorgvraag dan wel uitbreiding van het zorgaanbod. Deze keuzes vragen om integraal beleid, omdat beleid op het ene terrein gevolgen heeft voor andere beleids-terreinen. Zo heeft migratiebeleid gevolgen voor de woonvraag, gezondheidsbeleid voor de arbeidsparticipatie van ouderen en woonbeleid voor de vraag naar thuiszorg.

Arbeid

De omvang van de beroepsbevolking loopt terug als er geen migratie is en de arbeidsdeelname niet toeneemt. De beroepsbevolking met een Nederlandse achtergrond krimpt de komende dertig jaar met ruim een miljoen personen.⁵ Daar staat tegenover dat de beroepsbevolking met een migratieachtergrond toeneemt. Bij een hoog migratiesaldo (rond 90 duizend per jaar) in de komende dertig jaar neemt de totale beroepsbevolking tot 2050 met 900 duizend personen toe. Niettemin daalt zelfs dan het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking zo lang de arbeidsdeelname niet stijgt.

Het percentage werkende vrouwen ligt lager dan bij mannen, vooral op hogere leeftijden, maar door de sterkere stijging van het opleidingsniveau van vrouwen dan van mannen zullen de verschillen verkleinen.⁶ Als meer vrouwen gaan werken én vrouwen meer uren gaan werken, neemt het aandeel van de beroepsbevolking gemeten in fte's in de bevolking toe. Beschikbaarheid en de kosten van kinderopvang, maar ook de rolverdeling tussen mannen en vrouwen in het huishouden zijn belangrijke factoren. Een toename van het aantal betaalde werkuren van vrouwen kan ook leiden tot nieuwe arbeidsvraag, denk bijvoorbeeld aan meer kinderopvang, meer vraag naar hulp in de huishouding en meer vraag naar formele zorg als het aanbod van mantelzorg terugloopt. En het kan ook leiden tot minder arbeidsaanbod van mannen, als meer mannen deeltijd gaan werken.

Ook langer doorwerken door ouderen heeft een positief effect op het aandeel van de beroepsbevolking, vooral als de levensverwachting sterk stijgt omdat de stijging van de AOW-gerechtigde leeftijd is gekoppeld aan de stijging van de levensverwachting. Voorwaarde is wel dat ouderen langer gezond blijven, dat vaardigheden up-to-date blijven, dat werkomstandigheden indien nodig worden aangepast en dat leeftijdsdiscriminatie wordt bestreden.

De arbeidsdeelname onder een deel van de bevolking met een migratieachtergrond is relatief laag, vooral onder vluchtelingen. Door zo snel mogelijk de taal te leren, door het breder erkennen van buitenlandse diploma's en door direct een opleiding te kunnen volgen (eventueel in een duaal traject) zou de arbeidsdeelname kunnen worden vergroot. De arbeidsdeelname van arbeidsmigranten is vanzelfsprekend hoog direct na komst in Nederland. Voor de langere termijn is dat minder vanzelfsprekend: arbeidsmigranten voldoen aan de arbeidsvraag van het moment. Voor de langere termijn zijn er diverse sporen voor het beleid mogelijk. Gedacht kan worden aan beperkingen voor de maximale verblijfsduur⁷, maar ook kan voor migranten die langer blijven sterker worden ingezet op integratie, waardoor hun kansen op de arbeidsmarkt ook op langere termijn worden vergroot, en op het tegengaan van discriminatie op de arbeidsmarkt. Ook kan al bij selectie van nieuwe migranten rekening worden gehouden met hun inzetbaarheid op de langere termijn op basis van verwachtingen over mogelijke toekomstige tekorten op de arbeidsmarkt. De arbeidsdeelname van de tweede generatie ligt weliswaar over het algemeen hoger dan bij de eerste generatie, maar de tweede generatie van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse achtergrond heeft nog steeds een achterstand ten opzichte van jongeren met een Nederlandse achtergrond. Teneinde hun arbeidsdeelname te bevorderen is investeren in verkleinen van kansenongelijkheid in het onderwijs en op de arbeidsmarkt cruciaal.

⁵ Als de arbeidsparticipatie niet toeneemt.

⁶ Dit betekent dat ook zonder aanvullend beleid de arbeidsparticipatie van vrouwen zal toenemen doordat jongere generaties hoger opgeleid zijn dan oudere generaties.

⁷ Dit geldt alleen voor migranten van buiten de EU.

Onderwijs

Jongere generaties zijn hoger opgeleid dan oudere generaties.⁸ Doordat jongere generaties de plaats innemen van oudere generaties, zal het opleidingsniveau van de bevolking in 2050 hoger zijn dan nu. De ouderen van 2050 zijn hoger opgeleid dan de ouderen van nu. Omdat hoogopgeleiden over het algemeen gezonder zijn dan laagopgeleiden kan worden verwacht dat ouderen langer zullen kunnen werken, dat de zorgvraag tot hogere leeftijd kan worden uitgesteld en dat ouderen langer zelfstandig kunnen blijven wonen. Het hogere opleidingsniveau van jonge generaties is te danken aan onderwijsbeleid uit het verleden, waarvan vrouwen meer geprofiteerd hebben dan mannen. Als de huidige ontwikkelingen zich doorzetten zal in 2050 het opleidingsniveau van mannen aanzienlijk achterblijven bij dat van vrouwen. Investerings in het onderwijs zijn nodig, denk aan verkleinen van kansenongelijkheid, het terugdringen van voortijdig schoolverlaten en leven lang ontwikkelen. Op de arbeidsmarkt zal de vraag naar hoger opgeleiden toenemen, maar ook de vraag naar laag- en middelbaar opgeleiden zal blijven bestaan, te denken valt aan schoonmakers, chauffeurs, bouwvakkers, medewerkers in distributiecentra en zorgpersoneel.

Zorg

De vergrijzing en in het bijzonder de dubbele vergrijzing (de sterke toename van het aantal 80-plussers) zal leiden tot een toename van de vraag naar gezondheidszorg en langdurige zorg die groter is dan de groei van de beroepsbevolking. Hierdoor neemt de spanning tussen zorgvraag en aanbod toe. Deze spanning kan worden beperkt door in te zetten op groei van de beroepsbevolking door middel van arbeidsmigratie, door arbeidsdeelname te verhogen en door werk in de zorg aantrekkelijker te maken. Er kan een groter beroep worden gedaan op mantelzorgers, maar door de dubbele vergrijzing komt de verhouding tussen aanbieders en vragers van mantelzorg steeds meer onder druk te staan. Daarnaast kan de groei van de zorgvraag worden afgeremd door preventiebeleid dat gericht is op gezondheidsbevordering en door beleid gericht op voorkoming van onnodige medicalisering. Naast leefstijl zijn ook verbetering van werkomstandigheden, vergroten van baanzekerheid, het voorkomen van schulden en verminderen van stress van belang. Ook kunnen beleidsmakers inzetten op beperking van aanbod gestuurde zorg, verhoging van de efficiëntie, innovatie (bijvoorbeeld eHealth), verplaatsing van ziekenhuiszorg naar zorg thuis en nieuwe woonvormen voor ouderen, zoals zorghofjes en groepswonen.

Wonen

Hoge migratie en sterke vergrijzing leiden tot een sterke groei van het aantal huishoudens.⁹ Zowel onder ouderen als onder de bevolking met een migratieachtergrond is het aandeel eenpersoonshuishoudens groot. Ouderen leven langer zelfstandig en veel ouderen blijven tot hoge leeftijd in hun gezinswoning wonen. Beleid speelt hier een belangrijke rol. Een steeds kleiner deel van de ouderen wordt opgenomen in een verpleeghuis. Hierdoor neemt de vraag naar formele en informele thuiszorg toe. Ook beleid ten aanzien van sociale uitkeringen en de belasting speelt een rol vanwege het verschil in uitkeringen en belastingen tussen alleen- en samenwonenden. Als ouderen kunnen worden gestimuleerd om naar een kleinere woning te verhuizen of naar nieuwe vormen van gemeenschappelijk wonen, wordt de doorstroming verbeterd en kan de bestaande woonvoorraad beter worden benut. Ook de huisvesting van arbeidsmigranten vormt een belangrijk vraagpunt voor beleidsmakers. Veel arbeidsmigranten delen een woning. Als beleidsmakers meer en betere huisvesting voor arbeidsmigranten willen realiseren vergroot dat de druk op de woonmarkt. De groei van het aantal huishoudens is het sterkst in de komende tien jaar.

⁸ Dit geldt niet noodzakelijk op individueel niveau. Het sluit niet uit dat kinderen een lager opleidingsniveau bereiken dan hun ouders.

⁹ Een belangrijk verschil is dat migratie tot een grotere vraag naar woningen leidt doordat migranten geen woning achterlaten, terwijl vergrijzing vooral effect heeft op de woningbezetting, doordat ouderen als ze alleenstaand worden vaak in een gezinswoning blijven wonen.

Daarna loopt het groeitempo terug. Beleidsmakers kunnen het realiseren van de woningbouwopgave dus niet over dertig jaar spreiden.

Integraal beleid: migratie, onderwijs, preventie en participatie

De demografische veranderingen stellen beleidsmakers voor een aantal keuzes. Zo hebben bijvoorbeeld vergrijzing, kindertal, en migratie invloed op verschillende beleidsterreinen. Welk scenario we ook bekijken, onze samenleving zal grijzer en diverser worden. Een hoger kindertal leidt pas na tientallen jaren op een hoog niveau tot een groei van de beroepsbevolking. Ook hoge migratie is hoogstens een deeloplossing voor vergrijzing: zelfs bij hoge immigratie zal het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking krimpen. Groei van het aandeel van de beroepsbevolking kan alleen worden gerealiseerd als de arbeidsdeelname toeneemt. Bij verschillende bevolkingsgroepen is ruimte voor verhoging van de arbeidsparticipatie: ouderen, personen met een migratieachtergrond en vrouwen (zowel het aantal vrouwen als het aantal werkuren per vrouw). Om die stijging te bewerkstelligen zijn investeringen nodig in onderwijs en preventie. Bij deze investeringen snijdt het mes aan twee kanten in een vergrijzende samenleving: het bevordert de arbeidsdeelname en het houdt mensen langer gezond.

Dit rapport brengt de gevolgen van bevolkingsontwikkelingen voor opleiding, werk, zorg en wonen in kaart. Deze beleidsterreinen zijn het werkterrein van verschillende ministeries, maar beleid op het ene terrein heeft gevolgen voor het andere terrein. Dit vraagt om integraal beleid op het terrein van meerdere ministeries.¹⁰ Bovendien is dit beleid niet alleen de verantwoordelijkheid van het Rijk, maar ook van decentrale overheden en marktpartijen.

¹⁰ Naast de in dit rapport onderzochte beleidsterreinen hebben bevolkingsontwikkelingen ook gevolgen voor veel andere beleidsterreinen, zoals mobiliteit, klimaat, energie, landbouw, stikstofbeleid, ruimtelijke ordening, sociale uitkeringen, pensioenen en maatschappelijke participatie. Integraal beleid om de gevolgen van demografische ontwikkelingen te adresseren dient dus breder te zijn dan de ministeries die verantwoordelijk zijn voor de domeinen onderwijs, arbeid, zorg en wonen.

1. Inleiding

De belangrijkste veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking tussen nu en 2050 zijn de voortgaande bevolkingsgroei, de sterke vergrijzing (vooral door een sterke toename van het aantal 80-plussers, ook wel de dubbele vergrijzing genoemd), de toenemende diversiteit (niet alleen meer mensen met een migratieachtergrond, maar ook een breder palet aan migratieachtergrond) en de afname van het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden. Deze veranderingen hebben gevolgen voor veel beleidsterreinen. Dit rapport onderzoekt de gevolgen van demografische ontwikkelingen voor het opleidingsniveau van de bevolking, de omvang van de beroepsbevolking, veranderingen in de zorgvraag en in de vraag naar woningen. Demografische ontwikkelingen hebben hierop invloed als gevolg van verschillen tussen jongeren en ouderen en tussen mensen met en zonder migratieachtergrond.

Doordat jonge generaties hoger opgeleid zijn dan oudere generaties zal het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking in 2050 hoger zijn dan nu. Doordat de beroepsbevolking met een Nederlandse achtergrond zal krimpen, zal het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking afnemen, terwijl het aandeel van personen met een migratieachtergrond in de beroepsbevolking zal toenemen. Door de dubbele vergrijzing zal de vraag naar langdurige zorg toenemen. Doordat zowel mensen met een migratieachtergrond als ouderen relatief vaak alleen wonen zal het aantal eenpersoonshuishoudens sterk toenemen en verandert de aard van de woningvraag.

Natuurlijk hangen ontwikkelingen op deze gebieden niet alleen af van veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Gedragsveranderingen spelen ook een rol. Dit betekent dat de beleidsruimte voor beleidsmakers zich niet beperkt tot het bijsturen van de demografische ontwikkelingen in de door hen gewenste richting. Ze kunnen ook de gevolgen van bevolkingsontwikkelingen beïnvloeden. Zo kan de omvang van de beroepsbevolking worden vergroot door meer arbeidsmigranten toe te laten, maar ook door bevolkingsgroepen met een relatief lage arbeidsdeelname te stimuleren vaker of langer te werken, bijvoorbeeld langer doorwerken door ouderen en meer uren per week betaald werken door vrouwen. De toenemende spanning tussen vraag en aanbod van zorg die het gevolg is van de dubbele vergrijzing en het krimpende aandeel van de beroepsbevolking kan worden verminderd door vergroting van het arbeidsaanbod, maar ook door preventiebeleid gericht op gezondheidsbevordering. De spanning tussen vraag en aanbod van woonruimte kan worden verminderd door meer woningbouw, maar ook door ouderen te stimuleren naar kleinere woningen te verhuizen.

De Tweede Kamer heeft bij de Algemene Politieke Beschouwingen van september 2018 de regering gevraagd om de gevolgen van demografische ontwikkelingen voor Nederland halverwege deze eeuw in kaart te brengen. De regering heeft aan het NIDI gevraagd om dit onderzoek te coördineren. Dit onderzoek is uitgevoerd onder de naam *Verkenning Bevolking 2050*.

In december 2019 heeft het NIDI in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), het Centraal Planbureau (CPB), het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) het rapport *Verkenning bevolking 2050: Zekerheden en onzekerheden over de gevolgen van veranderingen in de bevolking* gepubliceerd¹¹, waarin een overzicht werd gegeven van bestaande toekomststudies. In dat rapport werden mogelijke gevolgen van bevolkingsontwikkelingen voor acht maatschappelijke gebieden beschreven: wonen, ruimtegebruik, mobiliteit, energie, onderwijs, arbeidsmarkt, zorg en maatschappelijke samenhang. Dit rapport was een voorstudie voor het tweede deel van de *Verkenning Bevolking 2050* waarin de kwantitatieve gevolgen van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking op deze acht terreinen zouden worden onderzocht. In het voorjaar van 2020 hebben SCP, CPB, PBL en RIVM besloten om niet aan

¹¹ https://nidi.nl/nl/nieuws_events/zekerheden-en-onzekerheden-over-de-gevolgen-van-veranderingen-in-de-bevolking/

het tweede deel van het onderzoek deel te nemen vanwege een aanpassing van hun werkprogramma als gevolg van de coronacrisis. De regering heeft aan het NIDI en het CBS gevraagd om het onderzoek naar de gevolgen van demografische ontwikkelingen uit te voeren, waarbij de reikwijdte van het onderzoek is beperkt tot vier beleidsdomeinen: onderwijs, beroepsbevolking, zorg en wonen.¹² Deze komen respectievelijk in de hoofdstukken 5 tot en met 8 aan de orde.

Omdat de ontwikkeling van de omvang en samenstelling van de bevolking in de komende dertig jaar afhangt van onzekere ontwikkelingen in migratie, levensverwachting en kindertal hebben het NIDI en het CBS in juli 2020 in het rapport *Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs*¹³ acht bevolkingsvarianten gepresenteerd. De bevolkingsvarianten laten zien hoe uiteenlopende ontwikkelingen in migratie, levensverwachting en kindertal in de komende dertig jaar invloed hebben op de omvang en samenstelling van de bevolking in 2050. Hoofdstuk 4 van dit rapport vat de belangrijkste uitkomsten van de bevolkingsvarianten samen, aangevuld met enkele nieuwe berekeningen over de verblijfsduur van migranten.

De coronacrisis heeft een groot effect gehad op de bevolkingsontwikkeling in 2020. Het migratiesaldo is gehalveerd ten opzichte van 2019 en de levensverwachting is met 0,4 jaar gedaald. De gevolgen voor het geboortecijfer zullen pas in de loop van 2021 duidelijk worden. Het CBS gaat er in haar meest recente bevolkingsprognose, die in december 2020 is gepubliceerd, vanuit dat de coronacrisis ook nog invloed zal hebben op de bevolkingsontwikkeling in de eerstvolgende jaren, maar dat de effecten niet blijvend zijn en dat over enkele jaren de immigratie, de levensverwachting en het kindertal weer zullen stijgen naar het niveau dat in vorige prognoses werd verwacht. De prognose voor 2050 correspondeert met de *Middenvariant* die in hoofdstuk 4 wordt beschreven.

Hoofdstuk 5 onderzoekt de gevolgen van demografische veranderingen voor het opleidingsniveau van de bevolking. Door generatie-effecten zijn in 2050 meer mensen hoogopgeleid en minder mensen laagopgeleid dan nu.¹⁴ De gevolgen van de stijging van het opleidingsniveau voor het arbeidsaanbod en de zorgvraag worden onderzocht in hoofdstukken 6 en 7.

Hoofdstuk 6 laat zien wat de gevolgen van de veranderingen in de samenstelling van de bevolking en de toename van het opleidingsniveau zijn voor de omvang van de beroepsbevolking. Zes scenario's zijn doorgerekend. Het *Referentiescenario* laat voor elk van de acht bevolkingsvarianten zien wat de gevolgen zijn van veranderingen in de omvang van verschillende bevolkingsgroepen als de arbeidsparticipatie van verschillende bevolkingsgroepen niet verandert. Daarnaast zijn zogenaamde *wat-als-scenario's* doorgerekend die laten zien hoe sterk de beroepsbevolking verandert als de arbeidsdeelname van ouderen, van personen met een migratieachtergrond en van vrouwen toeneemt. Ze laten zien wat er kan gebeuren, en zeggen niet dat dit zal gebeuren. Deze scenario's geven aan welke beleidsruimte er is door in te zetten op verhoging van de arbeidsdeelname.

Hoofdstuk 7 onderzoekt de gevolgen van demografische ontwikkelingen voor de zorgvraag aan de hand van de ontwikkeling van uitgaven aan gezondheidszorg. In het *Referentiescenario* is berekend hoe sterk de zorgvraag in elke bevolkingsvariant toeneemt als de zorgkosten voor de verschillende bevolkingsgroepen niet veranderen. Voor elke bevolkingsvariant zijn twee *wat-als-scenario's* doorgerekend. In één scenario wordt verondersteld dat de stijging van zorgkosten kan worden uitgesteld tot hogere leeftijden, het

¹² In het meerjarenplan van het SCP voor de jaren 2021-2025 wordt onderzoek naar de gevolgen van veranderingen in de samenstelling van de bevolking voor sociale samenhang en solidariteit aangekondigd.

¹³ <https://www.scp.nl/publicaties/jaarverslagen/2021/mjp/mjp-2021/mjp>
¹⁴ <https://publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf>

¹⁴ In dit rapport gebruiken we de termen hoog-, middelbaar- en laagopgeleid in plaats van theoretisch en praktisch geschoold. Een belangrijke reden is dat een tweedeling niet volstaat. Het grootste deel van de bevolking behoort tot de middengroep.

Beknopte begrippenlijst

- *Varianten*
De omvang en samenstelling van de bevolking in 2050 hangt af van de ontwikkeling van het migratiesaldo, het kindertal en de levensverwachting in de komende dertig jaar. Omdat die ontwikkelingen onzeker zijn, hebben we acht *bevolkingsvarianten* doorgerekend die laten zien wat de gevolgen zijn van verschillende ontwikkelingen in migratie, kindertal en levensverwachting op de omvang en samenstelling van de bevolking in 2050.
- *Scenario's*
De gevolgen van demografische ontwikkelingen voor onderwijs, arbeid, zorg en wonen hangen mede af van de vraag of onderwijsdeelname, arbeidsparticipatie, gezondheid en huishoudensposities veranderen. De *Referentiescenario's* gaan ervan uit dat alleen de omvang en samenstelling van de bevolking veranderen. *Wat-als scenario's* laten zien wat de gevolgen zijn van bijvoorbeeld een stijging van de arbeidsparticipatie en van betere gezondheid. Zie het kader *Data en methode*.
- *Migratieachtergrond*
De bevolking met een migratieachtergrond omvat in lijn met de gangbare CBS definitie alle mensen van wie minstens één ouder in het buitenland is geboren. De eerste generatie is in het buitenland geboren, de tweede generatie in Nederland.
- *Demografische druk*
De demografische druk is de optelsom van de groene en grijze druk. De *groene druk* is de verhouding tussen het aantal jongeren en het aantal mensen in de werkzame leeftijden. Dit kan worden berekend door het aantal 0- tot 20-jarigen te delen door het aantal 20- tot 65-jarigen. De *grijze druk* is de verhouding tussen het aantal ouderen en de bevolking in de werkzame leeftijden, bijvoorbeeld het aantal 65-plussers gedeeld door het aantal 20- tot 65-jarigen. In plaats van 65 jaar als grens tussen beide leeftijdsgroepen kan ook de AOW-leeftijd worden gebruikt.
- *Dubbele vergrijzing*
Vergrijzing is de toename van het aandeel ouderen in de bevolking. Dubbele vergrijzing is de toename van het aandeel van de alleroudsten binnen de groep ouderen, bijvoorbeeld het aandeel 80-plussers binnen de groep 65-plussers.
- *Opleidingsniveau*
In dit rapport onderscheiden we drie niveaus van het hoogst behaalde opleidingsniveau: hoog (hbo en wo), midden (havo, vwo, mbo niveau 2 en hoger) en laag.

andere scenario veronderstelt dat de zorgkosten van laag- en middelbaar opgeleiden in 2050 zijn gedaald tot het niveau van hoogopgeleiden.

Hoofdstuk 8 laat zien dat het aantal huishoudens vooral sterk groeit door de sterke toename van het aantal eenpersoonshuishoudens en dat die toename wordt veroorzaakt door zowel de toename van het aantal mensen met een migratieachtergrond als het aantal ouderen. Beide groepen kennen immers een relatief hoog percentage alleenstaanden. Naast het *Referentiescenario* dat uitgaat van constante zogenaamde 'headshiprates' is een *wat-als-scenario* doorgerekend dat veronderstelt dat er in 2050 een einde is gekomen aan woningdelen door eenpersoonshuishoudens.

Voorafgaand aan deze hoofdstukken vat hoofdstuk 2 de belangrijkste uitkomsten van de studie samen. De verschillende uitkomsten laten zien hoeveel beleidsruimte er is. De toekomst ligt namelijk nog niet vast, er valt wat te kiezen. De keuze is aan politiek, beleid en bestuur. Hoofdstuk 3 bespreekt ruimte voor het beleid, waarbij wordt gewezen op de afweging tussen het reguleren van migratie en het investeren in onderwijs, preventie en participatie. Het is aan beleidsmakers om concrete beleidsmaatregelen uit te werken teneinde de beleidsruimte te benutten.

De hoofdstukken in dit rapport kunnen los van elkaar worden gelezen. De consequentie hiervan is dat het rapport enkele herhalingen bevat, zoals de lezer die het rapport van begin tot eind doorneemt zal opmerken.

Data en methode

Alle cijfers in dit rapport zijn gebaseerd op data van het CBS die eerder zijn gepubliceerd op de website van het CBS (vooral StatLine) en op eigen berekeningen door het NIDI. De cijfers over leeftijdspatronen van opleidingsniveau, arbeidsparticipatie en zorggebruik zijn door het NIDI berekend op basis van niet-openbare microdata van het CBS betreffende “Hoogst behaald en hoogst gevolgd opleidingsniveau en opleidingsrichting van de bevolking in Nederland”, “Personen sociaaleconomische categorie” en “Zorgkosten van Nederlandse ingezetenen met een basisverzekering”.

Op basis van gegevens uit het SSB (Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden) van het CBS zijn de huidige verschillen in opleidingsniveau, arbeidsdeelname, zorgkosten en huishoudensposities tussen bevolkingsgroepen berekend. Het gaat hierbij om onderscheid naar leeftijd, geslacht en migratieachtergrond. Bij arbeidsdeelname en zorgkosten is tevens onderscheid gemaakt naar opleidingsniveau.

Binnen de bevolking met migratieachtergrond wordt onderscheid gemaakt tussen zes categorieën op basis van herkomstlanden: West- en Oost-Europese EU-landen, landen buiten de EU waarvandaan relatief veel arbeids- en studiemigranten komen (Europese landen buiten de EU, met uitzondering van Turkije; Oost-Aziatische landen zoals China en India; Noord- en Zuid-Amerika, met uitzondering van Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen, en Oceanië), landen waarvandaan relatief veel asielmigranten komen (het Midden-Oosten en Afrika, met uitzondering van Marokko), en twee ‘klassieke’ groepen van herkomstlanden, enerzijds twee landen waarvandaan eerst veel arbeidsmigranten en daarna veel gezinsmigranten zijn gekomen, Turkije en Marokko, en anderzijds drie landen waarvan de meeste immigranten de Nederlandse nationaliteit hebben, Indonesië, Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen.

Er zijn relatieve cijfers berekend (bijvoorbeeld arbeidsparticipatiepercentages, de zorgkosten per persoon voor verschillende soorten gezondheidszorg en het percentage alleenwonenden) voor de onderscheiden bevolkingsgroepen voor het meest recente beschikbare waarnemingsjaar. Deze relatieve cijfers zijn vermenigvuldigd met de bevolking naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau in 2050 voor elk van de acht bevolkingsvarianten. Dit noemen we het *Referentiescenario*. Hierbij is rekening gehouden met cohorteffecten. Jonge generaties nemen de plaats in van oudere generaties en jonge generaties zijn hoger opgeleid dan oudere generaties. Dit heeft een opwaarts effect op de arbeidsparticipatie en een neerwaarts effect op de zorgkosten. Het *Referentiescenario* laat zien hoe groot de invloed van veranderingen in de samenstelling van de bevolking is op het opleidingsniveau, de omvang van de beroepsbevolking, de zorgvraag en het aantal huishoudens. Bijvoorbeeld een vergelijking tussen de bevolkingsvarianten met lage en hoge migratie laat zien wat de gevolgen van migratie voor de omvang van de beroepsbevolking of voor het aantal huishoudens zijn. En een vergelijking tussen de bevolkingsvarianten met hoge en lage levensverwachting laat zien wat de gevolgen van meer of minder vergrijzing zijn voor de zorgvraag en voor het aantal alleenwonende ouderen.

In aanvulling op het *Referentiescenario* zijn *wat-als-scenario's* doorgerekend voor arbeid, zorg en wonen, waarin wordt verondersteld dat arbeidsparticipatie, zorgkosten per persoon en woningdelen door eenpersoonshuishoudens veranderen. Deze scenario's zijn acht bevolkingsvarianten doorgerekend. Deze scenario's laten zien in hoeverre de veranderingen die door demografische ontwikkelingen worden veroorzaakt, kunnen worden gecompenseerd. Zo krimpt de bevolking in de werkzame leeftijden in de variant met lage migratie, maar dit kan worden gecompenseerd door hogere arbeidsdeelname. In de variant met hoge levensverwachting neemt de zorgvraag sterk toe, waardoor de druk op de beroepsbevolking wordt vergroot, maar dit kan worden gecompenseerd door betere gezondheid of door hogere arbeidsdeelname.

2. Belangrijkste uitkomsten

Omdat het onzeker is hoe sterk de omvang en samenstelling van de bevolking de komende dertig jaar zullen veranderen, zijn acht bevolkingsvarianten voor 2050 doorgerekend. Alle bevolkingsvarianten laten zien dat het aandeel van de ouderen in de bevolking toeneemt, dat het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden krimpt en dat het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond stijgt. Maar hoe groot die veranderingen zijn hangt af van de ontwikkeling in migratie, geboorte en levensverwachting in de komende dertig jaar. De beroepsbevolking met een Nederlandse achtergrond krimpt de komende dertig jaar, maar daar staat tegenover dat de beroepsbevolking met een migratieachtergrond toeneemt. Niettemin daalt zelfs bij hoge migratie het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking. Alleen als de arbeidsparticipatie zal stijgen, neemt het aandeel van de beroepsbevolking toe. De vergrijzing zal leiden tot een toename van de zorgvraag die groter is dan de groei van de beroepsbevolking. Hoge migratie en sterke vergrijzing leiden tot een sterke groei van het aantal huishoudens, omdat zowel onder ouderen als onder de bevolking met een migratieachtergrond het aandeel eenpersoonshuishoudens hoog is.

Bevolking

- De bevolking in 2050 verschilt van de huidige bevolking: het aandeel ouderen is aanzienlijk hoger, het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden is lager en de bevolking met een migratieachtergrond vormt een groter deel van de bevolking. Daarnaast zal de omvang van de bevolking in 2050 waarschijnlijk groter zijn dan nu.
- Uiteraard is er onzekerheid over de bevolking in 2050. De demografische toekomst ligt nog niet vast. Maar de onzekerheid betreft eerder de grootte van veranderingen dan de richting. Bij hoge migratie zal de bevolking met een migratieachtergrond in 2050 groter zijn dan bij lage migratie, maar zelfs bij lage migratie zal de bevolking met een migratieachtergrond een groter aandeel in de bevolking vormen dan nu. Ook zal het aantal ouderen sterker toenemen naarmate de levensverwachting hoger is, maar zelfs bij lage levensverwachting neemt het aantal ouderen toe.
- De reden dat de richting van veel demografische ontwikkelingen voor de komende decennia al valt te voorzien, is dat de oorzaken van veel veranderingen in het verleden liggen. De vergrijzing wordt weliswaar mede veroorzaakt door de - nog onzekere - toekomstige stijging van de levensverwachting, maar verreweg de belangrijkste oorzaak is de ontwikkeling van de geboorte in het verleden: de hoge geboorteaantallen tot 1970 en de veel lagere aantallen daarna. De toename van het aandeel van mensen met een migratieachtergrond wordt voor een deel veroorzaakt door de - nog onzekere - omvang van de immigratie in de komende jaren, maar voor een groot deel door de huidige samenstelling van de bevolking. Doordat de bevolking met een migratieachtergrond jonger is dan de bevolking met een Nederlandse achtergrond leeft een hoger percentage van de huidige bevolking met een migratieachtergrond nog in 2050. Daarnaast krijgen meer mensen met een migratieachtergrond de komende jaren kinderen, niet doordat hun kindertal hoger is, maar doordat ze jonger zijn. Daardoor groeit de omvang van de tweede generatie.
- Als de levensverwachting sterk toeneemt, groeit het aantal AOW-ers van 3,1 miljoen in 2020 naar 4,4 miljoen in 2050. Het aantal 80-plussers verdrievoudigt dan, van 0,8 miljoen in 2020 naar 2,6 miljoen in 2050. Maar zelfs bij een minder sterke stijging van de levensverwachting verdubbelt het aantal 80-plussers.
- Als de migratie de komende dertig jaar laag is, krimpt het aantal mensen in de werkzame leeftijden (tussen 20 jaar en de AOW-leeftijd). Bij hoge migratie groeit deze leeftijdsgroep met 1,6 miljoen personen.

- Het aantal personen met een Nederlandse achtergrond in de werkzame leeftijden loopt fors terug: van 7,7 miljoen mensen nu naar rond 6,5 miljoen personen in 2050.

Opleiding en onderwijs

- Het aantal hoogopgeleiden neemt toe. Op dit moment is 35 procent van de bevolking van 25 tot 65 jaar hoogopgeleid. In 2050 zal dit rond 44 procent zijn. Het aandeel middelbaar opgeleiden is nu 42 procent en zal weinig veranderen. Het aandeel laagopgeleiden daalt van 23 naar rond 16 procent. Dit komt doordat jongere generaties hoger zijn opgeleid dan oudere generaties.
- Op dit moment is 36 procent van de vrouwen van 25 tot 65 jaar hoogopgeleid en 34 procent van de mannen. Voor vrouwen stijgt het percentage tot 48 procent in 2050, terwijl bij mannen de stijging niet verder gaat dan tot 39 procent. De ouderen van 2050 zijn hoger opgeleid dan de ouderen van nu. Van de 80-plussers van nu is minder dan 20 procent hoogopgeleid. In 2050 zal dat rond 30 procent zijn. Op dit moment heeft 76 procent van de hoogopgeleiden een Nederlandse achtergrond. Bij hoge arbeids- en studiemigratie zal dit in 2050 zijn gedaald tot 54 procent.
- Bij een hoog kindertal in de komende dertig jaar zal het aantal leerlingen en studenten sterker groeien dan de beroepsbevolking. Als het migratiesaldo de komende dertig jaar hoog is, zal het aandeel leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs met een migratieachtergrond toenemen van 26 procent nu tot 38 à 40 procent in 2050. Het grootste deel van hen is in Nederland geboren.

Arbeid

- Bij een laag migratiesaldo (rond 20 duizend per jaar) krimpt de beroepsbevolking met een half miljoen. De beroepsbevolking met een Nederlandse achtergrond krimpt de komende dertig jaar met ruim een miljoen als de arbeidsdeelname niet toeneemt. Bij een hoog migratiesaldo van gemiddeld ruim 90 duizend per jaar in de komende dertig jaar neemt de beroepsbevolking tot 2050 met 900 duizend toe. De beroepsbevolking met een migratieachtergrond groeit dan met 2 miljoen.
- Als de arbeidsdeelname van ouderen de komende dertig jaar in hetzelfde tempo stijgt als de toename van de AOW-leeftijd (die is gekoppeld aan de stijging van de levensverwachting) zal de beroepsbevolking met 400 duizend personen groeien bij een gemiddelde stijging van de levensverwachting. Bij een sterke stijging van de levensverwachting kan die toename oplopen tot 800 duizend personen. In dat laatste geval verdubbelt het aantal werkende 60-plussers van 0,8 miljoen nu naar 1,6 miljoen in 2050.
- Hogere arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond kan leiden tot een toename van de beroepsbevolking met 300 duizend personen. Het aandeel van personen met een migratieachtergrond in de beroepsbevolking verdubbelt dan van 20 procent nu naar 40 procent in 2050.
- Door de sterkere stijging van het opleidingsniveau van vrouwen dan van mannen zal het verschil in arbeidsparticipatie verkleinen. Als evenveel vrouwen als mannen betaald gaan werken én als het verschil in werkuren per week tussen vrouwen en mannen halveert, zal de beroepsbevolking gemeten in fte's met ongeveer 700 duizend toenemen. Dit is qua omvang vergelijkbaar met het effect van een stijging van het gemiddelde jaarlijkse migratiesaldo van 60 naar 90 duizend.

Zorg

- Vergrijzing leidt tot een grotere vraag naar zorg. Bij een gemiddelde stijging van de levensverwachting nemen de uitgaven aan gezondheidszorg met 24 procent toe, als de gezondheid niet verbetert. Deze stijging is louter het gevolg van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking en niet van bijvoorbeeld stijging van de kosten door duurdere behandelingen en medicijnen. Als de toename van de levensduur vooral uit gezonde jaren bestaat, kan de stijging van de zorguitgaven worden gereduceerd van 24 naar 16 procent. Als de zorgkosten voor laagopgeleiden in 2050 zijn gedaald tot het niveau voor hoogopgeleiden blijft de stijging van de zorguitgaven beperkt tot 11 procent.

- De uitgaven aan langdurige zorg (vooral in verpleeghuizen) nemen door de vergrijzing sterker toe dan de uitgaven aan gezondheidszorg. Bij een gemiddelde stijging van de levensverwachting met 64 procent, bij een sterke stijging van de levensverwachting zelfs met 117 procent.
- In 2019 waren ruim 400 duizend mensen werkzaam in de langdurige zorg (zowel thuiszorg als in verpleeghuizen). Bij sterke vergrijzing zal dit moeten toenemen tot 900 duizend in 2050, als de verhouding tussen het aantal zorgvragers en het aantal mensen dat in de zorg werkt hetzelfde blijft. Het aantal mensen dat werkzaam is in ziekenhuizen, huisartsenzorg en ggz is minder sterk afhankelijk van vergrijzing. Hun aantal zal onder dezelfde veronderstelling toenemen van 400 duizend in 2019 naar 500 duizend in 2050.
- Doordat de zorgvraag sterker toeneemt dan de groei van de beroepsbevolking zal een groter deel van de beroepsbevolking in de zorg werkzaam moeten zijn. In 2019 werkte 11 procent van de beroepsbevolking in de gezondheidszorg en de langdurige zorg. Bij sterke vergrijzing zal dit moeten toenemen tot 18 procent in 2050. Als de arbeidsdeelname van ouderen en vrouwen toeneemt kan dit worden beperkt tot 14 procent.
- Gezondheidszorg wordt voor een steeds groter deel ouderenzorg. Bij sterke vergrijzing verdubbelt het aandeel van 75-plussers in de huisartsenzorg van 20 naar 40 procent. De vraag naar zorg wordt diverser qua migratieachtergrond. Weliswaar maken veel groepen migranten minder gebruik van de gezondheidszorg dan mensen met een Nederlandse achtergrond, maar door de toename van het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond in de bevolking zal een groter deel van de zorg bestaan uit zorg voor migranten.

Wonen

- Bij hoge migratie zal het aantal huishoudens de komende dertig jaar met 1,9 miljoen toenemen. Ook een sterke stijging van de levensverwachting kan leiden tot een forse toename van het aantal huishoudens. Bij hoge levensverwachting is het aantal huishoudens van 70-plussers 400 duizend groter dan bij een gemiddelde stijging van de levensverwachting. De groei wordt vooral veroorzaakt door een sterke groei van het aantal eenpersoonshuishoudens. Zowel onder ouderen als onder de bevolking met een migratieachtergrond is het aandeel eenpersoonshuishoudens groot. Het aandeel eenpersoonshuishoudens neemt toe van 39 procent nu naar 45 à 46 procent in 2050 bij sterke vergrijzing of hoge migratie.
- Bijna twee derde van de totale groei van het aantal huishoudens in de komende dertig jaar manifesteert zich in de periode tot 2030. Beleidsmakers hebben vooral de komende tien jaar met een grote woningbouwopgave te maken.
- Het aantal huishoudens (7,9 miljoen in 2019) is groter dan het aantal (bewoonde) woningen (7,5 miljoen). Dit komt vooral doordat niet alle eenpersoonshuishoudens alleen wonen. Ruim tien procent van de eenpersoonshuishoudens deelt het adres met andere eenpersoonshuishoudens. Het delen van een woning komt vooral veel voor bij jongeren en migranten. Bij hoge migratie neemt het aantal adressen waar alleenstaande eerste-generatiemigranten wonen de komende dertig jaar met 600 duizend toe. Als zij allemaal op een eigen adres zouden wonen, zou de toename van het aantal woningen voor hen op een miljoen uitkomen.

3. Ruimte voor beleid

Vergrijzing en de krimp van de bevolking in de werkzame leeftijden stellen beleidsmakers voor een aantal keuzes. Het is aan de politiek om een afweging te maken tussen het beïnvloeden van demografische ontwikkelingen en het investeren in onderwijs, preventie en participatie.

Onzekerheid en beleidsruimte

De belangrijkste veranderingen in de samenstelling van de bevolking in de komende dertig jaar zijn de toename van het aandeel van de ouderen in de bevolking (vooral van 80-plussers), de daling van het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden, de stijging van het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond en de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens. Alle acht bevolkingsvarianten die we voor 2050 hebben doorgerekend laten ditzelfde beeld zien. Maar er zijn wel grote verschillen in de grootte van de veranderingen. Het is zeker dat het aantal ouderen zal toenemen, maar hoe groot die stijging zal zijn hangt af van de vraag hoe sterk de levensverwachting de komende dertig jaar zal stijgen. Het is ook zeker dat het aantal personen met een migratieachtergrond zal toenemen, maar hoeveel hangt af van de ontwikkeling van het migratiesaldo en het kindertal¹⁵ in de komende dertig jaar.

Beleidsmakers krijgen dus te maken met onzekerheid over de grootte van demografische veranderingen. Desalniettemin kunnen ze die ontwikkelingen ook beïnvloeden. Beleid op verschillende domeinen, zoals op het gebied van migratie, integratie, arbeidsmarkt, kinderopvang, huisvesting, gezondheidszorg en preventie kunnen de ontwikkeling van migratie, kindertal en levensverwachting en daarmee veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking positief of negatief beïnvloeden.

Dit rapport richt zich op vier beleidsterreinen: opleiding, arbeid, zorg en wonen. Maar bevolkingsontwikkelingen hebben ook gevolgen voor veel andere beleidsterreinen, zoals mobiliteit¹⁶, klimaat¹⁷, energie¹⁸, landbouw¹⁹, ruimtelijke ordening, sociale uitkeringen, pensioenen en maatschappelijke samenhang²⁰. Deze beleidsterreinen zijn het werkterrein voor verschillende ministeries, maar hangen samen en beleid op het ene domein heeft gevolgen voor het andere. Daarom vraagt de demografische ontwikkeling om een integrale beleidsagenda.

¹⁵ Het aantal kinderen dat personen met een migratieachtergrond in Nederland krijgen is mede bepalend voor de groei van de tweede generatie.

¹⁶ Bevolkingsgroei leidt tot meer vervoersbewegingen van zowel personen als goederen. Het accommoderen van de toenemende mobiliteit is een belangrijke beleidsopgave. Maar bevolkingsgroei is niet de enige factor. <https://www.wlo2015.nl/rapporten-wlo/mobiliteit>

¹⁷ De doelstellingen van het klimaatbeleid zijn dermate ingrijpend (95% minder CO₂-uitstoot in 2050 ten opzichte van 1990) dat in verhouding daarmee het effect van bevolkingsgroei bescheiden is. Als we uitgaan van een bevolkingsgroei van 12 procent tot 2050 (corresponderend met de CBS-bevolkingsprognose) komt de doelstelling van de reductie van de totale CO₂-uitstoot met 95 procent erop neer dat de uitstoot per hoofd van de bevolking met 95,5 procent moet worden beperkt. Belangrijker dan de groei van het aantal mensen is dat de CO₂-uitstoot per persoon sterk moet dalen.

¹⁸ Het energiegebruik wordt sterker beïnvloed door de welvaartsproei en de energie-intensiteit van de economie dan door de bevolkingsgroei. https://nidi.nl/nl/nieuws_events/zekerheden-en-onzekerheden-over-de-gevolgen-van-veranderingen-in-de-bevolking/

¹⁹ Sinds 2000 is het ruimtegebruik voor landbouw met 3 procent afgenomen en dat voor stedelijk ruimtegebruik met 2 procent toegenomen.

²⁰ Er is nog weinig bekend over de gevolgen van demografische veranderingen voor segregatie, solidariteit en politieke verhoudingen. https://nidi.nl/nl/nieuws_events/zekerheden-en-onzekerheden-over-de-gevolgen-van-veranderingen-in-de-bevolking/

Geboorte en migratie

Omdat lage geboorteaantallen in het verleden de belangrijkste oorzaak van de huidige vergrijzing zijn, wordt vaak geredeneerd dat een stijging van het kindertal een remedie is tegen de vergrijzing. Een hoger kindertal leidt echter pas op de zeer lange termijn tot een substantiële toename van de beroepsbevolking. Bovendien helpt een hoger kindertal alleen als het hoog blijft, anders volgt daarna een nieuwe vergrijzingsgolf. Dit leidt op den duur tot hoge bevolkingsgroei.

Hoge arbeidsmigratie leidt weliswaar tot een toename van de beroepsbevolking, maar het is hoogstens een deeloplossing voor vergrijzing, want ook bij hoge migratie daalt het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking. Dit komt doordat bij hoge migratie niet alleen de beroepsbevolking toeneemt, maar ook het aantal kinderen van mensen met een migratieachtergrond. Wel kan arbeidsmigratie bijdragen aan het vervullen van openstaande vacatures.²¹ Denk aan de vraag naar kennismigranten, terwijl ook sectoren, zoals land- en tuinbouw²² en distributiecentra nu al in belangrijke mate afhankelijk van arbeidsmigranten.²³

Veel arbeidsmigranten komen uit EU-landen. Door de vergrijzing en stijging van de welvaart in andere landen van de EU moet er rekening mee worden gehouden dat in de toekomst arbeidsmigranten minder geneigd zullen zijn naar Nederland te komen.²⁴ Migratie uit EU-landen is maar in beperkte mate te sturen, voor arbeidsmigranten van buiten de EU kan Nederland wel toelatingsbeleid voeren, denk aan regelingen voor kennismigranten. Maar ook in andere EU-landen zal door de vergrijzing de vraag naar goedopgeleide arbeidsmigranten van buiten de EU toenemen. De concurrentie tussen landen om toptalent aan te trekken zal daardoor verder toenemen.

Investeren in onderwijs, preventie en participatie

Regulering van migratie heeft maar een beperkte invloed op de gevolgen van de krimp van het aandeel van beroepsbevolking in de totale bevolking.²⁵ Daarom ligt het voor de hand om te focussen op verhoging van de arbeidsparticipatie.²⁶ Dit vraagt om structurele investeringen in onderwijs en preventie²⁷.

Omdat tegelijk met het teruglopen van het aandeel van de beroepsbevolking de zorgvraag toeneemt als gevolg van de dubbele vergrijzing (de sterke groei van het aantal 80-plussers) wordt de spanning tussen

²¹ Scheffer (2018) noemt Canada als voorbeeld, dat jaarlijks een doel formuleert, zowel voor het aantal en de kwalificatie van arbeidsmigranten als voor aantallen gezinsmigranten en vluchtelingen als voorbeeld.

²² De vraag voor beleidsmakers is welke toekomst ze in Nederland zien voor sectoren die sterk afhankelijk zijn van laagbetaalde arbeidsmigranten.

²³ De Europese Commissie wijst erop dat arbeidsmigranten een belangrijke rol kunnen spelen in het voorzien in de toenemende zorgvraag en wijst op het belang van een systeem voor de erkenning van elders behaalde kwalificaties. <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/eur-scientific-and-technical-research-reports/healthcare-and-long-term-care-workforce-demographic-challenges-and-potential-contribution>

²⁴ Daar staat tegenover dat door de Brexit er minder mogelijkheden zijn voor EU-arbeidsmigranten om naar het Verenigd Koninkrijk te gaan en daardoor Nederland een aantrekkelijker vestigingsland kan worden.

²⁵ Naast hogere arbeidsdeelname hangt economische groei ook af van productiviteitsgroei. De groei van de arbeidsproductiviteit is evenwel de laatste decennia wereldwijd teruggelopen. De Europese Commissie verwacht voor de komende decennia een gemiddelde productiviteitsgroei van 1,5 procent per jaar. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip142_en.pdf In de vergrijzingstudie gaat het CPB uit van een productiviteitsgroei van 1 procent per jaar. <https://www.cpb.nl/zorgen-om-morgen>

²⁶ Innovatie zal naar verwachting niet leiden tot het grootschalig verdwijnen van werk. Het World Economic Forum wijst erop dat technologische ontwikkeling weliswaar leidt tot het automatiseren van taken waardoor veel banen verdwijnen, maar tegelijk ook tot het ontwikkelen van nieuwe goederen en diensten waardoor nieuwe banen ontstaan. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf

²⁷ Preventie betreft niet alleen gezondheidsbevordering en leefstijlinterventies, maar ook ziektepreventie (denk aan vaccinatie en screening), de kwaliteit van de fysieke leefomgeving (denk aan kwaliteit van lucht, huisvesting, voeding, verkeersveiligheid, werkomstandigheden) en de sociale omgeving (leefbaarheid van wijken). <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>

zorgvraag en -aanbod steeds groter. Deze spanning kan worden verminderd door de stijging van de zorgvraag af te remmen en door de groei van de beroepsbevolking te stimuleren. Dit vereist investeringen in onderwijs, preventie en participatie. Goede scholing is niet alleen essentieel voor duurzame inzetbaarheid gedurende de levensloop (de baan voor het leven bestaat niet meer) en vergroting van de arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond, maar draagt ook bij aan een betere gezondheid. Een goed geschoolde bevolking is overigens niet hetzelfde als een hoogopgeleide bevolking. Goede scholing is ook van belang voor mensen met een middelbaar en een laag opleidingsniveau. Het gaat erom dat de kwalificaties van de beroepsbevolking goed afgestemd zijn op de veranderende vraag op de arbeidsmarkt. Dit vraagt om meer waardering van het beroepsonderwijs. Maar goede scholing is niet alleen een verantwoordelijkheid van onderwijsinstellingen, ook leren op de werkplek is van belang om de arbeidsloopbaan te verlengen.

Daarnaast is preventiebeleid nodig om enerzijds de groei van de zorgvraag af te remmen²⁸, maar ook om het langer doorwerken van ouderen te faciliteren. Investeringen in scholing en preventie zijn nodig, maar niet voldoende om hogere arbeidsdeelname te stimuleren. Daarom moet ook worden geïnvesteerd in verhoging van participatie. Zo werken vrouwen minder uren per week dan mannen, terwijl jongere generaties vrouwen hoger opgeleid zijn dan mannen. Dit biedt potentie voor hogere participatie. Ook het potentieel van arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond die al in Nederland wonen en van ouderen wordt niet optimaal benut. Daarom moet worden geïnvesteerd in het stimuleren van arbeidsparticipatie en het bevorderen van een inclusieve arbeidsmarkt, bijvoorbeeld door aanpassingen in werving en selectie en een intensieve begeleiding van werkzoekenden.²⁹

Belangrijk is dat beleid gericht op investeringen in onderwijs, preventie en participatie zowel integraal als structureel is. Integraal omdat dit beleid niet tot één beleidsdomein beperkt moet blijven: scholing is niet alleen een verantwoordelijkheid voor OCW, preventie is niet alleen een zaak van VWS, participatie is niet alleen een kwestie voor SZW. Bovendien is dit beleid niet alleen de verantwoordelijkheid van het Rijk, maar ook van decentrale overheden en marktpartijen. Structureel omdat het gaat om langdurige ontwikkelingen in de komende decennia³⁰ die alleen in de gewenste richting kunnen worden gestuurd als de continuïteit van het beleid gewaarborgd wordt.

Onderwijs

Het mes van investeren in onderwijs snijdt aan twee kanten in een vergrijzende samenleving met een groeiend aandeel migranten: het bevordert de arbeidsdeelname en het houdt mensen langer gezond. Jongere generaties zijn hoger opgeleid dan oudere generaties. Het opleidingsniveau van de bevolking neemt de komende dertig jaar toe door generatie-effecten. Dit is te danken aan onderwijsbeleid uit het verleden. Jonge generaties mannen zijn minder hoog opgeleid dan vrouwen. Als de huidige ontwikkelingen zich doorzetten zal het opleidingsniveau van mannen in 2050 aanzienlijk achterblijven bij dat van vrouwen.³¹ De onderwijspaden en motivaties van jongens in het onderwijs verdienen derhalve aandacht.

²⁸ Het is overigens onzeker of preventie op lange termijn leidt tot een vermindering van de groei van de zorguitgaven. Dit hangt ervan af in hoeverre preventie leidt tot uitstel van de zorgvraag en er op lange termijn meer langdurige zorg nodig is voor ouderdomsaandoeningen als dementie en in hoeverre preventie leidt tot compressie van morbiditeit (een kort ziekbed).

²⁹ <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2020/11/09/verdere-integratie-op-de-arbeidsmarkt/Tweede+tussenrapportage+programma-evaluatie+VIA.pdf>

³⁰ De resultaten van preventie liggen vaak ver in de toekomst. De SER benadrukt dat preventie een kwestie van lange adem is en een langdurige inzet vergt. <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>

³¹ Zoals hierboven is opgemerkt gaat het er overigens niet alleen om hoe hoog het opleidingsniveau is, maar vooral ook om de vraag of men goed geschoold is.

Een ander aandachtspunt zijn leerlingen met een migratieachtergrond in het basis en voortgezet onderwijs. Het merendeel is in Nederland geboren. Ondanks de verbetering van onderwijsprestaties van de tweede generatie hebben sommige groepen nog steeds een achterstand ten opzichte van jongeren met een Nederlandse achtergrond. De komende jaren neemt de diversiteit in herkomst toe. Teneinde hun onderwijsprestaties en daarmee hun kansen op de arbeidsmarkt te bevorderen zijn structurele investeringen in het onderwijs nodig om kansenongelijkheid te verkleinen³² en voortijdig schoolverlaten terug te dringen³³.

Maar niet alleen investeringen in goed primair, voortgezet en hoger onderwijs en in beroepsonderwijs zijn nodig. Leven lang ontwikkelen is essentieel om de inzetbaarheid van oudere werkenden bij een stijgende pensioenleeftijd te vergroten. Een speciaal aandachtspunt is het onderwijs voor vluchtelingen. Door zo snel mogelijk de taal te leren, een opleiding te volgen en verbetering van de erkenning van elders verworven competenties kan hun arbeidsdeelname worden vergroot.

Preventie

Net als onderwijs is ook preventie een tweesnijdend zwaard: het remt de groei van de zorgvraag doordat het mensen langer gezond houdt en het draagt bij aan een hogere participatie op latere leeftijd. Goede gezondheid bevordert niet alleen de inzetbaarheid op de arbeidsmarkt, maar een goede gezondheid stelt mensen ook in staat om vrijwilligerswerk en mantelzorg te verlenen. Goede en toegankelijke gezondheidszorg kan een belangrijke bijdrage leveren aan een betere gezondheid, maar essentieel is vooral een goed preventiebeleid. Verbetering van de gezondheidszorg heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de stijging van de levensverwachting. Maar niet alle extra levensjaren worden in goede gezondheid doorgebracht. Steeds meer dodelijke ziekten zijn chronische aandoeningen geworden. Veel van deze chronische ziekten kunnen worden voorkomen door een gezonde leefstijl. Daarom is naast betere zorg preventiebeleid gericht op gezondheidsbevordering cruciaal. Vooral bij mensen met een lage sociaaleconomische status valt veel winst te behalen. Verkleining van gezondheidsverschillen is een belangrijke voorwaarde voor hogere arbeidsparticipatie bij personen met een laag opleidingsniveau. Een slechte gezondheid verkleint de kans op werk, en werkloosheid kan de gezondheid aantasten.³⁴

Bij preventie gaat het niet alleen om leefstijl. Gezond eten en veel bewegen zijn belangrijk, maar inzetten op gedragsverandering alleen is niet voldoende. Leefstijlinterventies werken vaak niet goed bij mensen met een lagere sociaaleconomische status, doordat problemen zoals schulden, werkloosheid, laaggeletterdheid, gezinssituaties, slechte huisvesting en stress invloed hebben en zich vaak opstapelen.³⁵ Omdat hoogopgeleide mensen beter dan laagopgeleiden in staat blijken te zijn hun gedrag aan te passen, kan beleid gericht op leefstijlverbetering tot een vergroting van gezondheidsverschillen leiden.³⁶ Effectief preventiebeleid dient zich dan ook niet alleen op het individu te richten, maar ook op de leef- en werkomgeving.³⁷ Naast bevorderen van een gezonde leefstijl zijn verbetering van werkomstandigheden (fysieke en

³² De RVS stelt dat kansengelijkheid een wezenlijk onderdeel van het onderwijs moet zijn. <https://adviezen.raadrvs.nl/gezondheidsverschillen-voorbij/>

³³ Fairley wijst op het belang van coaching en het bijbrengen van non-cognitieve vaardigheden voor het terugdringen van voortijdig schoolverlaten bij het vmbo. <https://www.mejudice.nl/artikelen/detail/huidige-herinrichting-vmbo-zorgt-niet-voor-daling-voortijdig-schoolverlating>

³⁴ <https://adviezen.raadrvs.nl/gezondheidsverschillen-voorbij/>

³⁵ <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>

³⁶ <https://www.wrr.nl/publicaties/policy-briefs/2018/08/27/van-verschil-naar-potentieel.-een-realistisch-perspectief-op-de-sociaaleconomische-gezondheidsverschillen>

³⁷ Betere en veiligere arbeidsomstandigheden kunnen voorkomen dat mensen door hun werk ziek worden of arbeidsongeschikt raken. Langdurig ziekteverzuim wordt vaak veroorzaakt door werkgerelateerde stress. Dit hangt samen met baan zekerheid, de mate van autonomie in het werk, de sfeer op de werkvloer en werkdruk, maar ook de combinatie van werk en zorgtaken, denk aan zorg voor kinderen en mantelzorg. <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>

mentale belasting), vergroten van baan zekerheid, tegengaan van schulden en verminderen van stress van belang. Daarom is integraal preventiebeleid nodig.³⁸ Alleen dan kunnen gezondheidsverschillen worden verkleind.³⁹ Preventie is niet alleen van belang om de groei van de zorgvraag af te remmen, het betekent ook dat ouderen langer kunnen werken en op andere wijze actief blijven.⁴⁰

Participatie

Het aantal personen met een Nederlandse achtergrond in de werkzame leeftijden krimpt de komende dertig jaar met ruim een miljoen krimpt, terwijl zowel het aantal ouderen als het aantal mensen met een migratieachtergrond toeneemt. Het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden loopt terug. Hogere migratie of meer geboortes lossen dit niet op. Dit maakt het des te belangrijker dat iedereen meedoet.⁴¹ Als de arbeidsparticipatie van zowel ouderen als personen met een migratieachtergrond toeneemt, is er nog voldoende groeipotentieel.

De regering heeft al besloten dat de AOW-leeftijd stijgt als de levensverwachting toeneemt.⁴² De ouderen van 2050 zijn hoger opgeleid dan de ouderen van nu. Dit kan leiden tot hogere arbeidsdeelname. Maar daarmee is nog niet gezegd dat de arbeidsdeelname van ouderen even hard toeneemt als de stijging van de AOW-leeftijd. Daarvoor is een voorwaarde dat de gezondheid van oudere werknemers het toelaat langer te werken, dat werkomstandigheden indien nodig worden aangepast, dat oudere werknemers zich blijven ontwikkelen (omdat banen voor het leven verdwijnen) en dat de kansen van oudere werknemers niet negatief worden beïnvloed door leeftijdsdiscriminatie. Kortom, langer werken door ouderen gaat niet vanzelf, beleid moet daarvoor voorwaarden scheppen en werkgevers moeten ouderen werk blijven bieden. Het gaat overigens niet alleen om betaald werk. Ook na pensionering kunnen vitale ouderen een belangrijke bijdrage aan de maatschappij leveren, denk aan vrijwilligerswerk en mantelzorg.

Het is belangrijk dat beleid ten aanzien van migratie en participatie met elkaar samenhangen. Arbeidsmigranten kunnen op korte termijn in vacatures voorzien, maar de inzetbaarheid van arbeidsmigranten op de langere termijn is niet vanzelfsprekend. Arbeidsmigranten voldoen aan de arbeidsvraag van nu, maar onzeker is wat de arbeidsvraag van de toekomst zal zijn. Van belang is dat voor arbeidsmigranten die blijven, ingezet wordt op betere kansen op de arbeidsmarkt op de langere termijn. Ook hier is scholing gedurende de levensloop belangrijk. Om- en bijscholing zijn cruciaal om duurzame inzetbaarheid te verzekeren. Het gaat er niet zozeer om een hoger opleidingsniveau te bereiken, maar om kennis en competenties actueel te houden en zo de kansen op de arbeidsmarkt te vergroten. Daarnaast kunnen beperkingen aan de verblijfsduur voor arbeidsmigranten bijdragen aan een betere match met de arbeidsvraag. Maar dat heeft wel consequenties voor het huisvestingsbeleid en voor integratiebeleid. Zo kan een korte verblijfsduur gepaard aan gebrekkige integratie gevolgen hebben voor de leefbaarheid van buurten.⁴³

³⁸ <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>

³⁹ De SER benadrukt dat preventiebeleid niet alleen integraal moet zijn, maar ook structureel: “preventie is een kwestie van geduld en doorzettingsvermogen. De baten van preventie liggen vaak ver in de toekomst.” <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>

⁴⁰ De RVS benadrukt de bijdrage die jonge ouderen (de derde levensfase) aan de maatschappij kunnen leveren. <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2020/01/08/de-derde-levensfase-het-geschenk-van-de-eeuw>

⁴¹ Het aan het werk helpen van mensen die langdurig werkloos zijn heeft ook een positief effect op de gezondheid. Dit kan een belangrijke bijdrage leveren aan het verkleinen van sociaaleconomische gezondheidsverschillen.

⁴² Een jaar stijging van de levensverwachting op 65-jarige leeftijd leidt vanaf 2025 tot een stijging van de AOW-leeftijd met acht maanden.

⁴³ <https://www.wrr.nl/adviesprojecten/migratiediversiteit/documenten/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-verscheidenheid>

De arbeidsdeelname onder asielmigranten, die overigens maar een minderheid van de bevolking met een migratieachtergrond vormen⁴⁴, is relatief laag. Bij hen spelen vaak psychische problemen en trauma's door oorlogservaringen of ontberingen. Bovendien duren toelatingsprocedures vaak nog lang, worden elders behaalde kwalificaties niet eenvoudig erkend en is het combineren van het leren van de taal, het volgen van een opleiding en entree op de arbeidsmarkt niet altijd goed op elkaar afgestemd.⁴⁵ Een hogere arbeidsparticipatie kan worden bevorderd door in te zetten op intensieve begeleiding met aandacht voor solliciteren en een snelle aansluiting op de arbeidsmarkt.^{46 47}

Verder zijn er nog duidelijke verschillen in percentages werkende vrouwen en mannen. Het aandeel vrouwen met betaald werk ligt lager dan bij mannen, maar door de sterkere stijging van het opleidingsniveau van vrouwen dan van mannen zullen de verschillen naar verwachting kleiner worden. Als meer vrouwen gaan werken én vrouwen meer uren betaald gaan werken, neemt het aandeel van de beroepsbevolking gemeten in fte's in de bevolking toe.⁴⁸ Een toename van het aantal betaalde werkuren van vrouwen kan overigens ook leiden tot nieuwe arbeidsvraag, denk bijvoorbeeld aan meer kinderopvang, meer vraag naar hulp in de huishouding en meer vraag naar formele zorg als het aanbod van mantelzorg terugloopt. Verder kan een toename in uren betaald werken door vrouwen er toe leiden dat mannen minder uren gaan werken als bijvoorbeeld zorg voor kinderen en ouderen niet anders geregeld wordt. Het is daarom van belang om participatie van iedereen in de werkzame leeftijden te stimuleren, maar tegelijkertijd oog te hebben voor de consequenties voor kinderopvang en zorg.

Wonen

Hoge migratie en vergrijzing leiden tot een sterke groei van het aantal huishoudens. Zowel onder ouderen als onder de bevolking met een migratieachtergrond is het aandeel eenpersoonshuishoudens groot. Ouderen leven langer zelfstandig en veel ouderen blijven tot hoge leeftijd in hun gezinswoning wonen. Beleid speelt hier een belangrijke rol. Een steeds kleiner deel van de ouderen wordt opgenomen in een verpleeghuis. Dit vraagt om een andere organisatie van zorg en wonen. Ook het verschil in sociale uitkeringen en belasting tussen alleen- en samenwonenden speelt een rol. Als ouderen kunnen worden gestimuleerd om naar een kleinere woning te verhuizen of naar nieuwe vormen van gemeenschappelijk wonen kan de bestaande woonvoorraad beter worden benut. Niettemin is extra woningbouw dan wel transformatie van bedrijfspanden nodig om in de toenemende woonvraag te kunnen voorzien. Van belang is daarbij dat de uitbreiding van de woningvoorraad vooral bestaat uit woningen die geschikt zijn voor eenpersoonshuishoudens die alleen wonen dan wel woningen die gesplitst kunnen worden waardoor ze geschikt zijn voor eenpersoonshuishoudens die een woning willen delen. Vooral veel arbeids- en studiemigranten delen een woning. De groei van het aantal huishoudens is het sterkst in de komende tien jaar. Daarna loopt het groeitempo sterk terug. Beleidsmakers kunnen het realiseren van de woningbouwopgave dus niet over dertig jaar spreiden. Er zijn grote regionale verschillen in de groei van het aantal huishoudens. De groei concentreert zich in grote en middelgrote steden.⁴⁹

⁴⁴ In de bevolkingsvariant met veel arbeidsmigratie vormen asielmigranten in 2050 17 procent van de totale eerste generatie. In 2019 was dit 19 procent. In de variant met veel asielmigratie vormen asielmigranten in 2050 29 procent van de eerste generatie.

⁴⁵ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/06/27/evaluatie-van-de-wet-inburgering-2013>

⁴⁶ <https://www.socialevraagstukken.nl/zo-zetten-statushouders-stappen-op-weg-naar-werk/>

⁴⁷ Het CPB en SCP pleiten ervoor dat gemeenten het voortouw nemen en de verantwoordelijkheid niet uitsluitend bij de migrant leggen, <https://www.cpb.nl/kansrijk--op-de-arbeidsmarkt>

⁴⁸ De WRR schetst voorwaarden waaronder vrouwen meer uren zouden willen werken: als de kinderopvang minder kostbaar en van betere kwaliteit is, als de zorg voor hulpbehoevende ouderen beter is geregeld, als de partner meer thuis doet, als de werkdruk minder hoog is, als werk niet alleen in deeltijd wordt aangeboden en als er meer mogelijkheden zijn om thuis te werken. <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/01/15/het-betere-werk>

⁴⁹ <https://publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf>

Mitigatie of adaptatie

Vergrijzing stelt beleidsmakers voor een aantal keuzes. Naar analogie van het klimaatbeleid kunnen twee beleidsstrategieën worden onderscheiden: mitigatie, dat wil zeggen het bijsturen van de demografische ontwikkelingen, en adaptatie, dat wil zeggen het beïnvloeden van de gevolgen van vergrijzing. Bij mitigatie gaat het dan vooral om het reguleren van migratie of het bevorderen van het kindertal, bij adaptatie om het investeren in onderwijs, preventie en participatie.

Het publieke migratiedebat gaat vaak enkel over vluchtelingen en moslims, maar een groot deel van de migranten bestaat uit arbeids- en studiemigranten en hun gezinsleden en het merendeel komt uit Europese landen. Minder aandacht gaat naar het reguleren van migratie door te kiezen welke migranten nuttig zijn voor de economie.⁵⁰ De Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (ACVZ) pleit ervoor dat Nederland een commissie instelt die onderzoekt aan welke kwalificaties er op welke termijn behoefte is en in hoeverre arbeidsmigranten in die behoefte kunnen voorzien.⁵¹ Politici kunnen er voor kiezen om de omvang van de migratie zoveel mogelijk te beperken⁵², maar dan moeten ze zich er wel rekenschap van geven dat de omvang van de bevolking in de werkzame leeftijden zal krimpen en dat de omvang van de beroepsbevolking alleen op peil kan blijven als de arbeidsparticipatie substantieel stijgt.

Migratie is overigens hoogstens een deeloplossing voor vergrijzing. Zelfs bij hoge migratie zal het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking teruglopen. Als de arbeidsdeelname niet toeneemt zal een steeds groter deel van de beroepsbevolking nodig zijn om te voorzien in de toenemende zorgvraag. Groei van het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking kan alleen worden gerealiseerd als de arbeidsdeelname toeneemt. Bij verschillende bevolkingsgroepen is ruimte voor verhoging van de arbeidsparticipatie: onder ouderen, sommige groepen met een migratieachtergrond en vrouwen (zowel het aantal vrouwen als het aantal werkuren per vrouw).⁵³ ⁵⁴ Om die stijging te bewerkstelligen zijn investeringen nodig in onderwijs en preventie.

Het jaar 2050 is nog ver weg en er is nog ruimte voor beleid om de ontwikkeling in de gewenste richting te sturen. Maar er moet niet te lang mee worden gewacht, aangezien investeringen nu pas op de langere termijn gevolgen zullen hebben. Bevolkingsontwikkelingen vinden geleidelijk plaats en kunnen niet heel snel worden bijgestuurd. De ouderen van 2050 en daarna leven nu al. Als niet op korte termijn wordt geïnvesteerd in onderwijs en preventie krijgen we in 2050 de rekening daarvan gepresenteerd.

Dit rapport brengt de gevolgen van bevolkingsontwikkelingen voor opleiding, werk, zorg en wonen in kaart. Deze beleidsterreinen zijn het werkkterrein van verschillende ministeries, maar beleid op het ene

⁵⁰ Kremer stelt dat het draagvlak voor migratie afhangt van de vraag of de overheid er controle over heeft. Zo is het aantal migranten op zichzelf niet bepalend voor het draagvlak, maar wel een snelle toename van de toestroom. <https://www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/actueel/nieuws/2021/03/16/wist-u-dat-...-blog-8>

⁵¹ <https://www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/publicaties/publicaties/2020/03/17/notitie-op-roep-tot-een-duurzaam-migratiebeleid>

⁵² Kremer wijst op een toenemende polarisatie in opvattingen over migratie. Mensen die politiek rechts van het spectrum staan zijn negatiever geworden ten opzichte van immigratie en zij die links van het spectrum staan positiever. Ook zijn er grote verschillen tussen mensen met een hoger en lager opleidingsniveau. Hoger opgeleiden zien in globalisering vooral kansen, lager opgeleiden vooral onzekerheid. <https://www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/actueel/nieuws/2021/03/16/wist-u-dat-...-blog-8>

⁵³ Voor een deel zal de stijging worden gerealiseerd zonder aanvullend beleid, aangezien de stijging van het opleidingsniveau van vrouwen leidt tot een hogere arbeidsdeelname van jonge generaties vrouwen in vergelijking met oudere generaties.

⁵⁴ Het effect is het grootst voor de groepen waar de arbeidsdeelname het laagst is, maar daarmee is niet gezegd dat de potentiële stijging ook gemakkelijk te realiseren valt. Daarvoor zullen de oorzaken van de lage arbeidsdeelname bij de verschillende bevolkingsgroepen moeten worden weggenomen.

terrein heeft gevolgen voor het andere terrein. Zo heeft migratiebeleid consequenties voor het onderwijs, voor de arbeidsmarkt, voor de zorg en voor de woonvraag. Gezondheidsbevordering is niet alleen van belang voor de zorgvraag, maar is ook voor het langer kunnen doorwerken en het langer zelfstandig kunnen wonen. Omgekeerd heeft langer zelfstandig wonen door ouderen gevolgen voor de aard van de zorgvraag. Dit vraagt om integraal beleid op het terrein van meerdere ministeries en van zowel het Rijk als decentrale overheden.

Dit rapport laat zien wat de toekomst *kan* brengen en hoe beleidsmakers daar iets aan *kunnen* veranderen door migratie te reguleren, door te investeren in onderwijs, preventie en participatie. Dit rapport schetst mogelijkheden, het doet geen voorspellingen van wat er *zal* gebeuren en vertelt ook niet wat er zou *moeten* gebeuren. Het is aan de politiek om keuzes te maken. En het is aan beleidsmakers om concreet beleid te ontwikkelen om de gewenste toekomst te realiseren.

4. Bevolking

Hoe sterk de omvang en samenstelling van de bevolking de komende dertig jaar zullen veranderen is onzeker. Daarom zijn acht bevolkingsvarianten voor 2050 doorgerekend. Alle bevolkingsvarianten laten zien dat het aandeel van de ouderen in de bevolking toeneemt, dat het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden krimpt en dat het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond stijgt. Maar hoe groot die veranderingen zijn hangt af van de ontwikkeling in migratie, geboorte en levensverwachting in de komende dertig jaar.

Belangrijkste uitkomsten

- *Als de migratie, het kindertal en de levensverwachting de komende dertig jaar alle drie hoog zijn, zal de bevolkingsomvang toenemen van 17,4 miljoen nu naar 21,8 miljoen in 2050. Als daarentegen migratie, kindertal en levensverwachting alle drie laag zijn, zal de bevolking de komende jaren nauwelijks groeien en op den duur krimpen.*
- *Hoge levensverwachting leidt tot een toename van het aantal AOW-ers, van 3,1 miljoen in 2020 naar 4,4 miljoen in 2050. Maar ook bij een geringe stijging van de levensverwachting neemt het aantal AOW-ers toe, tot 3,7 miljoen in 2050. Onder de AOW-ers neemt vooral het aantal 80-plussers sterk toe. Dit wordt de dubbele vergrijzing genoemd. Als de levensverwachting sterk stijgt, verdrievoudigt het aantal 80-plussers van 0,8 miljoen in 2020 naar 2,6 miljoen in 2050. Maar ook bij een relatief geringe stijging van de levensverwachting verdubbelt het aantal 80-plussers bijna.*
- *Als de migratie de komende dertig jaar laag is, krimpt het aantal mensen in de werkzame leeftijden (tussen 20 jaar en de AOW-leeftijd), oftewel de potentiële beroepsbevolking. Bij hoge migratie groeit de potentiële beroepsbevolking met 1,6 miljoen personen.*
- *Het aantal personen met een Nederlandse achtergrond in de werkzame leeftijden loopt fors terug. In 2050 telde de potentiële beroepsbevolking 7,7 miljoen mensen met een Nederlandse achtergrond, in 2020 zijn dat nog maar rond 6,5 miljoen personen. Bij lage migratie is de toename van het aantal personen met een migratieachtergrond in de werkzame leeftijden kleiner dan de krimp van het aantal mensen met een Nederlandse achtergrond. Bij hoge arbeidsmigratie neemt het aantal personen met een migratieachtergrond in de werkzame leeftijden met bijna 3 miljoen toe van 2,8 miljoen in 2020 naar 5,6 miljoen in 2050.*
- *Niet alleen neemt de bevolking met een migratieachtergrond in omvang toe, ook de samenstelling verandert. De sterkste groei doet zich voor bij migranten uit landen waarvandaan veel arbeids- en studiemigranten komen, zoals de EU en Oost-Aziatische landen als China en India. Bij veel arbeidsmigratie neemt de omvang van deze groep toe van 1,9 miljoen in 2020 naar 5,0 miljoen in 2050. Ook bij lage migratie groeit de omvang van deze groep, maar minder sterk, tot 2,7 miljoen in 2050. In vergelijking hiermee is de groei van de bevolking met een 'klassieke' herkomst (Turkije, Marokko, Indonesië, Suriname, Antillen) bescheiden, van 1,7 naar 1,9 miljoen.*
- *De demografische druk neemt toe. Dit is de verhouding tussen de omvang van de niet-actieve en de actieve leeftijdsgroepen. De demografische druk stijgt het minst als de levensverwachting hoog is en het kindertal laag. Door de koppeling van de AOW-leeftijd aan de levensverwachting leidt een hogere levensverwachting namelijk tot een grotere potentiële beroepsbevolking. Ook bij hoge arbeidsmigratie is de demografische druk relatief laag. Een hoog kindertal leidt juist tot een hoge demografische druk.*
- *Volgens de meest recente bevolkingsprognose van het CBS (van december 2020) heeft de coronacrisis weliswaar grote invloed op de bevolkingsontwikkeling op de korte termijn (lager migratiesaldo, lagere levensverwachting en lagere bevolkingsgroei), maar zijn de gevolgen tijdelijk en is de verwachte bevolkingsgroei op de langere termijn vergelijkbaar met de vorige prognose.*

De omvang en samenstelling van de bevolking in 2050 hangen af van de ontwikkeling van de migratie, geboorte en sterfte in de komende dertig jaar. Het rapport *Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs* laat aan de hand van acht bevolkingsvarianten zien hoe uiteenlopende ontwikkelingen in migratiesaldo⁵⁵, kindertal en levensverwachting invloed hebben op de omvang en samenstelling van de bevolking.⁵⁶

De bevolkingsvariant *Groei* laat zien dat als migratiesaldo én kindertal én levensverwachting hoog zijn, de bevolking sterk groeit, terwijl de variant *Krimp* laat zien dat als alle drie laag zijn de bevolking op den duur gaat krimpen (tabel 4.1). De variant *Grijs* laat zien dat de combinatie van hoge levensverwachting en laag kindertal leidt tot een relatief oude bevolking met weinig jongeren en veel AOW-ers. Het omgekeerde geldt voor de variant *Groen*. De variant *Arbeid* met veel arbeidsmigranten leidt tot een relatief grote potentiële beroepsbevolking (het aantal mensen in de leeftijden tussen 20 jaar en AOW-leeftijd). Ook de variant *Asiel* kent een relatief hoge migratie met een groter aandeel asielmigranten⁵⁷, maar de totale migratie is minder hoog dan de variant *Arbeid* en daardoor groeit de potentiële beroepsbevolking minder sterk. De variant *Lage migratie* wordt gekenmerkt door een laag migratiesaldo, waardoor de omvang van de potentiële beroepsbevolking gaat krimpen. De *Midden variant* ten slotte gaat uit van een gemiddelde ontwikkeling van migratiesaldo, kindertal en levensverwachting.

Tabel 4.1. Kerncijfers van de acht bevolkingsvarianten⁵⁸

	Bevolkingsvarianten								
	Lage		Midden			Hoge migratie			
	2020	Krimp	migratie	Grijs	variant	Groen	Asiel	Arbeid	Groei
<i>Gemiddeld per jaar 2020-2049</i>									
Gemiddeld kindertal per vrouw		1,5	1,7	1,4	1,7	1,9	1,7	1,7	1,8
Levensverwachting vrouwen (jaar)		84,4	86,1	88,8	86,1	83,5	86,1	86,1	87,8
Migratiesaldo (x 1000)		28	16	58	56	58	72	91	93
arbeidsmigratielanden (x 1000)					49		49	82	49
asielmigratielanden (x 1000)					16		30	16	30
Bevolkingsgroei (x 1 000)		-11	7	60	64	67	83	107	146
<i>2050</i>									
Inwoners (x miljoen)	17,4	17,1	17,6	19,2	19,3	19,4	19,9	20,6	21,8
waarvan									
0 tot 20 jaar (x miljoen)	3,8	3,3	3,6	3,3	4,1	4,8	4,3	4,4	4,9
20 jaar tot AOW-leeftijd (x miljoen)	10,5	10,0	10,0	11,4	11,2	11,0	11,5	12,1	12,5
waarvan									
Nederlandse achtergrond (x miljoen)	7,7	6,1	6,5	6,7	6,5	6,4	6,5	6,5	6,9
Migratieachtergrond (x miljoen)	2,8	3,9	3,5	4,7	4,6	4,6	5,0	5,6	5,6
AOW-ers (x miljoen)	3,1	3,8	4,0	4,4	4,1	3,7	4,1	4,2	4,4
waarvan									
80-plussers (x miljoen)	0,8	1,6	2,0	2,6	2,0	1,5	2,0	2,0	2,4

⁵⁵ In dit rapport laten we cijfers voor het migratiesaldo zien, maar de berekeningen zijn gebaseerd op aparte veronderstellingen over de omvang van de immigratie en emigratie.

⁵⁶ <https://publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf>

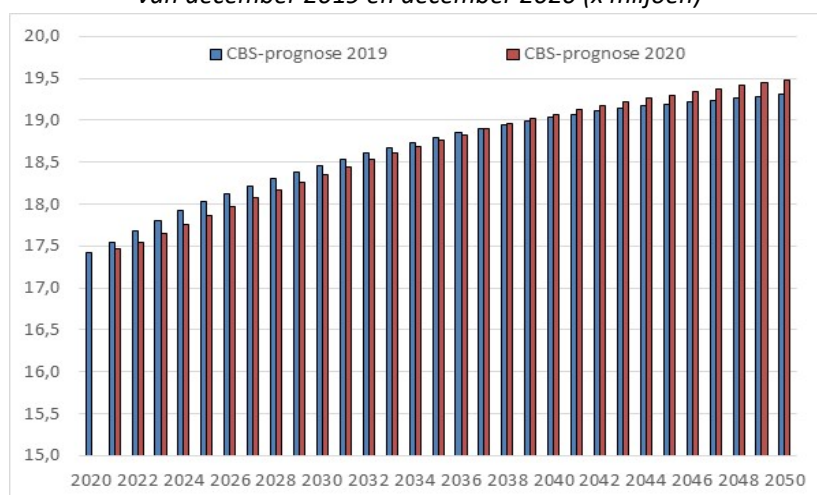
⁵⁷ Asielmigranten zijn asielzoekers, statushouders of uitgenodigde vluchtelingen die zijn opgenomen in het gemeentelijk bevolkingsregister. Inschrijving in het bevolkingsregister vindt plaats op het moment dat de asielzoeker een verblijfstitel krijgt en de centrale opvang verlaat. Ook asielzoekers die langer dan een half jaar in een centrale opvangvoorziening verblijven komen in aanmerking voor inschrijving in de gemeentelijke bevolkingsregisters. Degenen die buiten de centrale opvang wonen, worden ingeschreven als zij legaal in Nederland verblijven.

⁵⁸ Alle cijfers over de omvang en samenstelling van de bevolking hebben betrekking op 1 januari van het desbetreffende jaar. De cijfers over de samenstelling van de bevolking in 2020 zijn schattingen.

CBS-bevolkingsprognose

De *Midden variant* is gebaseerd op de CBS-bevolkingsprognose die in december 2019 is gepubliceerd.⁵⁹ Inmiddels heeft het CBS in december 2020 een nieuwe bevolkingsprognose gepubliceerd.⁶⁰ Voor de korte termijn ziet die nieuwe prognose er anders uit als gevolg van de coronapandemie. De coronacrisis heeft geleid tot een daling van de levensverwachting in 2020 met 0,3 jaar voor vrouwen en 0,4 jaar voor mannen en tot een halvering van het migratiesaldo. Maar het CBS gaat er in de nieuwe bevolkingsprognose vanuit dat de effecten tijdelijk zijn en dat de levensverwachting en het migratiesaldo vanaf 2021 weer zullen gaan stijgen. In de nieuwe prognose wordt uitgegaan van een lager jaarlijks emigratieaantal dan in de vorige prognose⁶¹, terwijl vanaf 2025 de immigratie hetzelfde niveau bereikt als volgens de vorige prognose. Hierdoor is vanaf 2025 het migratiesaldo hoger dan volgens de vorige prognose. Vanaf 2030 zijn ook de geboorteaantallen hoger, doordat meer migratie uiteindelijk ook tot meer geboorten leidt. Als gevolg hiervan groeit volgens de nieuwe prognose de bevolking op de lange termijn harder dan volgens de vorige prognose en is de bevolking in 2050 groter: 19,5 miljoen tegen 19,3 miljoen (figuur 4.1). Maar de samenstelling van de bevolking in 2050 naar leeftijd ziet er volgens de nieuwe prognose vrijwel hetzelfde uit als volgens de vorige prognose (figuur 4.2).

Figuur 4.1 Bevolkingsomvang in 2050, CBS-bevolkingsprognoses van december 2019 en december 2020 (x miljoen)

Bevolkingsvarianten

Als de migratie, het kindertal en de levensverwachting de komende dertig jaar alle drie hoog zijn, zal de bevolking tot bijna 22 miljoen inwoners in 2050 toenemen (variant *Groei*, zie figuur 4.3). Maar de onzekerheid over de hoogte van de bevolkingsgroei is groot. Als de migratie, het kindertal en de levensverwachting de komende dertig jaar alle drie laag zijn, zal de bevolking de komende jaren nauwelijks groeien en op den duur krimpen (variant *Krimp*). Hoge levensverwachting leidt tot een toename van het aantal AOW-ers, van 3,1 miljoen in 2020 naar 4,4 miljoen in 2050 (variant *Grijs*). De stijging van het aantal AOW-ers wordt overigens gedempt door de stijging van de AOW-leeftijd, die is gekoppeld aan de stijging van de levensverwachting. Figuur 4.4 laat zien dat het aantal 65-plussers in de variant *Grijs* de komende dertig jaar met 2,1 miljoen toeneemt (van 3,4 naar 5,5 miljoen), terwijl het aantal AOW-ers ‘slechts’ met 1,3

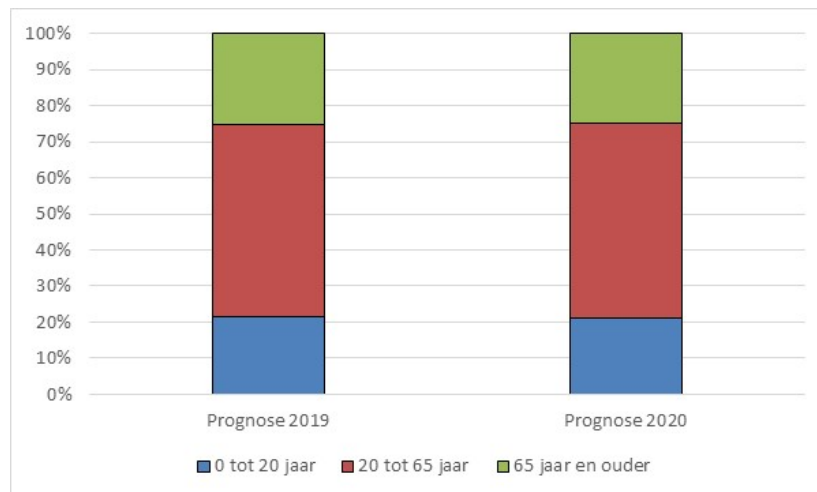
⁵⁹ <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2019/51/kernprognose-2019-2060-19-miljoen-inwoners-in-2039>

⁶⁰ <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/bevolkingsprognose-2020-2070->

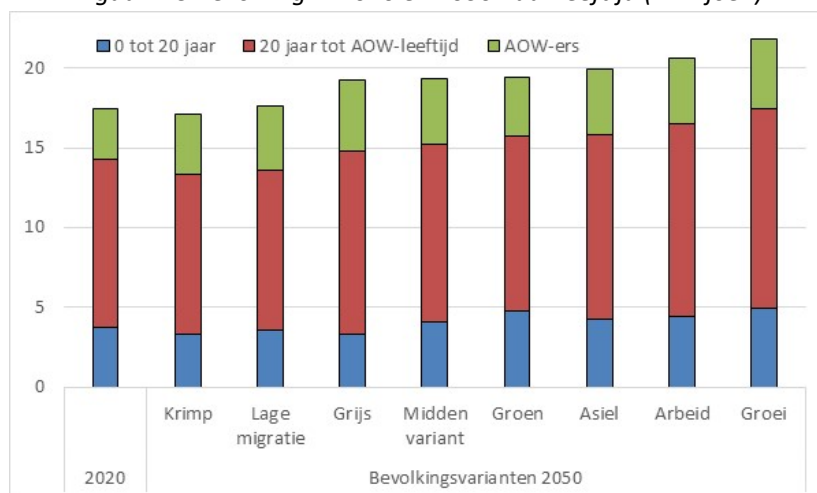
⁶¹ In de nieuwe prognose wordt verondersteld dat op de lange termijn 74 procent van de immigranten weer vertrekt, terwijl de vorige prognose uitging van 77 procent. Het percentage is enerzijds verlaagd op basis van recentere data en anderzijds door een aanpassing van de methode.

miljoen toeneemt. Doordat de AOW-leeftijd mee varieert met de levensverwachting zijn de verschillen in het aantal AOW-ers tussen de varianten kleiner dan de verschillen in het aantal 65-plussers. Zo is in variant *Grijs* met hoge levensverwachting het aantal 65-plussers 1,4 miljoen hoger dan in variant *Groen* met lage levensverwachting, terwijl het verschil in het aantal AOW-ers tussen beide varianten 0,8 miljoen bedraagt. Enkele politieke partijen pleiten ervoor de AOW-leeftijd terug te brengen naar 65 jaar.⁶² In dat geval zouden een half miljoen meer mensen recht hebben op AOW bij een matige stijging van de levensverwachting (variant *Groen*) en 1,1 miljoen bij een sterke stijging van de levensverwachting (variant *Grijs*).

Figuur 4.2 Bevolking in 2050 naar leeftijd, CBS-bevolkingsprognoses van december 2019 en december 2020

Figuur 4.3 Bevolking in 2020 en 2050 naar leeftijd (x miljoen)

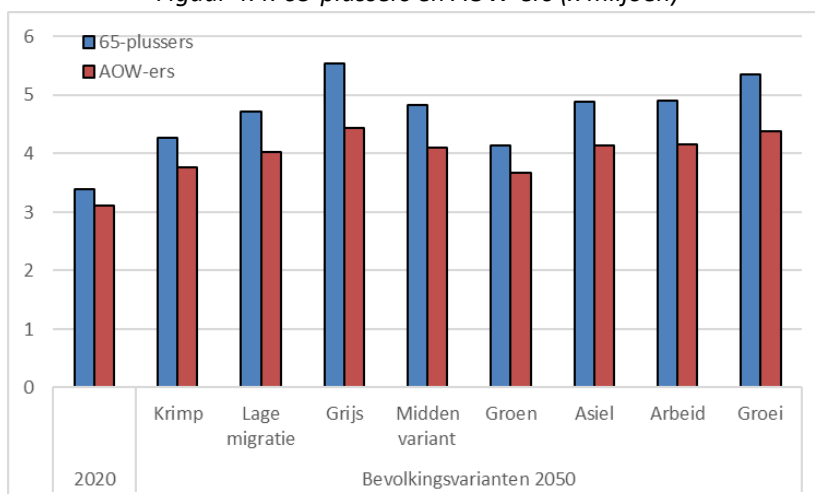
Er is de komende dertig jaar niet alleen sprake van vergrijzing (toename van het aantal 65-plussers⁶³), maar vooral van dubbele vergrijzing. Hiermee wordt bedoeld dat het vooral de oudste ouderen zijn die in aantal toenemen. Figuur 4.5 laat zien dat de groep 'jongere ouderen' (het aantal personen tussen AOW-

⁶² <https://www.sp.nl/onderwerp/aow-op-65>; <https://www.pvv.nl/images/09012020/verkiezingen2020/0acxyuew34z/VerkiezingsProgramma2021-Final.pdf>

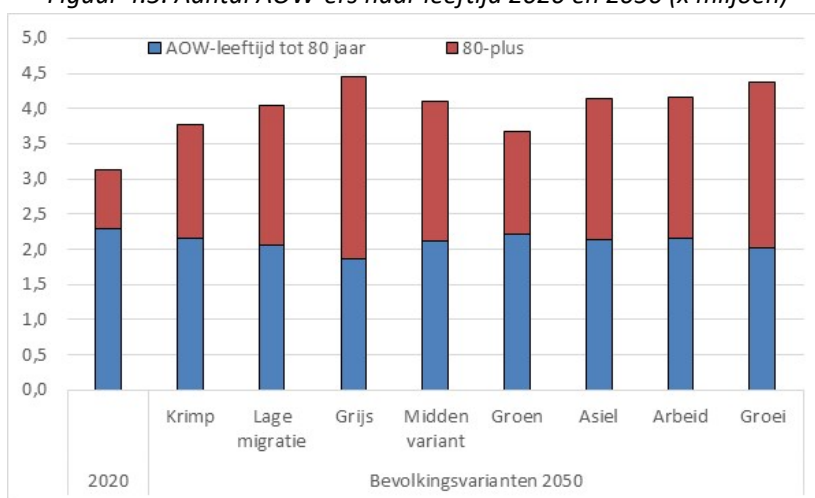
⁶³ Vaak wordt vergrijzing gemeten aan de hand van het *aandeel* 65-plussers in de bevolking. Het aandeel 65-plussers neemt in alle bevolkingsvarianten toe. Het sterkst in de variant *Grijs* van 19 procent in 2020 naar 29 procent in 2050. In de variant *Groen* blijft de stijging beperkt tot 21 procent in 2050. In de varianten *Asiel* en *Arbeid* stijgt het percentage 65-plussers tot 24 procent en in de variant *Lage migratie* tot 27 procent.

leeftijd en 80 jaar) zelfs afneemt. Dit komt doordat de AOW-leeftijd toeneemt, want het aantal mensen tussen 65 en 80 jaar is in 2050 vrijwel gelijk aan 2020. Het aantal 80-plussers verdrievoudigt in de variant *Grijs* met hoge levensverwachting van 0,8 miljoen in 2020 naar 2,6 miljoen in 2050. Maar ook bij een relatief geringe stijging van de levensverwachting (variant *Groen*) verdubbelt het aantal 80-plussers bijna.⁶⁴

Figuur 4.4. 65-plussers en AOW-ers (x miljoen)

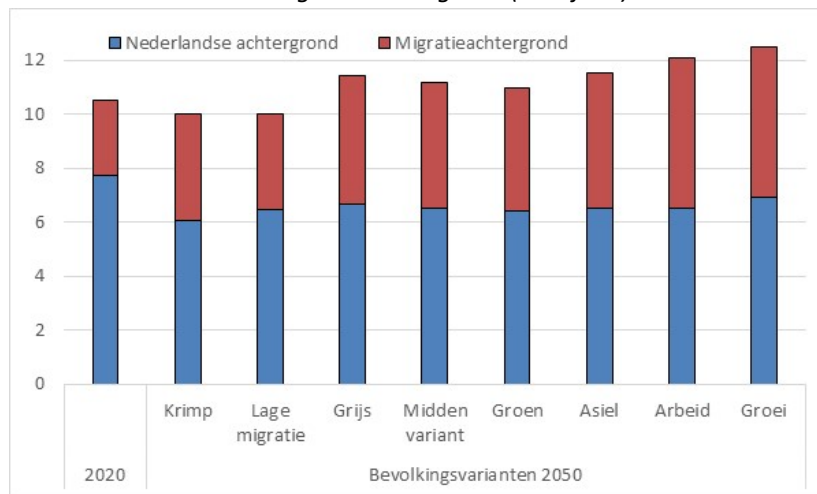
Figuur 4.5. Aantal AOW-ers naar leeftijd 2020 en 2050 (x miljoen)

Het aantal mensen in de werkzame leeftijden (tussen 20 jaar en de AOW-leeftijd), oftewel de potentiële beroepsbevolking, krimpt als de migratie de komende dertig jaar laag is (varianten *Krimp* en *Lage migratie*), zie figuur 4.6. Bij hoge migratie (variant *Arbeid*) groeit de potentiële beroepsbevolking met 1,6 miljoen personen. Maar die groei is niet hoog genoeg om het aandeel van de potentiële beroepsbevolking in de bevolking in stand te houden. In de variant *Arbeid* loopt dit terug van 60 procent in 2000 naar 59 procent in 2050, bij lage migratie daalt het tot 57 procent.

⁶⁴ Volgens de bevolkingsprognose van het CBS bereikt het percentage 65-plussers zijn maximum rond 2040 en het percentage 80-plussers kort na 2050. Daarna veranderen de percentages niet sterk meer.

Figuur 4.6 Potentiële beroepsbevolking (20 jaar tot AOW-leeftijd), 2020 en 2050 naar migratieachtergrond (x miljoen)

Het aantal personen met een Nederlandse achtergrond in de werkzame leeftijden loopt fors terug. In 2050 telde de potentiële beroepsbevolking 7,7 miljoen mensen met een Nederlandse achtergrond, in 2050 zijn dat nog maar rond 6,5 miljoen personen (figuur 4.6). In de varianten met hoge levensverwachting (*Grijs* en *Groei*) zijn het er meer, 6,7 tot 6,9 miljoen door de sterke stijging van de AOW-leeftijd. De reden dat de potentiële beroepsbevolking niettemin in de meeste varianten toch toeneemt is dat de krimp bij personen met een Nederlandse achtergrond wordt gecompenseerd door een toename van het aantal mensen met een migratieachtergrond. Dit betreft zowel nieuwe migranten (eerste generatie) als kinderen van migranten (tweede generatie). In de varianten met hoge migratie (*Arbeid* en *Groei*) neemt het aantal personen met een migratieachtergrond in de werkzame leeftijden met bijna 3 miljoen toe van 2,8 miljoen in 2020 naar 5,6 miljoen in 2050. Bij lage migratie compenseert de toename van het aantal personen met een migratieachtergrond in de werkzame leeftijden niet volledig de krimp van het aantal mensen met een Nederlandse achtergrond.

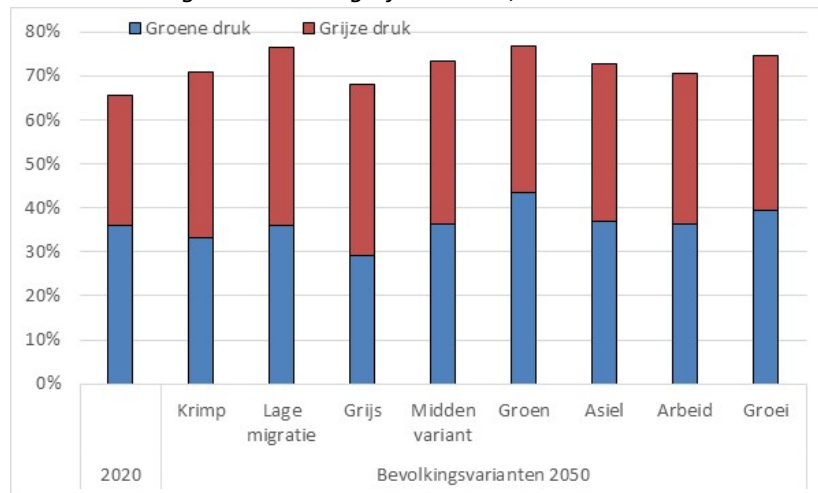
Demografische druk

In alle bevolkingsvarianten neemt de demografische druk toe. Dit is de verhouding tussen de omvang van de niet-actieve en de actieve leeftijdsgroepen. Bij de niet-actieve leeftijdsgroepen maken we onderscheid tussen jongeren (tot 20 jaar) en ouderen (boven de AOW-leeftijd). De groene druk is de verhouding tussen het aantal jongeren en de omvang van de potentiële beroepsbevolking, terwijl de grijze druk de verhouding is tussen het aantal AOW-ers en de potentiële beroepsbevolking. Hierbij gaat het alleen om de leeftijdssamenstelling van de bevolking en niet om de vraag of mensen in de verschillende leeftijdsgroepen ook daadwerkelijk actief zijn. Natuurlijk zijn er ook mensen van jonger dan 20 jaar of ouder dan de AOW-leeftijd die werken, terwijl lang niet alle mensen tussen 20 jaar en AOW-leeftijd betaald werk hebben. In hoofdstuk 6 maken we veronderstellingen over arbeidsdeelname in 2050 en berekenen we de omvang van de beroepsbevolking, dus niet alleen de potentiële beroepsbevolking.

De demografische druk is het hoogst in de bevolkingsvarianten *Groen* en *Lage migratie* (figuur 4.7). In de variant *Groen* is door het hoge kindertal de groene druk hoog, doordat het hoge kindertal tot 2050 wel leidt tot een groot aantal jongeren in 2050, maar nog nauwelijks effect heeft op de omvang van de potentiële beroepsbevolking. Die groeit pas ver na 2050 substantieel. In de variant *Lage migratie* is de demografische druk hoog door de krimpende potentiële beroepsbevolking. De demografische druk is het laagst in de variant *Grijs*. Die variant kent door de hoge levensverwachting weliswaar veel ouderen, maar de hoogte van de grijze druk blijft beperkt doordat de hoge levensverwachting ook leidt tot een hoge AOW-leeftijd en daarmee tot een relatief grote potentiële beroepsbevolking. Door het lage kindertal kent de

variant *Grijs* een lage groene druk. Een andere variant met een relatief lage demografische druk is de variant met veel arbeidsmigratie (*Arbeid*). In die variant is de omvang van de potentiële beroepsbevolking relatief hoog. Ook de variant *Krimp* kent een relatief lage demografische druk, doordat in die variant zowel het aantal jongeren laag is (door het lage kindertal) als het aantal ouderen (door de lage levensverwachting).

Figuur 4.7 Demografische druk, 2020 en 2050

Migratieachtergrond

Niet alleen neemt de bevolking met een migratieachtergrond in omvang toe, ook de samenstelling verandert. De sterkste groei doet zich voor bij migranten uit de EU (zowel West- als Oost-Europese EU-landen) en uit landen buiten de EU waarvandaan relatief veel arbeids- en studiemigranten komen, zoals Europese landen buiten de EU, Oost-Aziatische landen, zoals China en India, en Amerika (figuur 4.8). In de bevolkingsvariant *Arbeid* neemt de omvang van deze twee groepen samen toe van 1,9 miljoen in 2020 naar 5,0 miljoen in 2050. In die variant neemt de bevolking die afkomstig is uit asiellanden, zoals het Midden-Oosten en Afrika, minder sterk toe, van 0,6 miljoen in 2020 naar 1,4 miljoen in 2050. In de variant *Asiel* neemt het aantal personen met als herkomst een asielland sterker toe, namelijk tot 1,9 miljoen, maar ook in die variant is het aantal personen uit de EU en andere arbeidsmigratielanden groter: 3,7 miljoen.

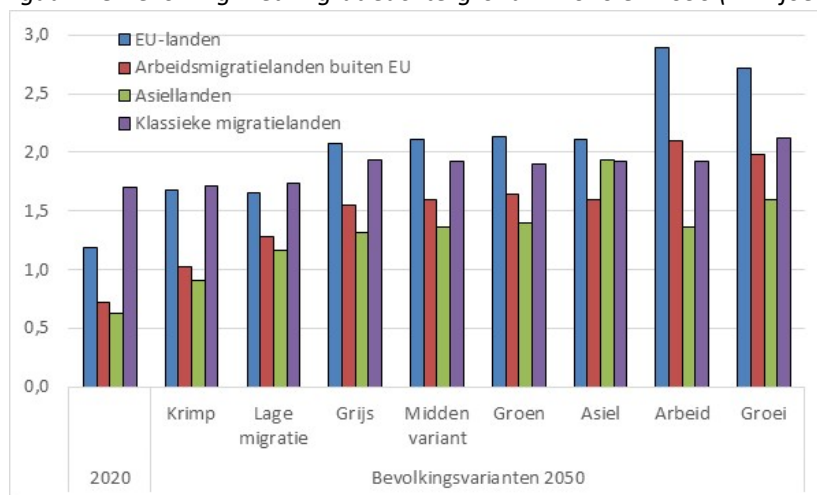
Indeling naar migratieachtergrond

Ten behoeve van de *Verkenning Bevolking 2050* is een nieuwe indeling van de bevolking naar migratieachtergrond ontwikkeld. De nieuwe indeling is gebaseerd op dominante migratiemotieven van recente migranten. Hoewel een substantieel deel van de migranten als gezinsmigrant naar Nederland komt, is het onderscheid gebaseerd op de migratiemotieven arbeid en studie enerzijds en asiel anderzijds. De meeste gezinsmigranten volgen na de komst van arbeids- en asielmigranten. Omdat uit alle groepen van landen gezinsmigranten komen, vormt gezinsmigratie geen bruikbaar criterium voor de indeling van landen. Bij de arbeids- en studiemigratielanden maken we onderscheid tussen West- en Oost-EU en landen buiten de EU. Daarnaast onderscheiden we de 'klassieke' migratielanden waarvandaan enkele decennia geleden veel migranten kwamen, maar tegenwoordig veel minder. Binnen de laatste categorie maken we onderscheid tussen vroegere gastarbeiderslanden en vroegere kolonies. Dit resulteert in een indeling van de bevolking naar migratieachtergrond in zes groepen:

- West-EU
- Oost-EU
- Europese landen buiten de EU (met uitzondering van Turkije), Oost-Azië (met uitzondering van Indonesië), Amerika (met uitzondering van Suriname en de Nederlandse Antillen) en Oceanië
- Midden-Oosten en Afrika (met uitzondering van Marokko)
- Turkije en Marokko
- Indonesië, Suriname en de (voormalige) Nederlandse Antillen.

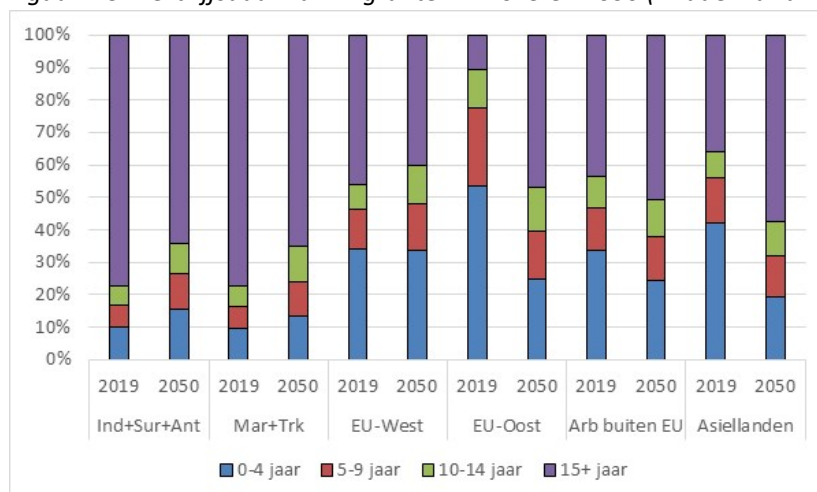
De bevolking met een 'klassieke' herkomst (Turkije, Marokko, Indonesië, Suriname, de voormalige Nederlandse Antillen) neemt niet sterk meer toe, van 1,7 miljoen in 2020 naar 1,9 miljoen in 2050 in de meeste bevolkingsvarianten. Daarmee daalt het aandeel van deze laatste groep in de bevolking met een migratieachtergrond van 40 procent in 2020 naar minimaal 23 procent in 2050 in de variant *Arbeid* en maximaal 32 procent in de variant *Krimp*. Het aandeel van mensen met als achtergrond een asieland bedraagt op dit moment 15 procent van de bevolking met een migratieachtergrond en neemt in de meeste varianten enkele procentpunten toe. Alleen in de variant *Asiel* neemt hun aandeel substantieel toe tot 26 procent in 2050.

Figuur 4.8 Bevolking met migratieachtergrond in 2020 en 2050 (x miljoen)

Er bestaan grote verschillen in de verblijfsduur van eerste-generatiemigranten. Van de migranten uit de 'klassieke' migratielanden (Indonesië, Suriname, Antillen, Marokkanen en Turkije) verblijft op dit moment driekwart meer dan 15 jaar in Nederland (figuur 4.9). Van migranten uit Oost-Europese EU-landen is dit slechts 11 procent. De gemiddelde verblijfsduur hangt enerzijds af van de vraag hoe lang geleden de meeste migranten van een bepaalde groep naar Nederland zijn gekomen en anderzijds van de vraag hoe veel en hoe snel migranten weer vertrekken. De afgelopen tien jaar kwamen veel Oost-Europese migranten naar Nederland. Driekwart van de Oost-Europese migranten woont minder dan tien jaar in Nederland. Als gevolg van het hoge aantal asielzoekers in 2015 en 2016 woont ook een groot deel van de migranten uit asielmigratielanden kort in Nederland: 56 procent minder dan tien jaar.

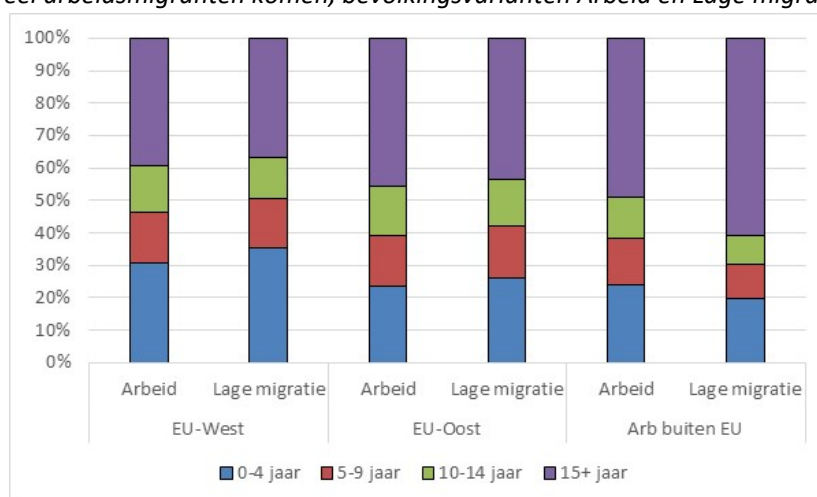
Figuur 4.9. Verblijfsduur van migranten in 2019 en 2050 (Middenvariant)

Bij migranten uit West-Europa zien we zowel veel migranten met een lange als met een korte verblijfsduur. Bijna de helft woont meer dan 15 jaar in Nederland. Dit komt doordat er van oudsher veel migranten uit West-Europese landen komen. Maar er zijn ook relatief veel West-Europese migranten met een korte verblijfsduur: een derde woont hier korter dan vijf jaar. Dit komt omdat een relatief hoog percentage van de West-Europese migranten vrij snel weer vertrekt. Bij migranten uit arbeidsmigratielanden buiten de EU zien we een soortgelijk patroon.

In 2050 zal volgens de *Midden variant* het aandeel migranten met een lange verblijfsduur toenemen bij migranten uit Oost-Europa, omdat een deel van de migranten die in recente jaren naar Nederland zijn gekomen dan hier nog wonen. Het patroon van Oost-Europese migranten in 2050 lijkt op dat van West-Europese migranten nu. Bij migranten uit asiellanden wordt verwacht dat de gemiddelde verblijfsduur fors toeneemt. Dit komt doordat wordt uitgegaan van een gelijkmatige stroom van asielzoekers. Als er tussen 2045 en 2050 een grote golf van asielzoekers zou komen, vergelijkbaar met die van 2015/2016, dan zou het aandeel asielmigrant met een korte verblijfsduur in 2050 groter zijn.

Figuur 4.10. Verblijfsduur van migranten in 2050 uit landen waarvandaan veel arbeidsmigranten komen, bevolkingsvarianten Arbeid en Lage migratie

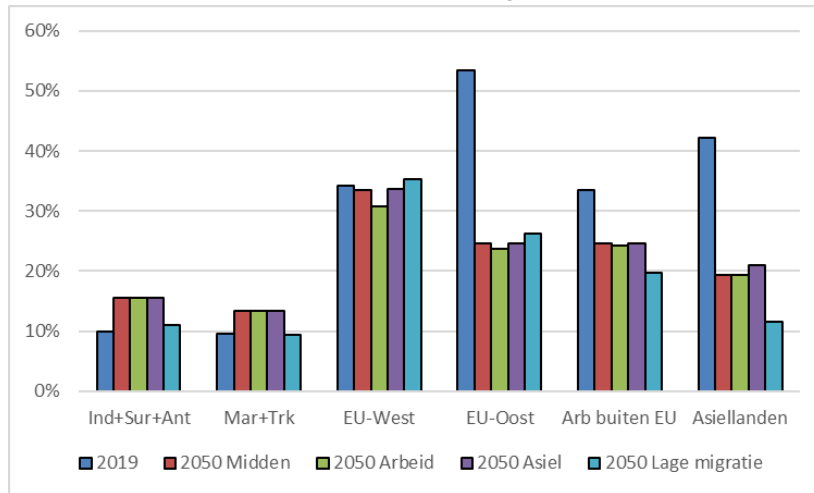

De verschillen in verblijfsduur in 2050 tussen de bevolkingsvarianten zijn minder groot dan de verschillen tussen 2019 en 2050. Figuur 4.10 laat de verblijfsduur van drie groepen migranten zien die uit landen komen waarvandaan veel arbeids- en studiemigranten komen. We laten de resultaten zien voor de variant *Arbeid*, die uitgaat van een gemiddeld migratiesaldo van ruim 90 duizend per jaar tot 2050 en de variant *Lage migratie*, die uitgaat van een gemiddeld saldo van 16 duizend per jaar. Bij lage migratie is de verblijfsduur van migranten uit arbeidsmigratielanden buiten de EU duidelijk hoger dan bij hoge migratie. Bij hoge migratie is het aandeel mensen met een korte verblijfsduur hoog. Maar voor EU-migrant zien we geen duidelijke relatie met de hoogte van de migratie. Dit komt omdat we voor EU-migranten niet alleen meer immigratie veronderstellen in de variant *Arbeid*, maar ook minder emigratie, wat juist een hoger aandeel personen met lange verblijfsduur geeft.

Figuur 4.11 laat het percentage migranten met een korte verblijfsduur zien. Er zijn grote verschillen tussen 2019 en 2050 voor drie groepen (EU-Oost, arbeidsmigratielanden buiten de EU en asiellanden). Met uitzondering van de EU-landen zien we dat bij lage migratie het aandeel van de migranten met een korte verblijfsduur in 2050 lager is dan bij hoge migratie. Op dit moment woont ruim een derde van de immigranten uit arbeids- en asielmigratielanden korter dan vijf jaar in Nederland. Dit komt doordat de immigratiecijfers in de vijf jaren vóór 2020 veel hoger waren dan in de jaren daarvoor. In 2050 zal het aandeel

recente migranten veel kleiner zijn. Alleen bij West-Europese landen wordt verwacht dat het percentage ook in 2050 hoog is, doordat relatief veel immigranten vrij snel weer vertrekken. Bij migranten uit de 'klassieke' migratielanden is het aandeel recente migranten laag. De aantallen migranten uit die landen zijn tegenwoordig veel lager dan ze enkele decennia geleden waren.

Figuur 4.11 Percentage migranten met een verblijfsduur van korter dan 5 jaar, 2019 en 2050, vier bevolkingsvarianten

5. Opleiding

Jongere generaties zijn hoger opgeleid dan oudere generaties. Doordat jongere generaties de plaats innemen van oudere generaties, zal het opleidingsniveau van de bevolking in 2050 hoger zijn dan nu. Als de huidige ontwikkelingen zich doorzetten zal in 2050 het opleidingsniveau van mannen aanzienlijk achterblijven bij dat van vrouwen. Het aantal personen met een middelbare opleiding zal niet veel veranderen, maar het aantal laagopgeleiden zal sterk afnemen. Het aandeel leerlingen met een migratieachtergrond in het basis- en voortgezet onderwijs zal toenemen, de meesten zijn in Nederland geboren.

Belangrijkste uitkomsten

- *Op dit moment is 35 procent van de bevolking van 25 tot 65 jaar hoogopgeleid. In 2050 zal dit rond 44 procent zijn. Het aandeel middelbaar opgeleiden is nu 42 procent en zal weinig veranderen. Het aandeel laagopgeleiden daalt van 23 naar rond 16 procent.*
- *In 2050 zijn vrouwen van 25 tot 65 jaar hoger opgeleid dan mannen. Op dit moment is rond 35 procent van de vrouwen en mannen hoogopgeleid. Het percentage hoogopgeleide vrouwen stijgt tot 48 procent in 2050, terwijl bij mannen de stijging niet verder gaat dan tot 39 procent.*
- *De ouderen van 2050 zijn hoger opgeleid dan de ouderen van nu. Van de 80-plussers van nu is minder dan 20 procent hoogopgeleid. In 2050 zal dat rond 30 procent zijn.*
- *Op dit moment heeft 76 procent van de hoogopgeleiden een Nederlandse achtergrond. Bij hoge arbeids- en studiemigratie zal dit in 2050 zijn gedaald tot 54 procent. Ruim een kwart van de hoogopgeleiden zal dan afkomstig zijn uit de EU en landen buiten de EU waarvandaan veel arbeidsmigranten komen.*
- *Van de zestigers die de komende jaren de arbeidsmarkt verlaten, is ongeveer een derde laagopgeleid. Van de jongeren die de komende jaren de arbeidsmarkt betreden, is 15 procent laag opgeleid. Hierdoor zal in 2050 het aandeel laagopgeleiden in de beroepsbevolking afnemen.*
- *Bij een hoog kindertal in de komende dertig jaar zal het aantal leerlingen en studenten sterker groeien dan de beroepsbevolking.*
- *Het aandeel leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs met een migratieachtergrond zal toenemen van 26 procent nu tot 40 procent in 2050 als het migratiesaldo de komende dertig jaar hoog is.*

5.1 Inleiding

Het opleidingsniveau van de bevolking in 2050 verschilt van dat van nu als gevolg van generatie-effecten. Jongere generaties zijn hoger opgeleid dan oudere generaties. Doordat de jongere generaties de plaats innemen van de oudere generaties, zal het opleidingsniveau van de bevolking toenemen. Dit is een auto-noom proces, waar het beleid de komende jaren maar weinig invloed op heeft⁶⁵, deze ontwikkeling kan worden gezien als het resultaat van beleid in het verleden gericht op onderwijsexpansie. Omdat de dertiger van nu hoger opgeleid is dan de zestiger van nu, zal de zestiger van 2050 hoger opgeleid zijn dan de zestiger van nu. Waar het beleid in de komende jaren wel invloed op kan uitoefenen is het opleidingsniveau van de dertigers en veertigers van 2050 die nu nog onderwijs volgen en van de jongere generaties die de komende jaren naar school gaan en de volwassenen en de ouderen van de toekomst zijn.

⁶⁵ Afgezien van mogelijke effecten van extra investeringen in volwasseneneducatie. Door meer accent op leven lang leren kan er een verschuiving plaatsvinden van initieel naar post-initieel onderwijs.

Er speelt nog een ander generatie-effect een rol, namelijk dat van migratiecohorten. Als het opleidingsniveau van nieuwe migranten verschilt van dat van migranten die in het verleden naar Nederland zijn gekomen, zal in 2050 het opleidingsniveau van personen met een migratieachtergrond verschillen van het huidige opleidingsniveau. Op dit generatie-effect kan het beleid in principe invloed uitoefenen. Immers beleid ten aanzien van arbeidsmigratie (denk aan regelingen voor kenniswerkers) en buitenlandse studenten heeft invloed op het opleidingsniveau van nieuwe migranten. Maar ook de arbeidsvraag heeft invloed, denk bijvoorbeeld aan de werving van EU-migrant voor vacatures waarvoor moeilijk personen die al in Nederland wonen, kunnen worden gevonden. Het opleidingsniveau van personen met een migratieachtergrond hangt overigens niet alleen af van de vraag welke immigranten naar Nederland komen, maar ook van de vraag welke immigranten na enkele jaren weer vertrekken, met andere woorden hoe selectief emigratie is.⁶⁶ Zijn het vooral de laag- of hoogopgeleiden die na een aantal jaar weer uit ons land vertrekken? Verder is het verkleinen van kansenongelijkheid in het onderwijs van belang voor het opleidingsniveau van de tweede generatie (de kinderen van immigranten die in Nederland zijn geboren).

In dit hoofdstuk vormt het leeftijds patroon van het opleidingsniveau van de huidige bevolking, onderscheiden naar geslacht en migratieachtergrond (eerste en tweede generatie) het vertrekpunt. We onderzoeken hoe veranderingen in de samenstelling van de bevolking in de komende dertig jaar invloed hebben op het opleidingsniveau van de bevolking in 2050. Hierbij houden we er rekening mee dat door generatie-effecten het leeftijds patroon en ook het verschil tussen vrouwen en mannen zal veranderen. Ook houden we er rekening mee dat over het algemeen personen met een tweede-generatie-migratieachtergrond een hogere opleiding hebben gevolgd dan eerste-generatiemigrant. Dit noemen we het *Referentiescenario*.

Wat nieuwe migranten betreft sluiten we aan bij het opleidingsniveau van recente migranten die naar Nederland kwamen en houden we rekening met generatie-effecten⁶⁷. We maken geen expliciete veronderstellingen over mogelijke veranderingen in de aard van de arbeidsvraag in de komende dertig jaar. Technologische ontwikkelingen en veranderingen in de economische structuur maken het onzeker welke banen zullen verdwijnen en welke nieuwe banen zullen ontstaan en dus hoe de vraag naar kennis en vaardigheden zal veranderen. Arbeidsmigrant voldoen aan de arbeidsvraag van nu, en vacatures geven een beeld van de vraag voor de korte termijn, maar onzeker is wat de arbeidsvraag over dertig jaar zal zijn. Is er over dertig jaar alleen vraag naar kennismigrant of ook naar laagopgeleide arbeidsmigrant voor praktisch werk? Wat we wel weten is dat door generatie-effecten het opleidingsniveau van de bevolking, zowel in Nederland als in landen van herkomst, stijgt. Dit kan leiden tot diploma-inflatie, dat wil zeggen dat een diploma minder waard wordt als meer mensen hoogopgeleid zijn en voor eenzelfde functieniveau de diploma-eisen stijgen. Dit kan leiden tot verdringing aan de onderkant van de arbeidsmarkt van mensen met een laag opleidingsniveau door mensen met een middelbaar of hoog opleidingsniveau.⁶⁸

Technologische ontwikkelingen maken het onzeker welke banen zullen verdwijnen en welke nieuwe banen zullen ontstaan. De invloed van technologische ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de toename van de levensverwachting maken een leven lang ontwikkelen noodzakelijk. De baan voor het leven verdwijnt. Door een verschuiving van initieel naar post-initieel onderwijs en van onderwijsinstellingen naar leren op de werkplek kan de arbeidsloopbaan worden verlengd. Onze berekeningen gaan uit van een

⁶⁶ Ook de emigratie van personen met een Nederlandse achtergrond kan selectief zijn, maar het percentage emigrerende Nederlanders is zo laag dat dit hoogstens een gering effect heeft op het gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking.

⁶⁷ Ook in herkomstlanden is het opleidingsniveau van jonge generaties hoger dan van oude generaties.

⁶⁸ <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-SCP-Boek-31-Verdringing-op-de-arbeidsmarkt.pdf>

driedeling van het opleidingsniveau (laag, middelbaar, hoog⁶⁹) uitgaande van behaalde diploma's in het initieel onderwijs. Leven lang leren heeft tot doel competenties en vaardigheden te ontwikkelen die nodig zijn voor de banen van de toekomst zonder dat dit tot een diploma op een hoger onderwijsniveau hoeft te leiden.

De onderwijsdeelnamecijfers zijn de laatste jaren niet veel veranderd. Als dit zo blijft is vooral de bevolkingsontwikkeling bepalend voor toekomstige leerlingen- en studentenaantallen. Onze berekeningen laten zien hoe sterk aantallen leerlingen en studenten kunnen toenemen als gevolg van demografische ontwikkelingen. Als het aantal werkenden niet toeneemt, dreigt een verdere stijging van het tekort aan leraren. We laten zien hoe de verandering in het aantal leerlingen zich verhoudt tot veranderingen in de omvang van de beroepsbevolking die ook voor een belangrijk deel demografisch bepaald zijn. Het gaat overigens niet alleen om de totale omvang van de beroepsbevolking, maar ook om de vraag of het beroep van leraar aantrekkelijk genoeg is. Niet alleen de aantallen leerlingen en studenten zijn van belang, maar ook de diversiteit. Bij hoge migratie moet een groter aantal leerlingen Nederlands als tweede taal leren. Dit is belangrijk om het potentieel van de kinderen te benutten en hun integratie in de samenleving te bevorderen. Er is extra inspanning nodig om deze leerlingen gelijke kansen te bieden.

Veranderingen in het opleidingsniveau van de bevolking zijn niet alleen van belang voor ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (zie hoofdstuk 6), maar ook voor de zorgvraag (zie hoofdstuk 7). Hoogopgeleiden zijn gezonder en leven langer dan mensen met een lage opleiding. Als de ouderen van de toekomst hoger opgeleid en gezonder zijn dan de ouderen van nu, kan worden verwacht dat ouderen langer zullen kunnen werken en dat de zorgvraag tot hogere leeftijd kan worden uitgesteld. Een hoger opleidingsniveau van de bevolking draagt ook bij aan een hogere productiviteit. Betere gezondheid en hogere productiviteit kunnen de gevolgen van vergrijzing voor een deel compenseren.

Paragraaf 5.2 laat zien hoe volgens het *Referentiescenario* het opleidingsniveau van de bevolking verandert en hoe de verschillen tussen vrouwen en mannen en tussen mensen met een Nederlandse achtergrond en mensen met een migratieachtergrond veranderen. We laten zien hoe deze veranderingen het gevolg zijn van veranderingen in de samenstelling van de bevolking en van generatie-effecten. Paragraaf 5.3 beschrijft de veronderstellingen die aan de berekeningen ten grondslag liggen. Paragraaf 5.4 laat zien hoe de ontwikkeling van het aantal leerlingen en studenten afhangt van demografische ontwikkelingen.

5.2 Opleidingsniveau van de bevolking

Deze paragraaf beschrijft veranderingen in het opleidingsniveau van de bevolking volgens het *Referentiescenario* voor de acht bevolkingsvarianten die in hoofdstuk 4 zijn beschreven. In het *Referentiescenario* veronderstellen we dat de leeftijdsprofielen van het opleidingsniveau voor de verschillende bevolkingsgroepen alleen veranderen door generatie-effecten.⁷⁰

Hoog opleidingsniveau

Er bestaan grote verschillen in het opleidingsniveau van de bevolking tussen verschillende generaties. Van de 30-34-jarigen is 44 procent hoog opgeleid⁷¹ (figuur 5.1). Bij de 80-plussers ligt het percentage hoogopgeleiden onder de 20 procent. Door het generatie-effect ziet over dertig jaar het leeftijds patroon

⁶⁹ We sluiten aan bij de gangbare benaming van opleidingsniveaus en spreken over laagopgeleid in plaats van bijvoorbeeld de term praktisch geschoold en hoogopgeleid in plaats van theoretisch geschoold. De reden hiervoor is dat ook veel middelbaar en hoogopgeleiden praktisch geschoold zijn. Onder laag opleidingsniveau verstaan we basisonderwijs, vmbo, onderbouw van havo en vwo en eerste jaar mbo.

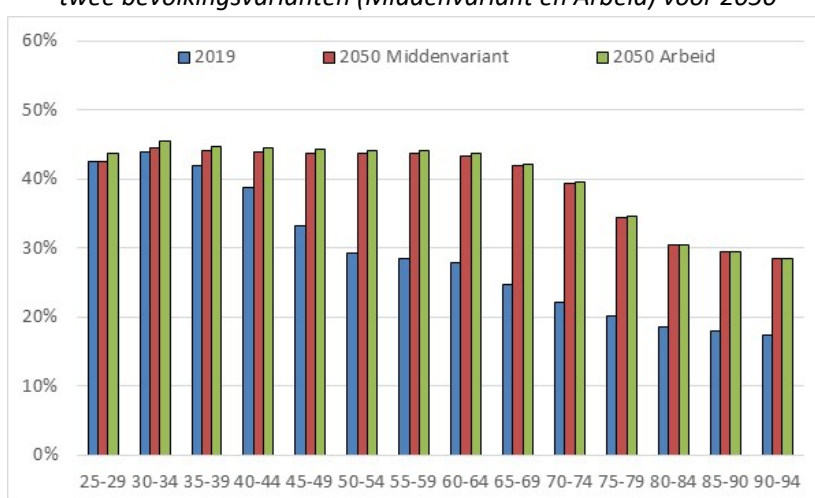
⁷⁰ Alle cijfers in deze paragraaf hebben betrekking op het *Referentiescenario*.

⁷¹ Hoog opleidingsniveau: afgeronde hbo-opleiding of universitaire studie.

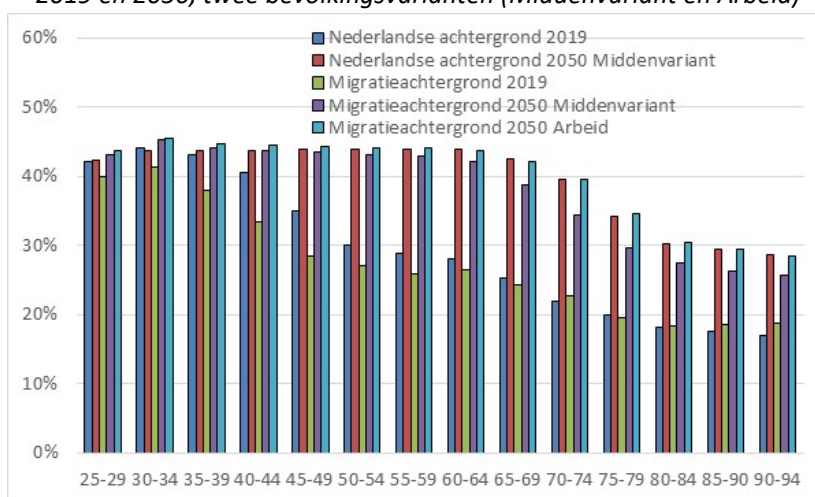
er heel anders uit. De 30-34-jarigen van nu zijn dan 60-64 jaar. Hierdoor zal het percentage hoogopgeleide 60-64-jarigen stijgen van 28 naar 44 procent. In de variant *Arbeid* wordt verondersteld dat er veel arbeids- en studiemigranten naar Nederland komen. Veel van deze migranten komen uit West-Europa, China, India en Amerika en uit die landen komen relatief veel hoogopgeleide migranten. Hierdoor is het aandeel hoogopgeleiden in de variant *Arbeid* hoger dan in de *Middenvariant*, al zijn de verschillen klein.

Ook op de allerhoogste leeftijden zal het opleidingsniveau flink toenemen, maar het percentage hoogopgeleiden zal lager blijven dan bij zestigers. Dit komt doordat de 50-plussers van nu minder hoog opgeleid zijn dan de 30-plussers van nu. Van de 80-plussers zal in 2050 30 procent hoogopgeleid zijn. Bij deze berekening is er rekening mee gehouden dat hoogopgeleiden een grotere kans hebben om een hoge leeftijd te bereiken dan laagopgeleiden.⁷² Van de 50-54-jarigen van nu is 29 procent hoog opgeleid. Door de hogere overlevingskans zal het percentage hoogopgeleiden van 80-84 jaar in 2050 uitkomen op 31 procent.

Figuur 5.1. Percentage hoogopgeleiden naar leeftijd, 2019 en twee bevolkingsvarianten (Middenvariant en Arbeid) voor 2050

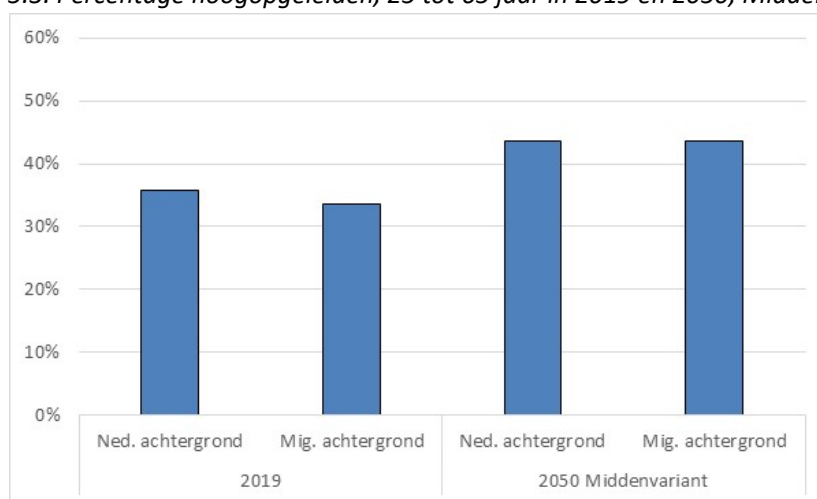
Figuur 5.2. Percentage hoogopgeleiden naar migratieachtergrond en leeftijd, 2019 en 2050, twee bevolkingsvarianten (Middenvariant en Arbeid)

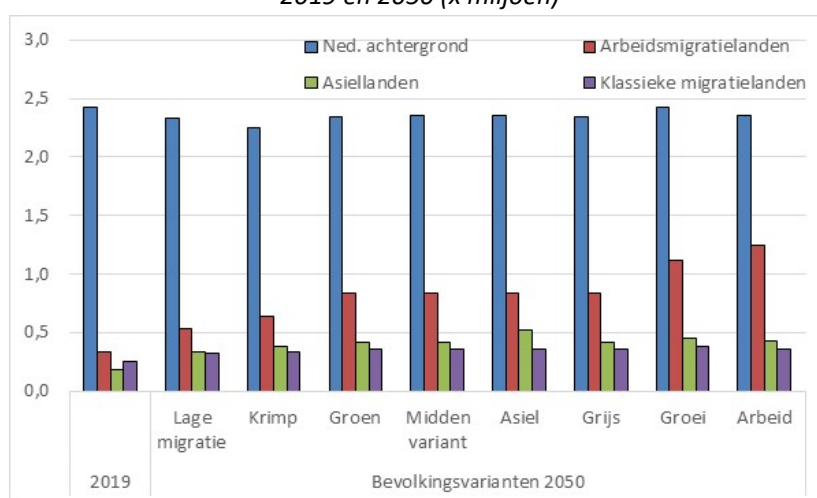
⁷² Uitgaande van de huidige sterftcijfers heeft een hoogopgeleide man van 50 jaar een kans van 81 procent om de leeftijd van 80 jaar te bereiken, tegen een kans van 76 procent voor een middelbaar opgeleide man en een kans van 69 procent voor een laagopgeleide man. Voor vrouwen liggen de kansen op respectievelijk 87, 85 en 80 procent,

Onder personen met een Nederlandse achtergrond is nu het percentage hoogopgeleiden hoger dan onder personen met een migratieachtergrond (figuur 5.2). Dit zal de komende dertig jaar veranderen. Uitgaande van de *Middenvariant* zal in 2050 voor mensen tussen 25 en 65 jaar het percentage hoogopgeleiden met een migratieachtergrond even hoog zijn als onder personen met een Nederlandse achtergrond (figuur 5.3).⁷³ Op hogere leeftijden zal ook in 2050 in de *Middenvariant* het opleidingsniveau van personen met een migratieachtergrond lager zijn dan van personen met een Nederlandse achtergrond (figuur 5.2). Dit komt enerzijds omdat dit oudere eerste-generatie-migranten betreft die een laag opleidingsniveau hebben en anderzijds omdat het aandeel van de tweede generatie, die in het algemeen een hoger opleidingsniveau heeft dan de eerste generatie, in de oudste leeftijdsgroepen in 2050 nog klein is. In de variant *Arbeid* waarin we relatief veel hoogopgeleide arbeidsmigranten verwachten, zal in 2050 het opleidingsniveau van personen met een migratieachtergrond tot 50 jaar hoger zijn dan van personen met een Nederlandse achtergrond in die leeftijdsgroep.

Figuur 5.3. Percentage hoogopgeleiden, 25 tot 65 jaar in 2019 en 2050, Middenvariant

Figuur 5.4. Aantal hoogopgeleiden naar migratieachtergrond, 25 tot 65 jaar, 2019 en 2050 (x miljoen)

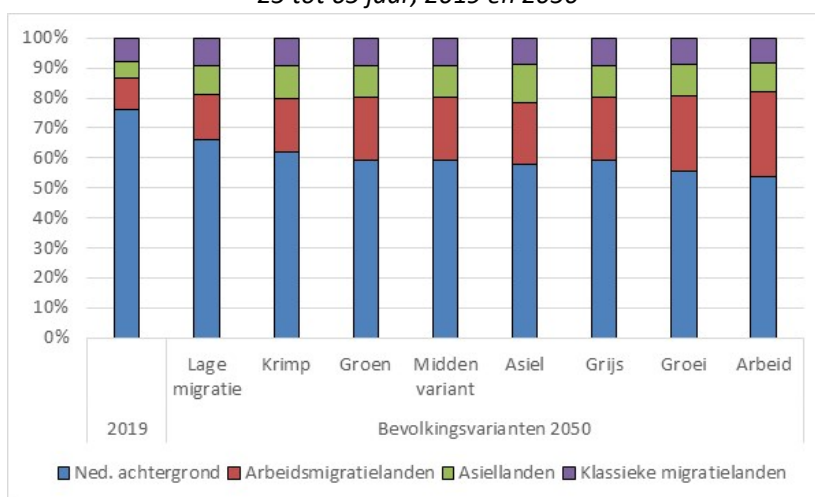

⁷³ Op basis van de veronderstelling dat nieuwe generaties immigranten hoger opgeleid zijn dan oudere generaties. Zie paragraaf 5.3.

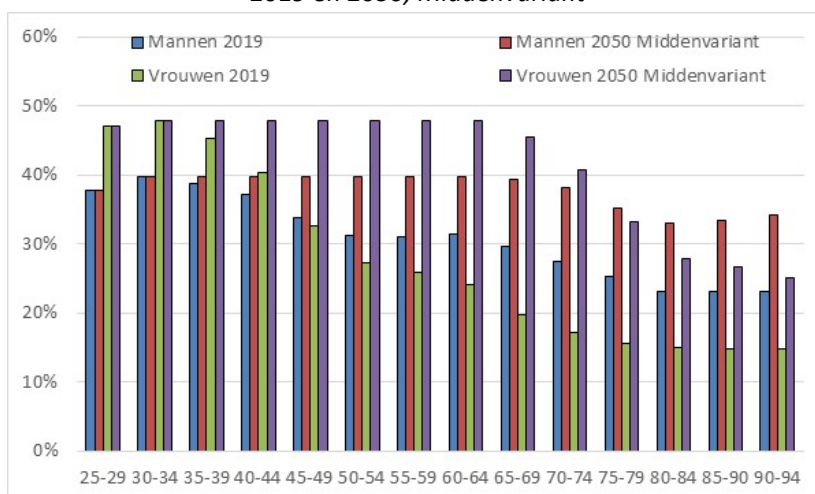
Het aantal hoogopgeleide 25- tot 65-jarigen met een Nederlandse achtergrond zal de komende dertig jaar in de meeste bevolkingsvarianten niet veel veranderen (figuur 5.4). Aan de ene kant krimpt de bevolking van 25 tot 65 jaar met een Nederlandse achtergrond, maar daar staat een stijging van het percentage hoogopgeleiden tegenover. Het aantal hoogopgeleiden met een migratieachtergrond groeit sterk, vooral bij personen uit arbeids/studiemigratielanden en vooral bij hoge migratie (variant *Arbeid*).

Hierdoor heeft in 2050 een groter deel van de hoogopgeleiden een migratieachtergrond. Op dit moment heeft een kwart van de hoogopgeleiden van 25 tot 65 jaar een migratieachtergrond (figuur 5.5). In 2050 zal dit zijn toegenomen tot 46 procent in het geval dat het migratiesaldo hoog is (*Arbeid*) of 34 procent in de variant met lage migratie. In de variant met veel arbeids- en studiemigratie (variant *Arbeid*) zal in 2050 een kwart van de hoogopgeleiden een Europese⁷⁴, Oost-Aziatische of Amerikaanse achtergrond hebben. Personen uit asielmigratielanden vormen nu 6 procent van de hoogopgeleiden. Als er relatief veel asielzoekers komen, zal dat verdubbelen tot 13 procent in de variant *Asiel*. Het aandeel van de 'klassieke' groepen (Turkse, Marokkaanse, Indonesische, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond) in de groep hoogopgeleiden verandert weinig en blijft 8 à 9 procent.

Figuur 5.5. Verdeling van hoogopgeleiden naar migratieachtergrond, 25 tot 65 jaar, 2019 en 2050

Figuur 5.6. Percentage hoogopgeleiden naar geslacht en leeftijd, 2019 en 2050, Middenvariant

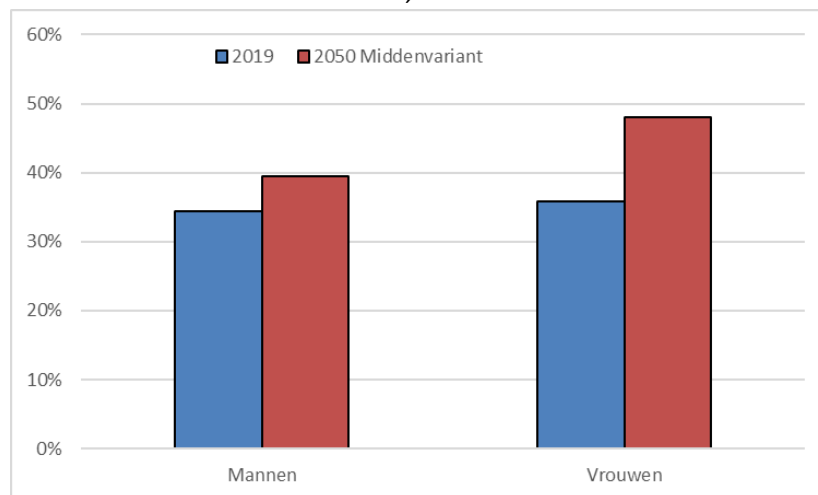

⁷⁴ Exclusief Nederlands.

Vrouwen hebben de afgelopen decennia een flinke inhaalslag gemaakt in het onderwijs, sterker nog, ze zijn de mannen gepasseerd. Terwijl onder vrouwen boven de 45 jaar het percentage hoogopgeleiden lager is dan onder mannen, geldt het omgekeerde onder de 45 jaar (figuur 5.6). Door het generatie-effect zal in 2050 voor alle leeftijden tot 75 jaar het opleidingsniveau van vrouwen hoger zijn dan voor mannen (dit geldt voor alle bevolkingsvarianten).

In 2050 zijn vrouwen dan ook beduidend hoger opgeleid dan mannen. Op dit moment is rond 35 procent van de mannen en vrouwen van 25 tot 65 jaar hoogopgeleid (figuur 5.7). In 2050 zal het percentage voor vrouwen zijn toegenomen tot 48 procent, terwijl voor mannen de stijging beperkt blijft tot 39 procent.

Figuur 5.7. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, 25 tot 65 jaar, 2019 en 2050, Middenvariant

Laag- en middelbaar opgeleiden

Terwijl het aantal hoogopgeleiden in alle bevolkingsvarianten toeneemt, geldt het omgekeerde voor laag opgeleiden.⁷⁵ Van de 75- tot 79-jarigen is nu de helft laagopgeleid. In 2050 zal dit meer dan gehalveerd zijn, tot 23 procent (figuur 5.8). In 2050 zal een veel kleiner deel van de beroepsbevolking een laag opleidingsniveau hebben dan nu. Van de 60-plussers die de komende jaren de arbeidsmarkt verlaten is ongeveer een derde laagopgeleid. Van de jonge generaties die de komende jaren op de arbeidsmarkt komen, is minder dan 15 procent laagopgeleid. Terwijl nu 23 procent van de 25- tot 65-jarigen een laag opleidingsniveau heeft, zal dat in 2050 zijn teruggelopen tot 15 à 16 procent.

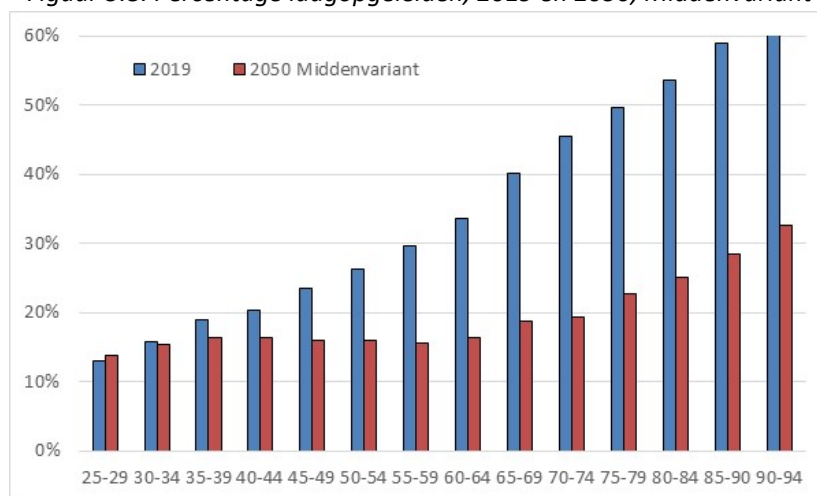
Het aantal laagopgeleide 25- tot 65-jarigen met een Nederlandse achtergrond zal meer dan halveren, van 1,4 miljoen nu naar 600 duizend in 2050 (figuur 5.9). Het aantal laagopgeleiden met als herkomst een arbeidsmigratieland zal toenemen van 200 duizend nu naar ruim 500 duizend in 2050 in de variant met veel migratie (*Arbeid*). Het aantal laagopgeleiden uit de 'klassieke' herkomstlanden zal dalen. Dit komt doordat het aandeel van de tweede generatie toeneemt. In de variant met veel asielmigranten zal het aantal laagopgeleiden uit asiellanden verdubbelen van 170 duizend naar 350 duizend (variant *Asiel*).

Op dit moment heeft twee derde van de laagopgeleiden van 25 tot 65 jaar een Nederlandse achtergrond (figuur 5.10). In 2050 zal dat in de meeste varianten zijn gedaald tot rond 40 procent. Dit komt zowel doordat het aandeel van de bevolking met een Nederlandse achtergrond in de werkzame leeftijden krimpt als doordat het opleidingsniveau toeneemt. Bij hoge migratie (variant *Arbeid*) heeft ruim 60 procent van de laagopgeleiden een migratieachtergrond. Dit komt voor een deel omdat er ook de komende

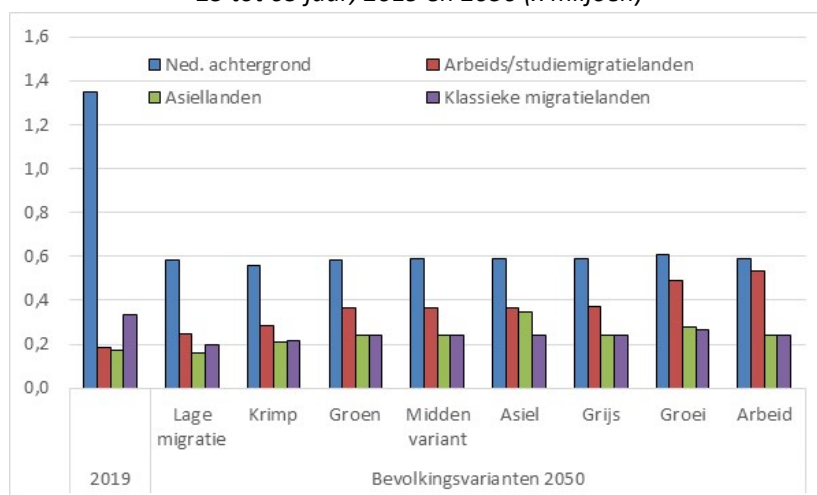
⁷⁵ Laag opleidingsniveau: basisonderwijs, vmbo, onderbouw havo en vwo, mbo eerste jaar.

dertig jaar laagopgeleide arbeidsmigranten naar Nederland komen, maar ook doordat het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond toeneemt. In figuur 5.5 zagen we dat ook onder de hoogopgeleiden het aandeel met een migratieachtergrond toeneemt.

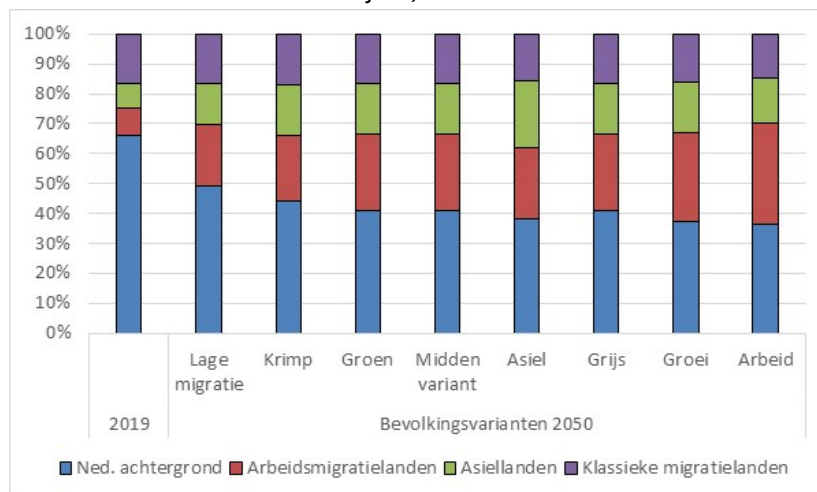
Figuur 5.8. Percentage laagopgeleiden, 2019 en 2050, Middenvariant

Figuur 5.9. Aantal laagopgeleiden naar migratieachtergrond, 25 tot 65 jaar, 2019 en 2050 (x miljoen)

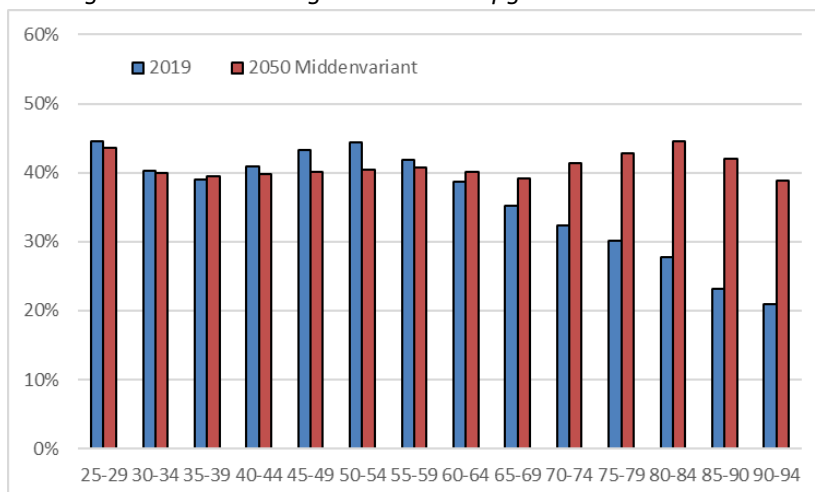

Figuur 5.10. Verdeling van laagopgeleiden naar migratieachtergrond, 25 tot 65 jaar, 2019 en 2050

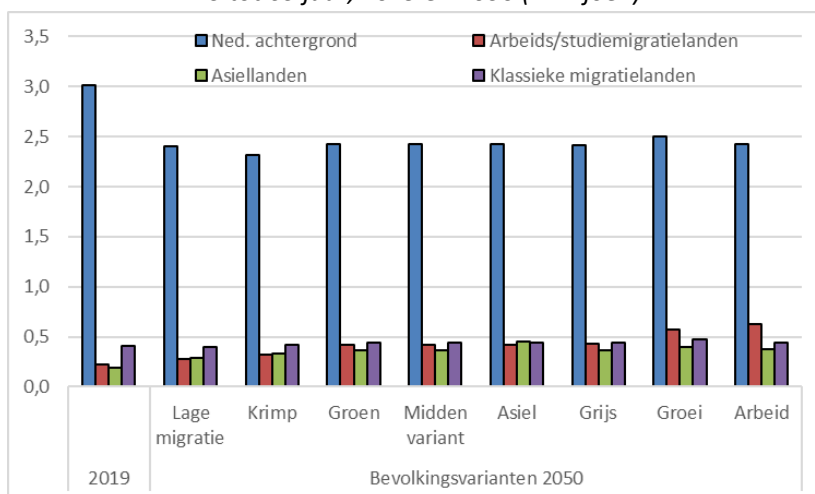

Terwijl het percentage hoogopgeleiden sterk toeneemt en het percentage laagopgeleiden sterk daalt, zal het percentage middelbaar opgeleiden⁷⁶ tot 65 jaar relatief weinig veranderen (figuur 5.11). Tot 60 jaar een lichte daling, boven 65 jaar een stijging. Dit laatste komt vooral doordat steeds minder ouderen laagopgeleid zullen zijn.

Figuur 5.11. Percentage middelbaar opgeleiden. 2019 en 2050

Figuur 5.12. Aantal middelbaar opgeleiden naar migratieachtergrond, 25 tot 65 jaar, 2019 en 2050 (x miljoen)

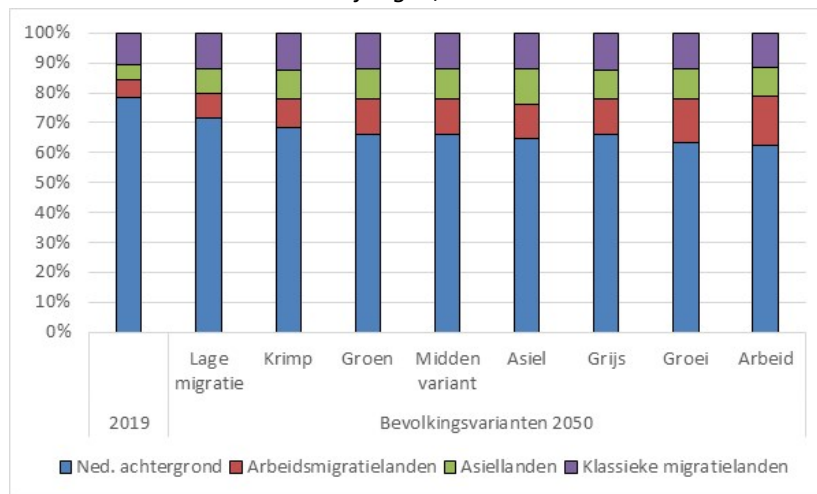

Het aantal middelbaar opgeleide personen met een Nederlandse achtergrond van 25 tot 65 jaar is op dit moment het dubbele van het aantal laagopgeleiden: 3 tegen 1,4 miljoen (vergelijk figuur 5.12 met figuur 5.9). In 2050 is het verschil veel groter: 2,4 versus 0,6 miljoen. Het aantal middelbaar opgeleide personen met een migratieachtergrond zal in alle bevolkingsvarianten toenemen.

Van de middelbaar opgeleiden tussen 25 en 65 jaar heeft bijna 80 procent een Nederlandse achtergrond (figuur 5.13). Dit zal afnemen tot 63 procent bij hoge migratie (variant *Arbeid*) en 71 procent bij lage migratie.

⁷⁶ Middelbaar opleidingsniveau: havo, vwo en mbo2 en hoger.

Figuur 5.13. Middelbaar opgeleiden naar migratieachtergrond, 25- tot 65-jarigen, 2019 en 2050

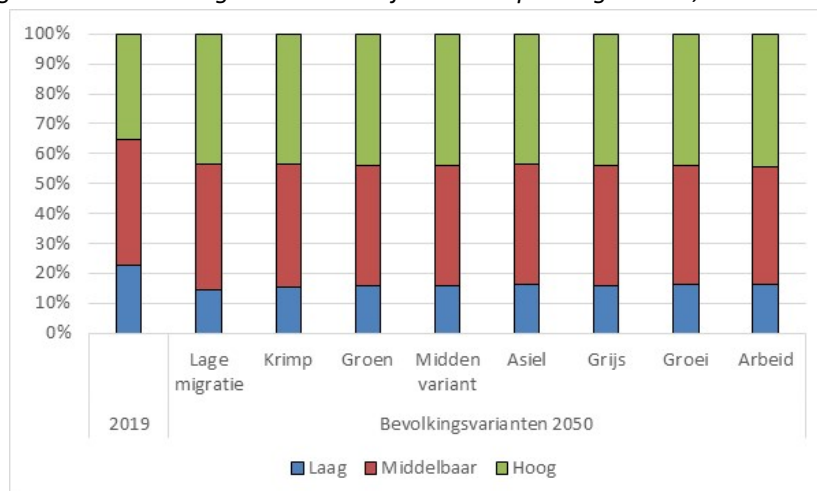

Verdeling naar opleidingsniveau

Op dit moment vormen de middelbaar opgeleiden de grootste groep binnen de 25- tot 65-jarigen: 42 procent (figuur 5.14). In 2050 zal hun aandeel vrijwel even groot zijn: 39 tot 42 procent. In 2050 zullen er iets meer hoog- dan middelbaar opgeleiden zijn: 44 procent. Nu is 35 procent hoogopgeleid. Het aandeel laagopgeleiden zal fors dalen, van 23 procent nu naar 16 procent in 2050. De verschillen tussen de bevolkingsvarianten zijn niet groot. In de variant met veel arbeids- en studiemigranten (*Arbeid*) is zowel het percentage hoger opgeleiden als laagopgeleiden enigszins hoger dan in de variant met lage migratie.

In 2050 vormen laagopgeleiden een minderheidsgroep. Dit vergroot het risico op sociale spanningen, zeker als een meritocratisch maatschappijbeeld overheerst waarin opleidingsniveau wordt gezien als eigen verdienste: “succes is een verdienste en falen is eigen schuld”⁷⁷. SCP en WRR laten zien dat er in Nederland een sociaal-culturele tegenstelling bestaat, die in belangrijke mate samenvalt met opleidingsniveaus. Er zijn duidelijke verschillen in meningen tussen laag- en hoogopgeleiden over kwesties als migratie, de Europese Unie en de politiek.⁷⁸

Figuur 5.14. Bevolking van 25 tot 65 jaar naar opleidingsniveau, 2019 en 2050

⁷⁷ https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2016/De_toekomst_tegemoet

⁷⁸ <https://www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2014/10/30/gescheiden-werelden-een-verkenning-van-sociaal-culturele-tegenstellingen-in-nederland>

Goos (2015) verwacht dat technologische ontwikkelingen leiden tot polarisatie op de arbeidsmarkt: een toename van de werkgelegenheid voor hoog- en laagbetaalde banen ten koste van gemiddeld betaalde banen.⁷⁹ Hij verwacht dat technologie veel routinematige taken van gemiddeld betaalde banen kan uitvoeren, maar niet de niet-routinematige taken in laag- en hoogbetaalde banen. Ook verwacht hij dat de vraag naar diensten die intensief gebruik maken van laag- en hoogopgeleide banen groeit. Dit zou betekenen dat er een discrepantie is tussen de verandering in het opleidingsniveau van de beroepsbevolking en in de vraag naar arbeid. Als het percentage hoog of middelbaar opgeleiden harder stijgt dan de vraag kan diploma-inflatie optreden doordat diploma-eisen omhoog gaan. De WRR wijst erop dat door de concurrentie van hoger opgeleiden die onder hun niveau werken, middelbaar opgeleiden vaker in lagere functies terecht komen waar ze concurreren met laag opgeleiden.⁸⁰ De daling van het aandeel laagopgeleiden kan ook leiden tot het toelaten van meer arbeidsmigranten voor laaggeschoold werk.⁸¹

5.3 Leeftijdsprofielen

De schattingen van het opleidingsniveau van de bevolking in 2050 volgens het *Referentiescenario* in paragraaf 5.2 zijn gebaseerd op veronderstellingen over veranderingen in het leeftijdsprofiel van opleidingsniveau onderscheiden naar geslacht en migratieachtergrond tussen nu en 2050 als gevolg van generatie-effecten. Bij migratieachtergrond maken we onderscheid tussen de eerste en tweede generatie. Uitgangspunt vormen gegevens over opleidingsniveau in 2018. Deze data zijn verkregen uit het SSB. Zie bijlage 5B. We onderscheiden drie opleidingsniveaus: hoog (hbo en wo), midden (havo, vwo, mbo-2 en hoger) en laag. Het gaat hierbij om afgeronde opleidingen. Voor 2019 hebben we een schatting gemaakt van het opleidingsniveau van de bevolking door de omvang van de bevolkingscategorieën op 1 januari 2019 te vermenigvuldigen met de opleidingspercentages voor 2018. Door vermenigvuldiging van de voor 2050 veronderstelde opleidingspercentages met de bevolkingsaantallen onderscheiden naar leeftijd, geslacht en migratieachtergrond in de acht bevolkingsvarianten berekenen we aantallen hoog-, middelbaar- en laagopgeleiden in 2050. Voor alle acht bevolkingsvarianten worden dezelfde opleidingspercentages gebruikt. Dit betekent dat de verschillen in opleidingsniveau tussen de bevolkingsvarianten die in paragraaf 5.2 zijn beschreven alleen door verschillen in de samenstelling van de bevolking worden veroorzaakt.

Figuur 5.15 laat zien dat in 2018 het percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen met een Nederlandse achtergrond boven 35-jarige leeftijd daalt met het toenemen van de leeftijd. Dit kan aan generatie-effecten worden toegeschreven. Ouderen behoren tot generaties waarvan een relatief laag percentage in hun jeugd hoger onderwijs heeft gevolgd⁸². Vooral relatief weinig vrouwen volgden vroeger hoger onderwijs. Hierdoor is het percentage hoogopgeleide vrouwen op hogere leeftijden lager dan bij mannen, vooral boven de zestig. Door generatie-effecten zal het leeftijds patroon in 2050 verschillen van dat van nu. Van de vrouwen die nu rond de dertig zijn, is de helft hoogopgeleid. Derhalve kan worden

⁷⁹ <https://esb.nu/cookiewall?target=%2Fbinaries%2F2001%2F81%2F01%2Fpreadv15-de-match-tussen-mens-en-machine.pdf>

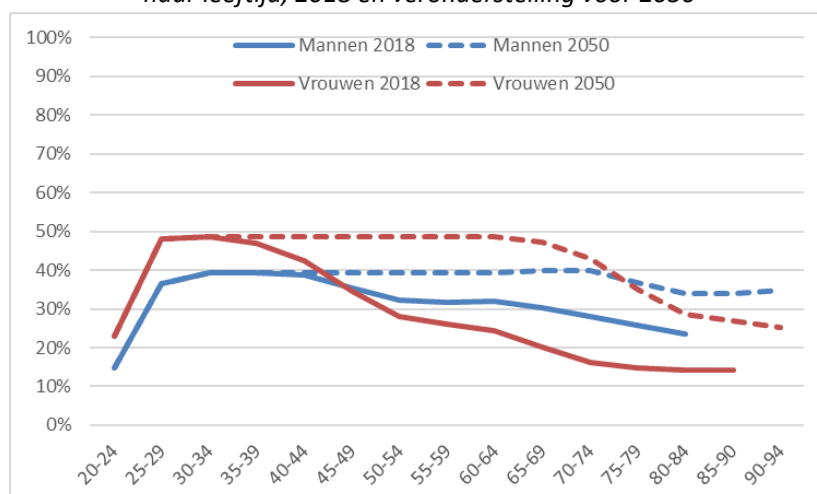
⁸⁰ De WRR constateert dat de onzekerheid bij middengroepen groeit door de verminderde waarde van een diploma en flexibilisering van werk. Daarom pleit de WRR voor meer vaste contracten en meer faciliteiten voor leven lang ontwikkelen. <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2017/07/06/de-val-van-de-midden-klasse>

⁸¹ Het CPB en SCP stellen dat de vrees voor verdringing op de arbeidsmarkt door migranten ongegrond is. <https://www.cpb.nl/publicatie/verdringing-op-de-arbeidsmarkt-beschrijving-en-beleving>

⁸² Voor de hoogste leeftijden zijn de schattingen van het opleidingsniveau in 2018 onzeker. Daarom ontbreken in een aantal figuren de cijfers voor de hoogste leeftijden. Voor 2050 kunnen we wel een schatting maken van het opleidingsniveau voor de hoogste leeftijden, omdat dit mensen betreft die nu van middelbare leeftijd zijn, waarvoor we betrouwbaardere schattingen hebben.

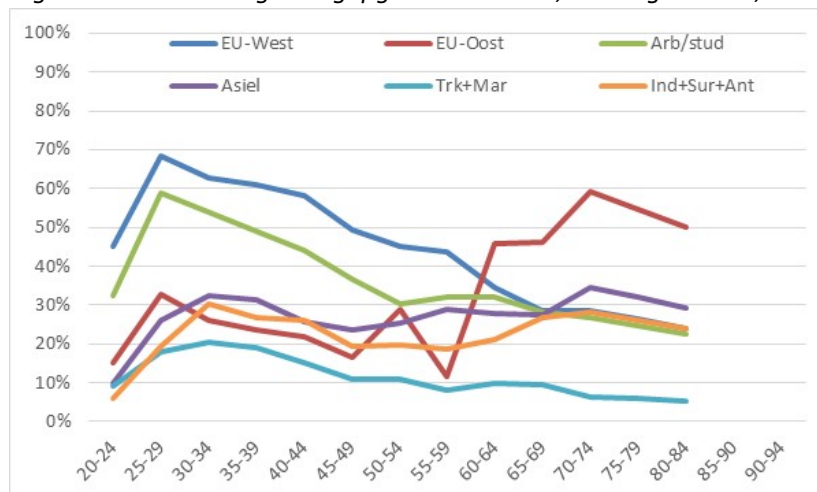
verwacht dat van de vrouwen die in 2050 rond de zestig zijn de helft hoog opgeleid zal zijn. Alleen van de vrouwen boven de 65 jaar in 2050 zal het percentage hoogopgeleiden wat lager zijn, omdat die generaties nu (35-plussers van nu) een lager percentage hoogopgeleiden kennen.⁸³ Op dit moment zijn vrouwen van boven de 45 jaar minder vaak hoog opgeleid dan mannen. Omdat jonge vrouwen hoger opgeleid zijn dan mannen, zal in 2050 het opleidingsniveau van vrouwen van middelbare en hogere leeftijd tot 80 jaar hoger zijn dan dat van mannen.

Figuur 5.15. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen met Nederlandse achtergrond naar leeftijd, 2018 en veronderstelling voor 2050

Er bestaan grote verschillen in het opleidingsniveau van de eerste generatie tussen verschillende migranten-categorieën. De cijfers voor leeftijden boven de 30 jaar zijn voor een groot deel niet op integrale waarnemingen maar op schattingen gebaseerd. Zie bijlage 5B. Voor een aantal groepen hebben de cijfers een aanzienlijke onzekerheidsmarge. Hierdoor vertonen de leeftijds patronen in een aantal gevallen een grillig beeld. De cijfers voor specifieke leeftijden moeten dan ook met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Het gaat vooral om de globale leeftijds patronen.

Figuur 5.16. Percentage hoogopgeleide mannen, eerste generatie, 2018

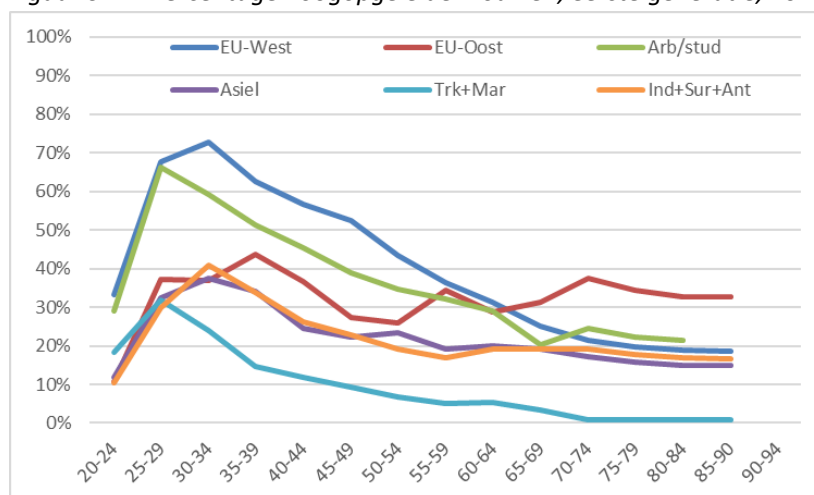
Tot 60 jaar zijn mannen met een West-Europese EU-achtergrond het hoogst opgeleid (figuur 5.16). Maar ook mannen uit arbeids/studiemigratielanden buiten de EU, zoals migranten uit China en India, hebben

⁸³ We hebben er rekening mee gehouden dat hoogopgeleiden een hogere kans hebben om een hoge leeftijd te bereiken dan laagopgeleiden. Zie paragraaf 5.2.

vaak een hoog opleidingsniveau. Hun opleidingsniveau ligt beduidend hoger dan voor mannen met een Nederlandse achtergrond. Vooral op jonge leeftijden zijn de percentages hoog. Een plausibele verklaring is dat hier veel studiemigranten bij zitten, vaak zijn dit masterstudenten, die dus al hoogopgeleid zijn. Daarnaast komen ook veel promovendi en postdocs uit deze landen. Dit is voor het overgrote deel kortdurende migratie. Dit kan een verklaring zijn voor de daling van het percentage hoogopgeleiden vanaf 30 jaar.

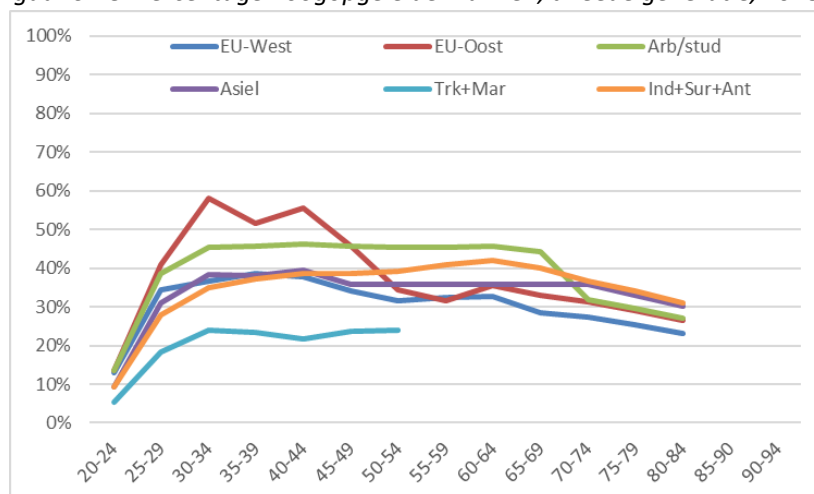
Bij migranten uit Oost-Europese landen is het percentage hoogopgeleiden boven de 30 jaar lager dan bij personen met een Nederlandse achtergrond. Op hogere leeftijden is bij Oost-Europeanen waarschijnlijk sprake van een migratie-cohort-effect. Zij verschillen van de recente immigranten die sinds de uitbreiding van de EU in 2004 naar Nederland zijn gekomen. Het laagste percentage hoogopgeleiden zien we bij mannen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond van de eerste generatie en in het bijzonder van boven de 50 jaar, dit is de groep die in het verleden als laag geschoolde arbeidsmigrant is geworven.

Figuur 5.17. Percentage hoogopgeleide vrouwen, eerste generatie, 2018

Voor vrouwen geldt een soortgelijk beeld als voor mannen (figuur 5.17), maar de percentages voor vrouwen tussen 25 en 40 zijn voor de meeste groepen hoger dan voor mannen. Net als bij vrouwen met een Nederlandse achtergrond liggen ook bij vrouwen met een migratieachtergrond van de eerste generatie de percentages hoogopgeleiden boven de 50 jaar lager dan bij mannen.

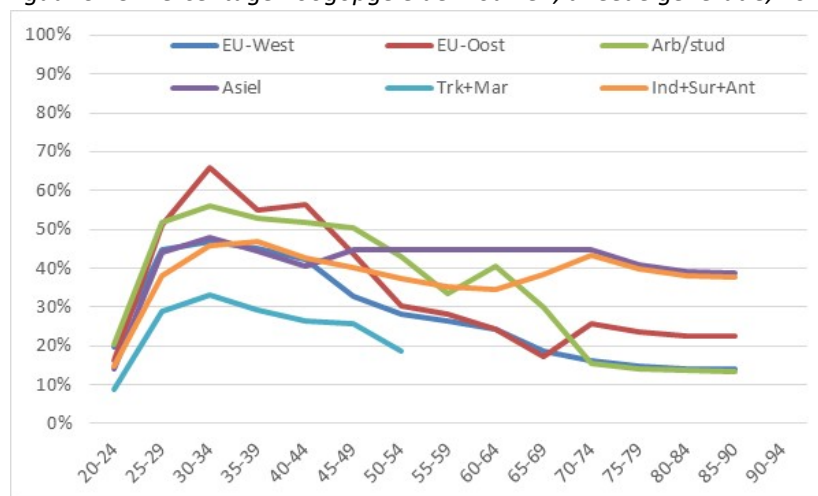
Figuur 5.18. Percentage hoogopgeleide mannen, tweede generatie, 2018⁸⁴

⁸⁴ Voor de Turkse en Marokkaanse tweede generatie worden geen schattingen weergegeven boven 55-jarige leeftijd vanwege kleine aantallen. Dit geldt ook voor figuur 5.19.

Voor de tweede generatie zien we dat het opleidingsniveau hoger is dan dat van de eerste generatie bij die groepen waarvoor het opleidingsniveau van de eerste generatie relatief laag is, maar juist niet voor de groepen waarvan de eerste generatie hoog opgeleid is. Figuur 5.18 laat bijvoorbeeld zien dat mannen van de tweede generatie met een West-Europese EU-achtergrond minder hoog opgeleid zijn dan mannen van de eerste generatie (figuur 5.16). Dit geldt ook voor vrouwen (vergelijk figuur 5.19 en 5.17). Dit kan worden verklaard doordat het percentage bij de eerste generatie hoog is door een groot aandeel studiemigranten en hoogopgeleide arbeidsmigranten. Voor mannen en vrouwen met een Oost-Europese achtergrond geldt juist dat de tweede generatie hoger opgeleid is dan de eerste generatie. Ook van de tweede generatie van de ‘klassieke’ groepen (Turkse, Marokkaanse, Indonesische, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond) is een hoger percentage hoogopgeleid dan van de eerste generatie, waarbij vrouwen het beter doen dan mannen. Maar het opleidingsniveau van de tweede generatie met een Turkse of Marokkaanse achtergrond ligt lager dan bij de andere groepen en ook lager dan bij personen met een Nederlandse achtergrond.

Figuur 5.19. Percentage hoogopgeleide vrouwen, tweede generatie, 2018

Gegevens over middelbaar en laagopgeleiden zijn te vinden in bijlage 5A.

Net als bij personen met een Nederlandse achtergrond spelen ook bij personen met een migratieachtergrond cohorteffecten een rol. Voor een deel gaat het hierbij om geboortecohorteffecten net als bij personen met een Nederlandse achtergrond. Overigens geldt dit alleen voor hen die blijven en dan alleen onder de veronderstelling dat de emigranten hetzelfde opleidingsniveau hebben als de blijvers. Voor nieuwkomers speelt ook het migratiecohorteffect een rol. Onder migranten die in recente jaren naar Nederland zijn gekomen is het percentage hoogopgeleiden hoger dan onder migranten die in het verleden naar ons land kwamen, met uitzondering van Oost-Europese migranten. We veronderstellen dat onder migranten die zich de komende jaren hier vestigen het percentage hoogopgeleiden aansluit bij dat van recente migranten en daarmee hoger ligt dan van oudere migratiecohorten. We baseren onze veronderstellingen voor 2050 op recente cijfers rekening houdend met cohorteffecten en niet op veronderstellingen over de arbeidsvraag in 2050. We weten niet hoe de economie er over dertig jaar uit zal zien.⁸⁵ Is er dan een grotere vraag naar hoogopgeleiden door de intensivering van de kenniseconomie? Is er ook in 2050 een grote vraag naar laagopgeleiden, bijvoorbeeld in sectoren als bouw, transport en distributie? Voor een deel hangt de ontwikkeling af van beleidskeuzes: naar wat voor economie willen we toe? Onze scenario's hebben tot doel om voor beleidsmakers duidelijk te maken welke knelpunten kunnen ontstaan als huidige ontwikkelingen zich voorzetten en welke opties ze hebben als ze daar iets aan willen doen.

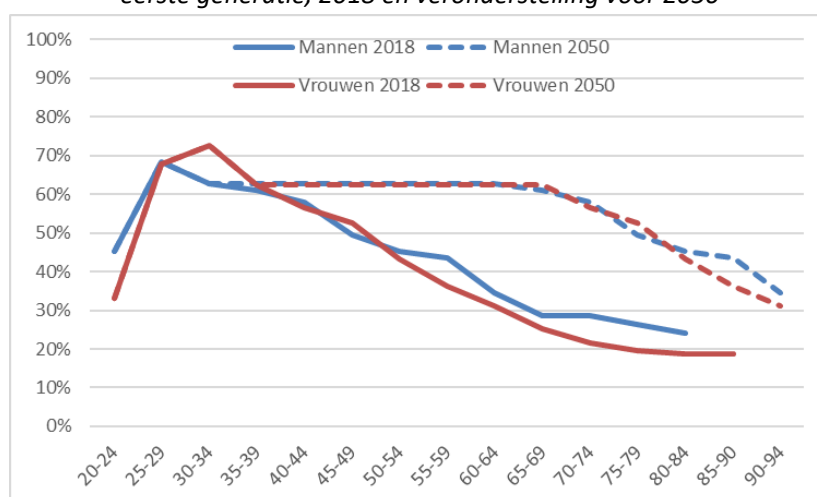
⁸⁵ Zie paragraaf 5.2.

We laten zien dat uitgaande van huidige ontwikkelingen te verwachten valt dat het aandeel laagopgeleiden zal afnemen. Wanneer de vraag naar praktisch werk niet afneemt, betekent dit ofwel dat meer middelbaar opgeleiden werk zullen moeten gaan doen dat nu door laagopgeleiden wordt gedaan ofwel dat beleidsmakers ervoor kunnen kiezen meer laagopgeleide arbeidsmigranten toe te laten.

In een soortgelijke wereldwijde analyse voor 200 landen veronderstellen Lutz et al (2018) dat het opleidingsniveau van migranten gelijk is aan dat van de zittende bevolking en dat het opleidingsniveau van de zittende bevolking toeneemt doordat jongeren hoger opgeleid zijn dan ouderen⁸⁶. In een andere studie maken Lutz et al. (2019) twee scenario's, een scenario waarin het opleidingsniveau van nieuwe migranten laag is en een scenario met een hoog opleidingsniveau.⁸⁷ Zij maken daarbij echter geen onderscheid tussen verschillende groepen migranten, terwijl we hierboven zagen dat er grote verschillen in opleidingsniveau bestaan. Dit betekent dat scenario's waarin wordt verondersteld dat veel migranten in de toekomst laag- c.q. hoogopgeleid zijn niet goed aansluiten bij recent waargenomen ontwikkelingen. Overigens varieert het opleidingsniveau van migranten wel tussen onze bevolkingsvarianten door verschillen in de samenstelling van de bevolking naar migratieachtergrond. Zo komen er in de variant *Arbeid* relatief meer migranten uit arbeids/studiemigratielanden met een relatief hoog percentage hoog opgeleide migranten dan in de variant *Asiel*.

Figuur 5.20 laat zien dat in 2019 het percentage hoogopgeleiden onder migranten uit West-Europese EU-landen sterk daalt met leeftijd. De daling is zelfs sterker dan bij personen met een Nederlandse achtergrond. Dit kan het gevolg zijn van een migratiecohorteffect. Het opleidingsniveau is het hoogst tussen 25 en 35 jaar. Dit kan voor een deel worden verklaard door veel studiemigranten. Omdat velen van hen snel weer vertrekken, veronderstellen we voor 30-plussers in 2050 een iets lager opleidingsniveau. Vanaf 65 jaar gaan we uit van een lager percentage, want dit zijn de 35-plussers van nu. Een en ander betekent dat we in 2050 uitgaan van een fors hoger opleidingsniveau van de eerste generatie uit West-Europa. We veronderstellen dat de immigranten die de komende dertig jaar uit West-Europa komen net zo hoogopgeleid zijn als recente migranten. In tegenstelling tot personen met een Nederlandse achtergrond veronderstellen we bij migranten uit West-Europese EU-landen geen verschil tussen mannen en vrouwen.

Figuur 5.20. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, West-Europese EU-landen, eerste generatie, 2018 en veronderstelling voor 2050

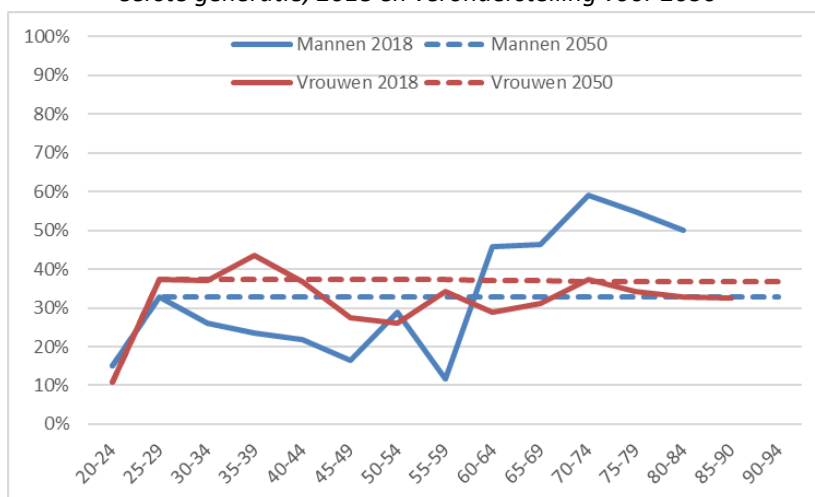
Bij migranten uit Oost-Europese EU-landen is het percentage hoogopgeleiden veel lager dan voor West-Europese landen, met uitzondering van mannen op hoge leeftijd (figuur 5.21). Dit laatste kan een cohort-effect zijn, maar we moeten er ook rekening mee houden dat de onzekerheidsmarge van de schatting van

⁸⁶ <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/demographic-and-human-capital-scenarios-21st-century-2018-assessment-201-countries>

⁸⁷ <https://ec.europa.eu/jrc/en/facts4eufuture/eu-demographic-scenarios>

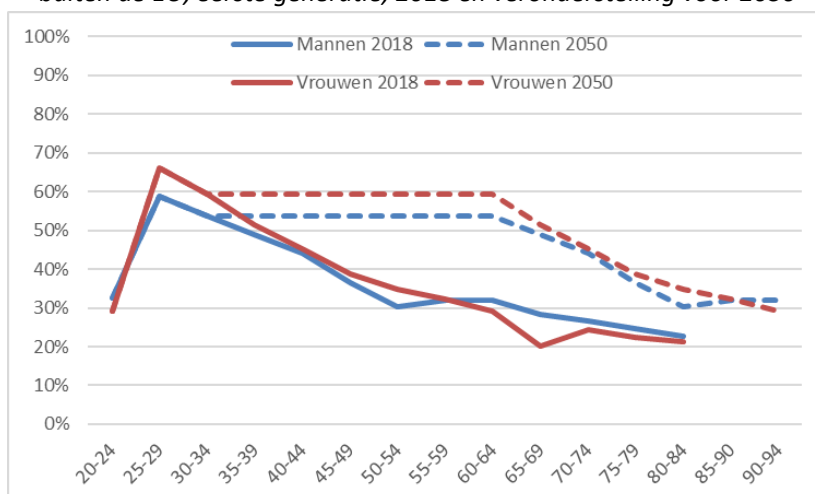
het opleidingsniveau van ouderen met een migratieachtergrond groot is. Bij vrouwen zien we immers geen sterke stijging op hogere leeftijd. Voor 2050 veronderstellen we voor alle leeftijden tot 65 jaar hetzelfde opleidingsniveau als van de huidige dertigers.

Figuur 5.21. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, Oost-Europese EU-landen, eerste generatie, 2018 en veronderstelling voor 2050

Voor immigranten uit arbeids/studiemigratielanden (figuur 5.22) lijkt het patroon sterk op dat van West-Europese migranten. Wel is het opleidingsniveau van jonge vrouwen hoger dan van mannen. Ook hier veronderstellen we dat het huidige hoge percentage voor twintigers voor een deel toe te schrijven is aan studie- en kennismigranten die snel weer vertrekken en daarom veronderstellen we voor 30-plussers in 2050 een iets lager percentage hoogopgeleiden.

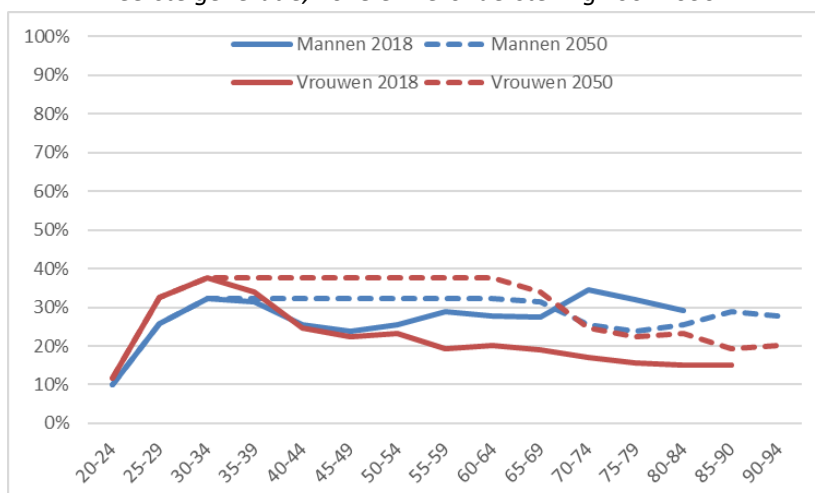
Figuur 5.22. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, arbeids/studiemigratielanden buiten de EU, eerste generatie, 2018 en veronderstelling voor 2050

Bij immigranten uit asielmigratielanden (figuur 5.23) is het opleidingsniveau van dertigers hoger dan van veertigers en vijftigers. Dit kan mede afhankelijk zijn van de veranderingen in de herkomstlanden van

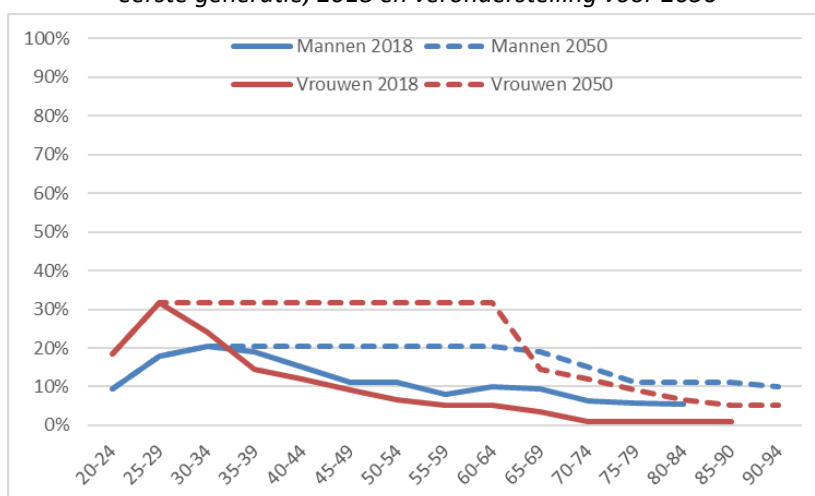
asielzoekers. We veronderstellen dat het opleidingsniveau van nieuwe cohorten asielmigranten hoger zal zijn dan van oudere, doordat het opleidingsniveau overal in de wereld toeneemt (Lutz et al, 2018).⁸⁸

Figuur 5.23. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, asielmigratielanden, eerste generatie, 2018 en veronderstelling voor 2050

Voor het toekomstige opleidingsniveau van de eerste generatie met een Turkse of Marokkaanse achtergrond in 2050 zijn vooral generatie-effecten van belang. In verhouding tot de huidige omvang van de eerste generatie komen er de komende jaren immers relatief weinig nieuwe immigranten bij. De eerste generatie in 2050 bestaat voor een groot deel uit mensen die nu al in Nederland wonen. De eerste generatie met een Turkse of Marokkaanse achtergrond is lager opgeleid dan andere groepen met een migratieachtergrond (figuur 5.24). Wel is het opleidingsniveau van jonge migranten hoger dan van oudere. Voor 2050 veronderstellen we dat ook onder toekomstige migranten het opleidingsniveau hoger zal zijn en dat het opleidingsniveau toeneemt door generatie-effecten. Dit geldt vooral voor Turkse en Marokkaanse vrouwen tot 65 jaar die in 2050 hoger opgeleid zijn dan mannen omdat jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen nu hoger opgeleid zijn.

Figuur 5.24. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, Turkse of Marokkaanse achtergrond, eerste generatie, 2018 en veronderstelling voor 2050

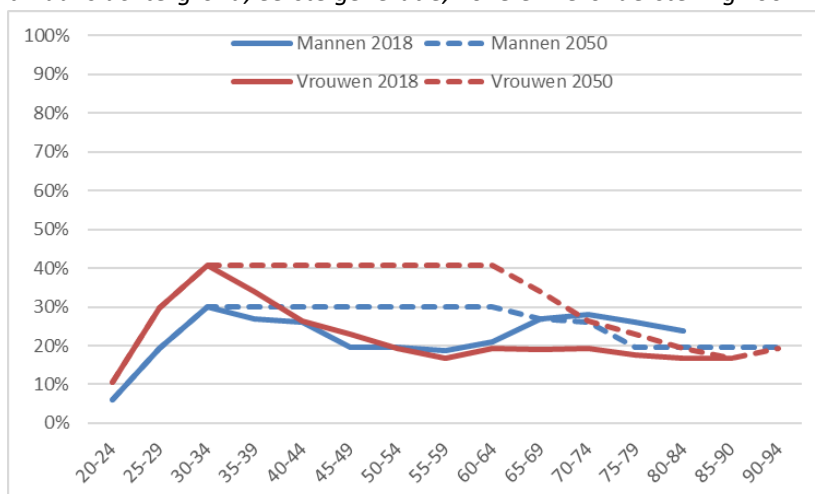

⁸⁸ <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/demographic-and-human-capital-scenarios-21st-century-2018-assessment-201-countries>

Bij immigranten met een Indonesische, Surinaamse of Antilliaans achtergrond lijkt het patroon op dat van de eerste generatie met een Turkse of Marokkaanse achtergrond, alleen ligt het niveau zo'n tien procentpunt hoger (figuur 5.25).

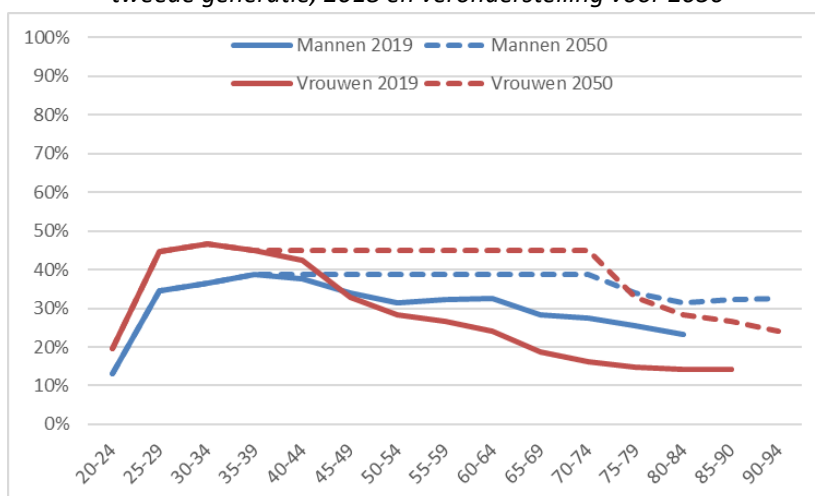
Voor de tweede generatie maken we een soortgelijke veronderstelling als voor personen met een Nederlandse achtergrond. Hun opleidingsniveau wordt immers bepaald door het Nederlandse onderwijssysteem. Hun opleidingsniveau lijkt meer op dat van mensen met een Nederlandse achtergrond dan van de eerste generatie.

Figuur 5.25. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, Indonesische, Surinaamse of Antilliaans achtergrond, eerste generatie, 2018 en veronderstelling voor 2050

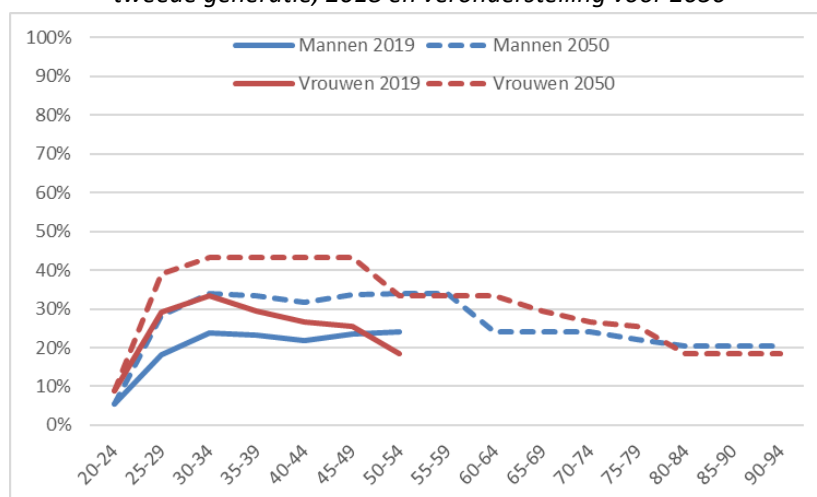
Ter illustratie laten figuur 5.26 en 5.27 de cijfers voor de tweede generatie met een West-Europese en met een Turkse of Marokkaanse achtergrond zien. Bij de West-Europese tweede generatie veronderstellen we een lager opleidingsniveau op jongere leeftijden dan voor de eerste generatie. De reden hiervan is dat het opleidingsniveau van jonge immigranten vooral hoog is door selectieve migratie: veel kennis- en studiemigranten. Het is aannemelijk dat de tweede generatie niet hetzelfde hoge niveau zal halen, maar eerder zal lijken op dat van personen met een Nederlandse achtergrond. Zeker gezien het feit dat de tweede generatie voor een belangrijk deel bestaat uit kinderen met één Nederlandse ouder.

Figuur 5.26. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, EU-West, tweede generatie, 2018 en veronderstelling voor 2050

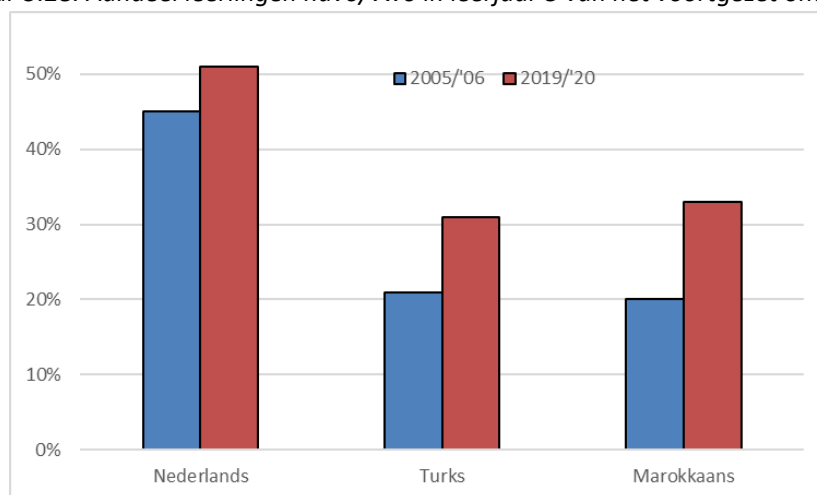

Voor de Turkse en Marokkaanse tweede generatie is het percentage van de 15-jarigen dat op dit moment voortgezet onderwijs op havo/vwo-niveau volgt zo'n 10 procent hoger dan 15 jaar geleden (figuur 5.28). Dit betekent dat we kunnen aannemen dat het percentage hoogopgeleiden van 45 jaar in 2050 hoger zal zijn dan dat van de 30-jarigen van nu (figuur 5.27). We veronderstellen dat dit generatie-effect tot een stijging van het opleidingsniveau met 10 procentpunt leidt tot leeftijd 50 jaar. Dit betekent dat we veronderstellen dat het verschil in het opleidingsniveau ten opzichte van personen met een Nederlandse achtergrond kleiner zal zijn dan nu, maar in 2050 niet helemaal zal zijn verdwenen.

Figuur 5.27. Percentage hoogopgeleide mannen en vrouwen, Turkse of Marokkaanse achtergrond, tweede generatie, 2018 en veronderstelling voor 2050

Figuur 5.28. Aandeel leerlingen havo/vwo in leerjaar 3 van het voortgezet onderwijs

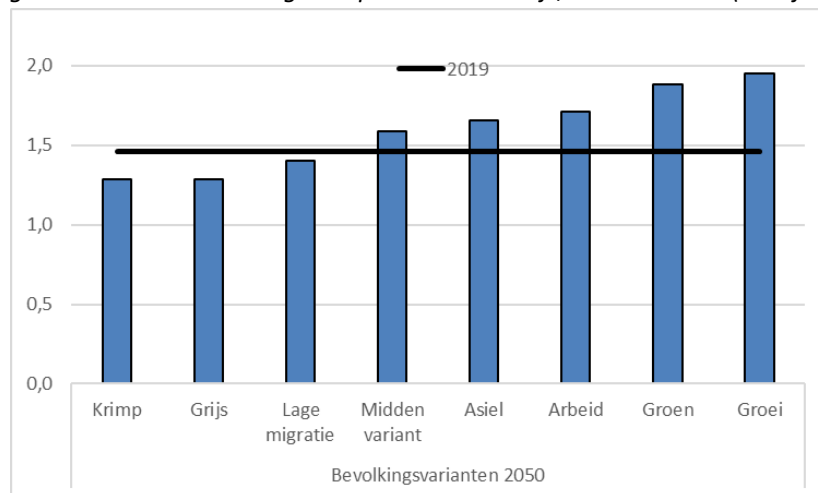
5.4 Leerlingen en studenten

Het aantal leerlingen in de leerplichtige leeftijden in 2050 wordt vrijwel volledig verklaard door de bevolkingsontwikkeling.⁸⁹ Het aantal leerlingen van het primair onderwijs, vmbo, havo, vwo en mbo bedraagt 95 procent van de bevolking tussen 5 en 16 jaar. Van de 18-jarigen volgt 69 procent onderwijs aan een

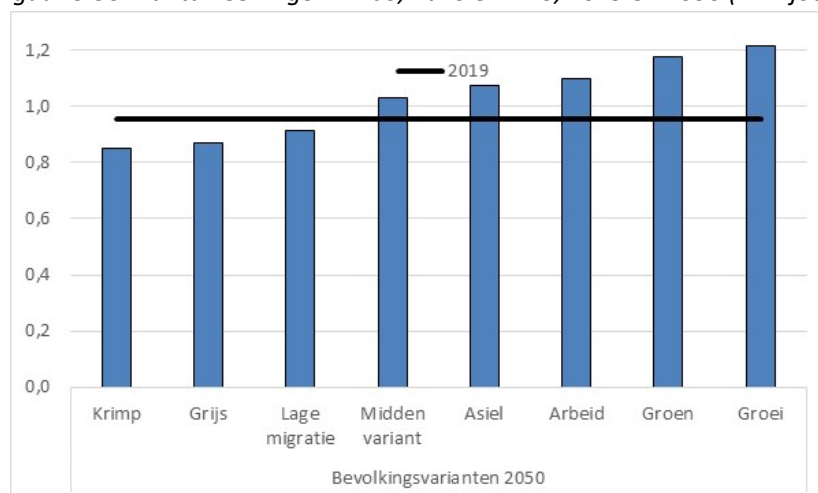
⁸⁹ Er geldt een volledige leerplicht vanaf vijfjarige leeftijd tot en met het schooljaar waarin leerlingen 16 jaar oud worden. Voor leerlingen zonder startkwalificatie geldt een leerplicht tot de 18e verjaardag. Een startkwalificatie is een diploma havo, vwo, mbo niveau 2 of hoger.

instelling voor middelbaar of hoger onderwijs. Daarboven loopt het percentage snel terug tot 43 procent van de 20-jarigen en 28 procent van de 22-jarigen. Het ministerie van OCW maakt jaarlijks een raming van toekomstige aantallen leerlingen en studenten.⁹⁰ Volgens deze ramingen verandert het percentage van de jongeren dat studeert in de komende 15 jaar niet sterk. De grootste verwachte verandering is een daling van het aandeel hbo-studenten en een vergelijkbare stijging van wo-studenten. Uitgaande van de percentages voor 2019 maken we een schatting van aantallen leerlingen en studenten in 2050 voor elk van de acht bevolkingsvarianten. Deze schatting laat het gevolg zien van demografische ontwikkelingen, maar niet van mogelijke verschuivingen tussen onderwijssoorten, bijvoorbeeld van vmbo en mbo naar vwo en wo.

Figuur 5.29. Aantal leerlingen in primair onderwijs, 2019 en 2050 (x miljoen)

Figuur 5.30. Aantal leerlingen vmbo, havo en vwo, 2019 en 2050 (x miljoen)

Op dit moment is het aantal leerlingen in het primair onderwijs 1,5 miljoen⁹¹. Figuur 5.29 laat zien dat als het gemiddelde kindertal de komende dertig jaar laag is het aantal leerlingen in het primair onderwijs in

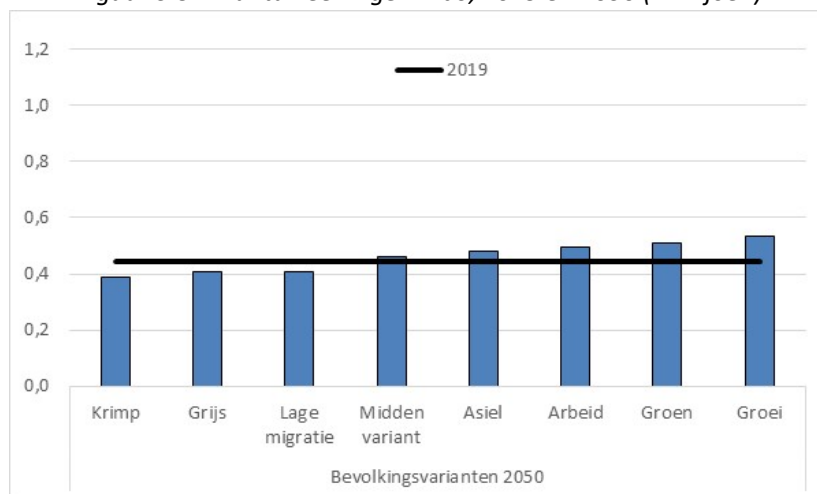
⁹⁰ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/07/13/referentieraming-ocw-2020>. De ramingen van OCW staan bekend als de Referentieraming. Die zijn gebaseerd op veronderstellingen over de doorstroom tussen verschillende onderwijssoorten. De ramingen voor de verschillende bevolkingsvarianten in deze paragraaf zijn alleen gebaseerd op leeftijds patronen.

⁹¹ Het primair onderwijs bestaat naast het basisonderwijs ook uit het speciaal basisonderwijs (voor kinderen die meer hulp nodig hebben) en het onderwijs op speciale scholen (voor kinderen met beperkingen of moeilijk opvoedbare kinderen).

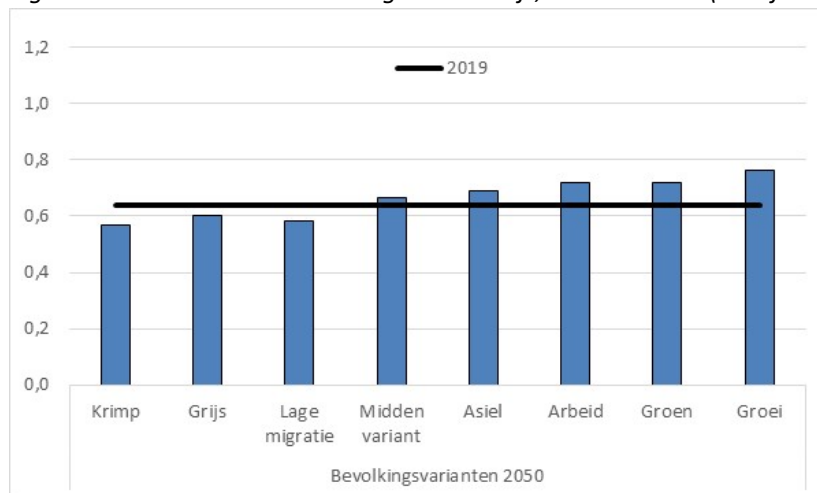
2050 lager zal zijn dan nu (varianten *Krimp* en *Grijs*): 12 procent lager dan nu. In de varianten met hoge migratie (*Asiel* en *Arbeid*) en de variant met een hoog kindertal (*Groen*) neemt het aantal leerlingen sterk toe. Bij een hoog kindertal is het aantal leerlingen in 2050 30 procent hoger dan nu. Niet verrassend is het aantal leerlingen het hoogst in de variant waarin zowel migratie als kindertal hoog zijn (*Groei*).

Voor het aantal leerlingen aan vmbo, havo en vwo (figuur 5.30) ziet het plaatje er vrijwel hetzelfde uit als voor het primair onderwijs.⁹² Voor het mbo en het hoger onderwijs (figuur 5.31 en 5.32) is het effect van een hoog kindertal kleiner dan bij het voorgezet onderwijs. Dit komt doordat het effect van een hoog geboortecijfer hier pas een aantal jaren later merkbaar is. Het effect van een hoog kindertal zal zich dus voor een deel pas na 2050 manifesteren. Het verschil tussen de varianten met hoge migratie (*Arbeid*) en hoog kindertal (*Groen*) is bij het mbo en het hoger onderwijs kleiner dan bij het basisonderwijs.

Figuur 5.31. Aantal leerlingen mbo, 2019 en 2050 (x miljoen)

Figuur 5.32. Aantal studenten hoger onderwijs, 2019 en 2050 (x miljoen)

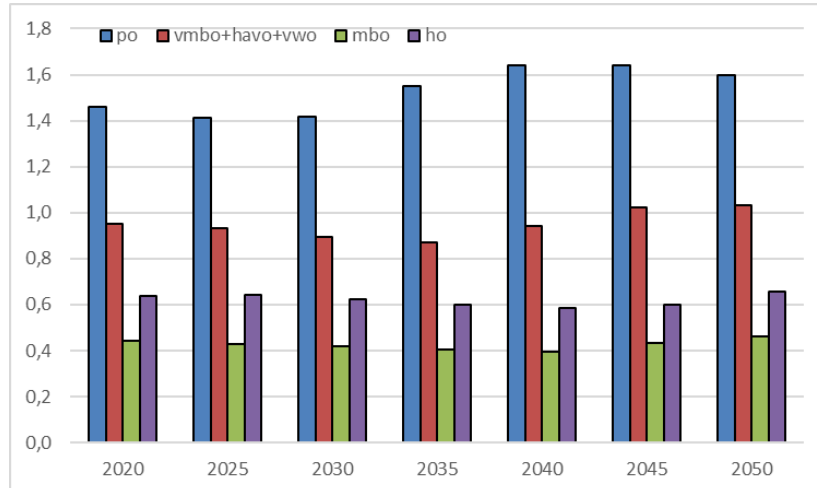

De ontwikkeling van aantallen leerlingen en studenten vertoont geen monotoon stijgend verloop in de tijd. Het aantal leerlingen in het primair onderwijs is volgens de meeste bevolkingsvarianten in 2050 groter dan nu (figuur 5.29), maar de piek in het aantal leerlingen wordt al eerder bereikt. Uitgaande van de

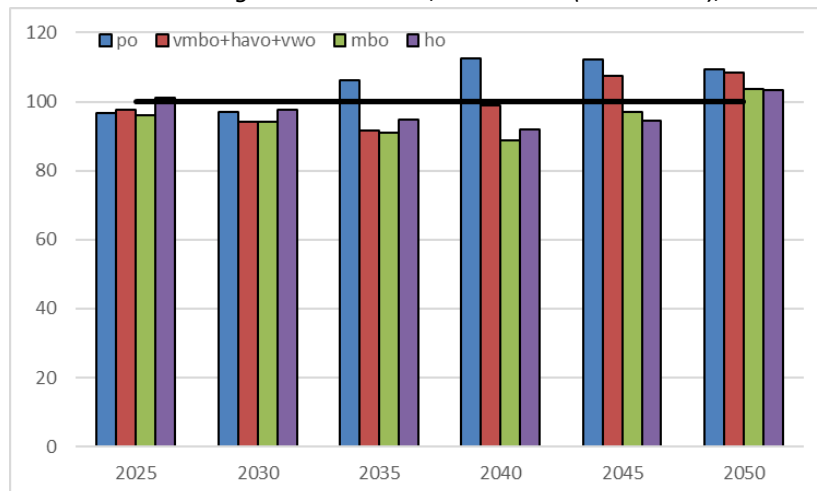
⁹² De schaal op de y-as van figuren 5.30, 5.31 en 5.32 verschilt van die van figuur 5.29.

Middenvariant groeit het aantal leerlingen in het primair onderwijs vooral sterk tussen 2030 en 2040 (figuur 5.33). Het aantal leerlingen in het vmbo, havo en vwo groeit juist pas sterk na 2040 en het aantal studenten in het hoger onderwijs zelfs pas na 2045⁹³. Figuur 5.34 laat zien hoe de timing van het effect van de demografische ontwikkeling op aantallen leerlingen en studenten verschilt tussen de onderwijssoorten. Bij het primair onderwijs ligt het aantal leerlingen in 2035 al hoger dan nu, terwijl er bij het vervolgonderwijs dan nog sprake is van een daling, Pas na 2040 nemen aantallen studenten aan mbo en hoger onderwijs toe.

Figuur 5.33. Aantal leerlingen en studenten, 2020-2050 (x miljoen), *Middenvariant*

Figuur 5.34. Aantal leerlingen en studenten, 2025-2050 (2020 = 100), *Middenvariant*

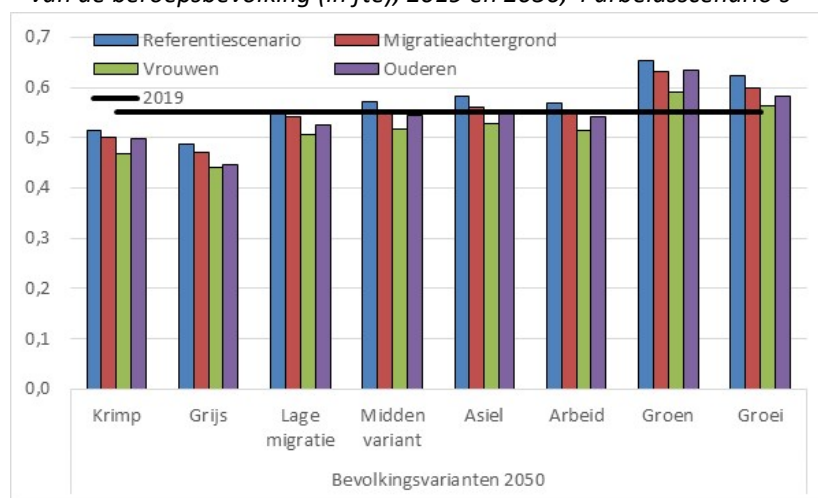

Een stijging van het aantal leerlingen en studenten betekent dat het risico op een lerarentekort verder zal toenemen, althans als niet ook de omvang van de beroepsbevolking groeit. Figuur 5.29 tot en met 5.32 laten zien dat in de variant met de hoogste bevolkingsgroei (*Groei*) ook de aantallen leerlingen en studenten het hoogst zijn. Maar dat betekent niet noodzakelijk dat in die variant het lerarentekort het grootst is. In hoofdstuk 6 berekenen we de omvang van de beroepsbevolking in 2050. Daarbij gaan we er in het *Referentiescenario* vanuit dat de arbeidsdeelname niet verandert. Figuur 5.35 laat zien dat in dat geval de verhouding tussen het aantal leerlingen en studenten enerzijds en de omvang van de beroepsbevolking

⁹³ Het gaat om dezelfde geboortecohorten: de basisschoolleerlingen die de piek veroorzaken tussen 2030 en 2040 zitten na 2040 op de middelbare school en na 2045 in het hoger onderwijs.

anderzijds het sterkst toeneemt in de variant met een hoog kindertal (bevolkingsvariant *Groen*). Dit komt doordat een hoog geboortecijfer wel leidt tot een groot aantal leerlingen in 2050, maar slechts een beperkt effect heeft op de omvang van de beroepsbevolking. Daarentegen leidt een hoog migratiecijfer (variant *Arbeid*) zowel tot een groter aantal leerlingen als tot een grotere beroepsbevolking. Uitgaande van het *Referentiescenario* zal alleen bij een laag kindertal (varianten *Grijs* en *Krimp*) de verhouding tussen aantallen leerlingen en studenten en de omvang de beroepsbevolking in 2050 lager zijn dan nu. Een hogere arbeidsdeelname kan bijdragen aan een verkleining van het lerarentekort.⁹⁴ Figuur 5.35 laat zien dat bij een hogere arbeidsdeelname van vrouwen (zowel qua aantal als qua uren per week) de verhouding tussen aantallen leerlingen en studenten en de omvang van de beroepsbevolking in de meeste varianten in 2050 lager zal zijn dan nu. Uitzondering vormt de variant met een hoog kindertal (*Groen*). Daar komt nog bij dat juist in die variant een sterke stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen moeilijk te combineren zal zijn met het hogere kindertal.

Figuur 5.35. Verhouding tussen het aantal leerlingen/studenten en de omvang van de beroepsbevolking (in fte), 2019 en 2050, 4 arbeidsscenario's⁹⁵

Naast veranderingen in aantallen leerlingen is ook de toenemende diversiteit van belang. Op dit moment heeft driekwart van de leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs een Nederlandse achtergrond (figuur 5.36). Bij lage migratie zal dat ook in 2050 het geval zijn. Bij hoge migratie daarentegen (varianten *Asiel*, *Arbeid* en *Groei*) zal het aandeel van leerlingen met een migratieachtergrond toenemen van 26 procent nu naar 38 tot 40 procent in 2050.

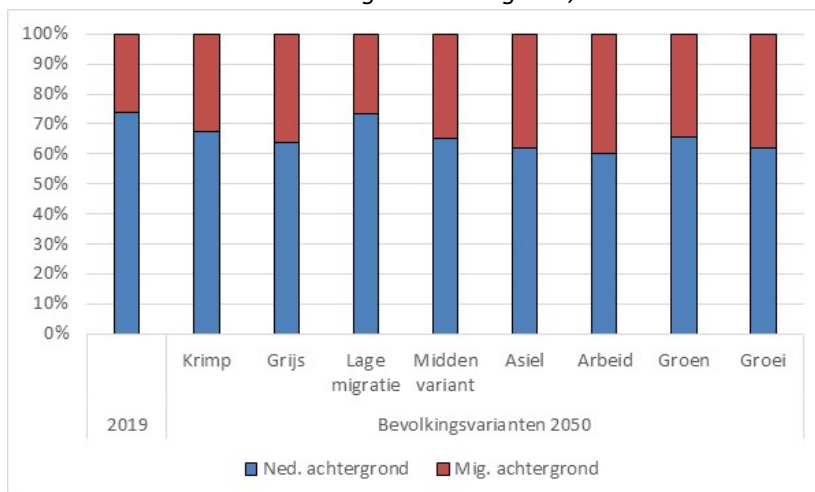
Het grootste deel van de leerlingen met een migratieachtergrond in het primair en voortgezet onderwijs is in Nederland geboren. Op dit moment behoort 78 procent van de leerlingen met een migratieachtergrond tot de tweede generatie (figuur 5.37). Bij lage migratie is dat ook in 2050 het geval. Bij hoge migratie (varianten *Arbeid* en *Asiel*) zal het aandeel van de eerste generatie toenemen, van 22 procent nu naar

⁹⁴ Althans als het beroep van leraar aantrekkelijk genoeg is om voor werk in het onderwijs te kiezen. In het basisonderwijs wordt relatief veel in deeltijd gewerkt. Voor een deel komt dit doordat meer dan 80 procent van de onderwijzers vrouw is. Meer uren per week werken door vrouwen heeft dus een relatief groot effect voor het basisonderwijs. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/12/09/kamerbrief-lerarenbeleid-en-onderwijsarbeidsmarkt>

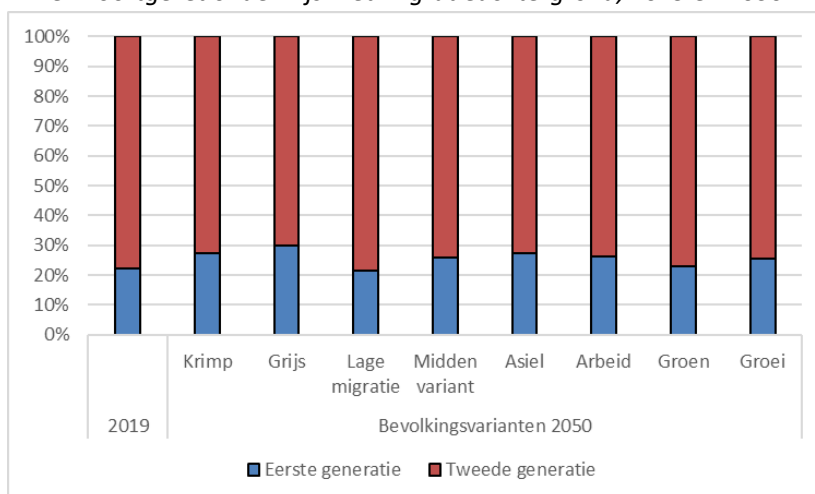
⁹⁵ De arbeidsscenario's worden in hoofdstuk 6 beschreven. Het *Referentiescenario* gaat uit van constante arbeidsdeelnamepercentages. Het scenario *Migratieachtergrond* veronderstelt een stijging van de arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond, het scenario *Vrouwen* veronderstelt dat zowel het percentage werkende vrouwen als het aantal werkuren per week toeneemt en het scenario *Ouderen* veronderstelt dat ouderen langer blijven werken naarmate de AOW-gerechtigde leeftijd sterker stijgt.

26 tot 28 procent. Dit is vooral van belang vanwege taalproblemen die in het algemeen bij de eerste generatie groter zijn dan bij de tweede generatie. Bij een laag kindertal (variant *Grijs*) zal het aandeel van de eerste generatie nog sterker toenemen, tot 30 procent in 2050.

Figuur 5.36. Aandeel leerlingen in primair en voortgezet onderwijs met Nederlandse en migratieachtergrond, 2019 en 2050

Figuur 5.37. Aandeel eerste en tweede generatie van leerlingen in primair en voortgezet onderwijs met migratieachtergrond, 2019 en 2050

Bijlage 5A. Middelbaar en laaggeleiden

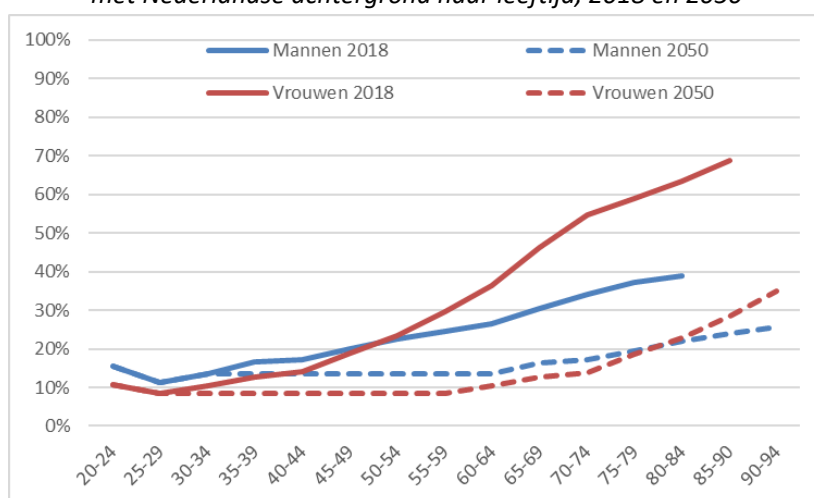
Paragraaf 5.3 beschrijft verschillen in percentages hoogopgeleiden tussen mannen en vrouwen met een Nederlandse en met een migratieachtergrond. Deze bijlage laat de percentages middelbaar en laagopgeleiden zien, zowel voor 2018 als veronderstellingen voor het *Referentiescenario* voor 2050. Meer dan de helft van de vrouwen en een derde van de oudere mannen van in de zeventig met een Nederlandse achtergrond heeft een laag opleidingsniveau (figuur 5A.1). Door het cohort-effect zal dit in 2050 tussen de 10 en 20 procent zijn.

Het lagere percentage mannen met een hoog opleidingsniveau tussen 25 en 35 jaar (zie figuur 5.15) komt voor een klein deel doordat meer mannen een laag opleidingsniveau hebben, maar vooral doordat meer

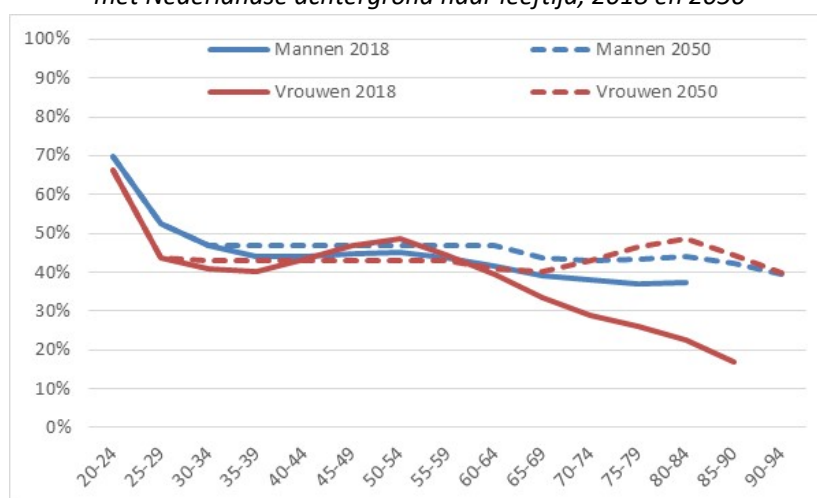
mannen een opleiding op middelbaar niveau hebben gevolgd (figuur 5A.2). Voor vrouwen zal het cohort-effect ertoe leiden dat het percentage met een middelbare leeftijd op hogere leeftijd in 2050 hoger zal zijn door een daling van het percentage laagopgeleiden.

Bij personen met een migratieachtergrond ligt het percentage laagopgeleiden voor mannen van de eerste generatie hoger dan voor mannen met een Nederlandse achtergrond, met uitzondering voor migranten uit West-Europa (figuur 5A.3). Vooral veel mannen die in Turkije of Marokko zijn geboren hebben een laag opleidingsniveau. Bij de 40-plussers is dat meer dan de helft. Ook veel migranten uit asiëlanden hebben een laag opleidingsniveau. Voor 2050 nemen we de percentages op 25-29-jarige leeftijd in 2018 als uitgangspunt, met andere woorden we veronderstellen dat de stijging van het percentage met het toemen van de leeftijd kan worden toegeschreven aan een cohorteffect.

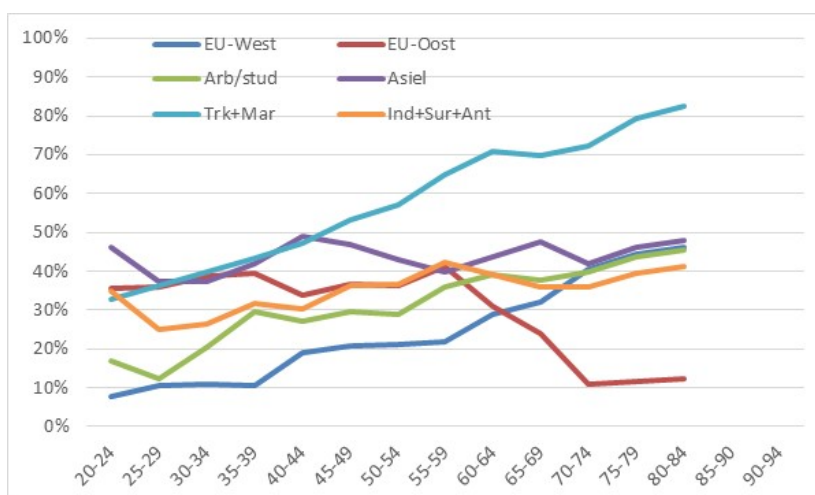
Figuur 5A.1. Percentage laagopgeleide mannen en vrouwen met Nederlandse achtergrond naar leeftijd, 2018 en 2050

Figuur 5A.2. Percentage middelbaar opgeleide mannen en vrouwen met Nederlandse achtergrond naar leeftijd, 2018 en 2050

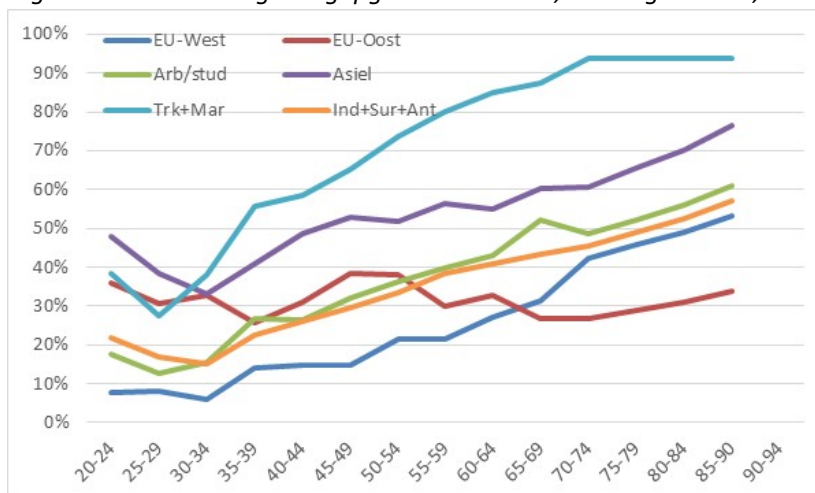

Figuur 5A.3. Percentage laagopgeleide mannen, eerste generatie, 2018

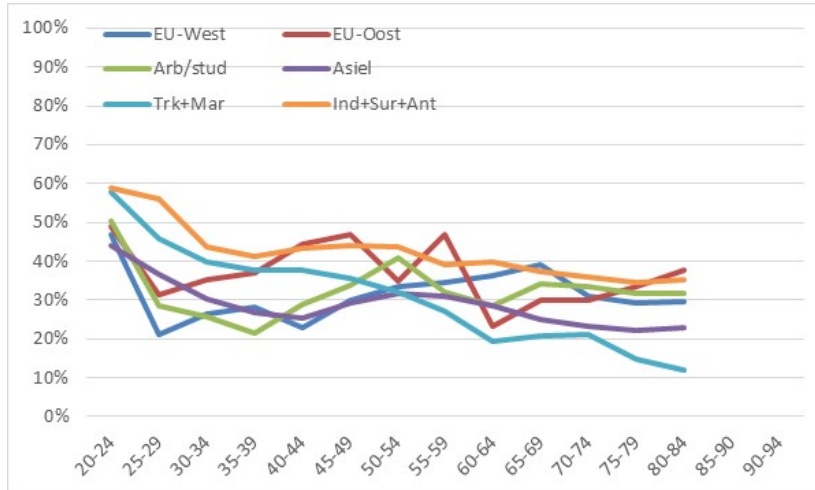
Bij Turkse en Marokkaanse vrouwen is het percentage met een lage opleiding nog veel hoger dan bij mannen, oplopend van meer dan de helft rond leeftijd 40 tot 80 à 90 procent bij vrouwen van boven de 55 jaar (figuur 5A.4). Ook bij vrouwen uit asiellanden is het percentage hoog op hogere leeftijden. Door cohorteffecten zal het percentage laagopgeleiden op hogere leeftijden in 2050 lager zijn dan nu.

Figuur 5A.4. Percentage laagopgeleide vrouwen, eerste generatie, 2018

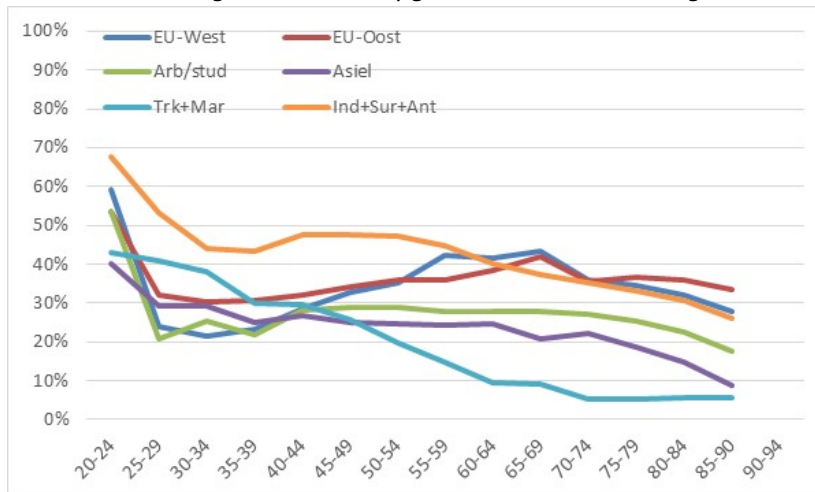

Het percentage middelbaar opgeleiden mannen met een migratieachtergrond van de eerste generatie (figuur 5A.5) vertoont een veel minder sterk leeftijds patroon dan de percentages hoog- en laagopgeleiden. Voor 2050 veronderstellen we geen sterk generatie-effect en dus weinig verandering. Ook voor vrouwen is er geen sterk leeftijds patroon (figuur 5A.6), met uitzondering van oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen, van wie de overgrote meerderheid laagopgeleid is.

Figuur 5A.5. Percentage middelbaar opgeleide mannen, eerste generatie, 2018

Figuur 5A.6. Percentage middelbaar opgeleide vrouwen, eerste generatie, 2018

Bijlage 5B. Data

Het SSB bevat informatie over het opleidingsniveau van de gehele bevolking. Opleidingsniveau is gedefinieerd als het hoogst behaalde opleidingsniveau. Voor een deel (vooral jongeren en mensen met een Nederlandse achtergrond) is dat gebaseerd op registerinformatie, voor een deel op informatie uit surveys (Enquête Beroepsbevolking, EBB) en voor de rest van de bevolking heeft het CBS een schatting gemaakt⁹⁶. Van meer dan 90 procent van de personen van jonger dan 30 jaar is er informatie uit registers of de EBB over het opleidingsniveau. Voor personen van rond de 60 jaar is dat 50 procent en voor mensen van rond de 70 jaar 30 procent.

Het CBS maakt gebruik van registers voor onderwijs dat door de overheid wordt bekostigd. Het CBS krijgt geen integrale gegevens van particuliere scholen voor voortgezet onderwijs (zoals Luzac college), middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs (zoals Hogeschool Schoevers, NTI, LOI, Universiteit Nyenrode).

⁹⁶ <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdata-bestanden/hogsteopltab-hoogst-behaald-gevolgd-opleidingsniveau>

Ook voor onderwijs in het buitenland en bedrijfsopleidingen ontbreken gegevens. De EBB bevat wel informatie over alle vormen van onderwijs. Uit de EBB blijkt dat voor ongeveer 15 procent van de bevolking het hoogst behaalde opleidingsniveau een particuliere opleiding, een bedrijfsopleiding of een opleiding in het buitenland betreft. Voor de bevolking waarvoor geen waarnemingen bestaan, heeft het CBS een schatting gemaakt op basis van koppeling van EBB-data aan achtergrondkenmerken uit het SSB. Deze cijfers hebben onzekerheidsmarges, die klein zijn voor mensen met een Nederlandse achtergrond en voor de tweede generatie⁹⁷, maar groot voor de eerste generatie, met name voor migranten uit landen waarvandaan veel arbeidsmigranten komen. Voor de 'klassieke' groepen (geboren in Indonesië, Suriname, Antillen, Turkije en Marokko) zijn de marges relatief gering.

⁹⁷ Althans voor zover de bevolkingsaantallen voldoende groot zijn. Voor verschillende groepen is de omvang van de tweede generatie op hogere leeftijden klein. Ook dat leidt tot grote onzekerheidsmarges.

6. Arbeid

De beroepsbevolking met een Nederlandse achtergrond krimpt de komende dertig jaar. Daar staat tegenover dat de beroepsbevolking met een migratieachtergrond toeneemt. Niettemin daalt zelfs bij hoge migratie het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking zo lang de arbeidsdeelname niet stijgt. Het percentage werkende vrouwen is lager dan bij mannen. Als meer vrouwen gaan werken én vrouwen meer uren betaald gaan werken, neemt het aandeel van de beroepsbevolking gemeten in fte's in de bevolking toe. Ook langer doorwerken door ouderen heeft een positief effect op het aandeel van de beroepsbevolking. De koppeling van de AOW-gerechtigde leeftijd aan de stijging van de levensverwachting leidt naar verwachting tot meer werkende ouderen. De arbeidsdeelname van een deel van de bevolking met een migratieachtergrond blijft achter bij die van de bevolking met een Nederlandse achtergrond. Ook daar ligt een potentieel voor extra arbeidsaanbod.

Belangrijkste uitkomsten

- *De bevolking in de werkzame leeftijden neemt de komende dertig jaar niet toe bij een migratiesaldo van 50 à 60 duizend per jaar. Maar door de stijging van het opleidingsniveau zal de arbeidsdeelname toenemen en de beroepsbevolking met 200 duizend groeien.*
- *Bij een laag migratiesaldo (10 tot 20 duizend per jaar) krimpt de beroepsbevolking met een half miljoen. Alleen door hogere arbeidsdeelname van ouderen, vrouwen of migranten kan de omvang van de beroepsbevolking dan stabiliseren.*
- *Bij een hoog migratiesaldo van gemiddeld ruim 90 duizend per jaar in de komende dertig jaar neemt de beroepsbevolking tot 2050 met 900 duizend toe. Tegenover krimp van de beroepsbevolking met een Nederlandse achtergrond met 1,1 miljoen staat dan groei van de beroepsbevolking met een migratieachtergrond van 2 miljoen.*
- *Het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking neemt de komende dertig jaar bij alle migratiescenario's af. Als de arbeidsdeelname niet verandert, loopt het aandeel terug van 46 procent nu tot 42 procent in 2050. Dit geldt zowel bij lage als bij hoge migratie. Hoge migratie leidt weliswaar tot een grotere beroepsbevolking, maar ook tot meer kinderen als mensen met een migratieachtergrond in Nederland kinderen krijgen.*
- *Als door hogere arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond de beroepsbevolking met 300 duizend personen toeneemt, verdubbelt het aandeel van personen met een migratieachtergrond in de beroepsbevolking van 20 procent nu naar 40 procent in 2050.*
- *Bij een gemiddelde stijging van de levensverwachting zal de beroepsbevolking met 400 duizend personen groeien, als de arbeidsdeelname van ouderen de komende dertig jaar in hetzelfde tempo stijgt als de toename van de AOW-leeftijd (die is gekoppeld aan de stijging van de levensverwachting). Bij een sterke stijging van de levensverwachting kan die toename oplopen tot 800 duizend personen. In dat laatste geval verdubbelt het aantal werkende 60-plussers van 0,8 miljoen nu naar 1,6 miljoen in 2050.*
- *Als meer vrouwen betaald werk gaan doen én vrouwen meer uren per week gaan werken, heeft dit een even groot effect op de omvang van de beroepsbevolking gemeten in fte's als een stijging van het gemiddelde jaarlijkse migratiesaldo met zo'n 30 duizend.*

6.1 Inleiding

Het rapport *Bevolking 2050 in beeld: drukker, diverser en dubbelgrijs* liet zien dat de omvang van de bevolking in de werkzame leeftijden (20 jaar tot AOW-leeftijd) in 2050, ook wel aangeduid als de potentiële

beroepsbevolking, in belangrijke mate afhangt van de hoogte van de migratie⁹⁸. Bij een laag migratiesaldo krimpt de potentiële beroepsbevolking, bij hoge arbeidsmigratie neemt de beroepsbevolking sterk toe. Bij een migratiesaldo van 50 tot 60 duizend per jaar verandert de omvang van de potentiële beroepsbevolking niet. Het aandeel van de potentiële beroepsbevolking in de totale bevolking neemt af, ongeacht de hoogte van de migratie. Dit komt doordat bij hoge migratie weliswaar de bevolking in de werkzame leeftijden toeneemt, maar ook het aantal in Nederland geboren kinderen van mensen met een migratieachtergrond toeneemt. De daling van het aandeel van de potentiële beroepsbevolking vormt een rem op de economische groei. Natuurlijk kan de economie harder groeien, naarmate de productiviteit sterker groeit. Maar de vraag is of dit gaat gebeuren. De productiviteitsgroei is de afgelopen decennia teruggelopen.⁹⁹ En het bbp per capita groeit minder sterk dan de arbeidsproductiviteit wanneer het aandeel van de beroepsbevolking daalt. Het aandeel van de beroepsbevolking in de bevolking kan alleen gehandhaafd worden als de arbeidsdeelname toeneemt.

Door internationale afspraken kan Nederlands beleid maar in beperkte mate migratiestromen beïnvloeden. Voor mensen uit EU-landen geldt het vrije verkeer als grondrecht, voor vluchtelingen het Vluchtelingenverdrag en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en voor gezinsmigranten de Europese gezinsherenigingsrichtlijn. Wel is het mogelijk om maatregelen te nemen die de gevolgen van arbeidsmigratie uit de EU in goede banen leiden en die indirect invloed zouden kunnen hebben op de omvang van de migratie, denk aan beleid gericht op de aanpak van uitbuiting door malafide uitzendbureaus, betere huisvesting en aanscherping van handhavingsbeleid. Arbeidsmigratie van buiten de EU kan wel door nationaal beleid worden beïnvloed, omdat dit een nationale verantwoordelijkheid is, denk aan regelingen voor kennismigranten. De Wet arbeid vreemdelingen (Wav) beoogt arbeidsmigratie af te stemmen op de behoefte op de arbeidsmarkt zodat verdringing van binnenlands aanbod wordt voorkomen. Bij een aanvraag voor een tewerkstellingsvergunning (twv) wordt getoetst of er aanbod aanwezig is in Nederland of de EU-lidstaten. Voor kennismigranten geldt een minimum salariscriterium. Sectoren zoals landbouw, horeca en distributiecentra zijn nu al in belangrijke mate afhankelijk van arbeidsmigranten.

De omvang van de beroepsbevolking wordt niet alleen bepaald door het aantal personen in de werkzame leeftijden (de potentiële beroepsbevolking), maar ook door de hoogte van de arbeidsparticipatie van verschillende bevolkingsgroepen. De arbeidsparticipatie van mannen is hoger dan van vrouwen (zowel qua personen als qua uren). De arbeidsparticipatie van mensen met een Nederlandse achtergrond is hoger dan van veel groepen met een migratieachtergrond, al kennen arbeidsmigranten juist een hoge arbeidsdeelname. De arbeidsdeelname van ouderen is lager dan van mensen van middelbare leeftijd en de arbeidsdeelname van laagopgeleiden is lager dan van hoog- en middelbaar opgeleiden. Door veranderingen in de samenstelling van de bevolking naar leeftijd, migratieachtergrond en opleidingsniveau zal de gemiddelde arbeidsdeelname veranderen, zelfs als voor elke bevolkingsgroep afzonderlijk de arbeidsdeelname niet verandert.¹⁰⁰ Dit hoofdstuk laat zien welke invloed dit heeft op de omvang van de beroepsbevolking in 2050. Dit noemen we het *Referentiescenario*.

Maar niet alleen de samenstelling van de bevolking verandert, de arbeidsdeelname zelf kan ook veranderen. Dit hoofdstuk laat zien hoe groot de invloed van een stijging van de arbeidsdeelname van verschillende groepen op de omvang van de beroepsbevolking kan zijn. Dit doen we door wat-als-scenario's door

⁹⁸ <https://publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf>

⁹⁹ De Europese Commissie verwacht ook voor de komende decennia geen sterke groei van de productiviteit. Ze gaan voor de EU uit van een gemiddelde productiviteitsgroei van 1,5 procent per jaar tot 2070. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip142_en.pdf

¹⁰⁰ De lange-termijn projecties van het arbeidsaanbod van het CPB veronderstellen een trendmatige stijging van de arbeidsparticipatie van ouderen en van vrouwen doordat jonge cohorten hoger opgeleid zijn dan oudere cohorten. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Achtergronddocument-dec2019-Arbeidsparticipatie-en-gewerkte-uren-tot-en-met-2060.pdf>

te rekenen waarin we veronderstellen dat de verschillen tussen de groepen met een lagere arbeidsdeelname ten opzichte van de groepen met een hogere arbeidsdeelname kleiner worden.¹⁰¹

We onderzoeken in de eerste plaats de gevolgen van hogere arbeidsdeelname van ouderen. De regering heeft al besloten dat de AOW-leeftijd stijgt als de levensverwachting toeneemt. De ouderen van 2050 zijn hoger opgeleid dan de ouderen van nu en hebben minder vaak ernstige beperkingen. Dit zal leiden tot hogere arbeidsdeelname. Maar daarmee is nog niet gezegd dat de arbeidsdeelname van ouderen even hard toeneemt als de stijging van de AOW-leeftijd. Daarvoor is een voorwaarde dat de gezondheid van oudere werknemers het toelaat langer te werken (bijvoorbeeld door effectief preventiebeleid), dat werkomstandigheden indien nodig worden aangepast, dat oudere werknemers zich blijven ontwikkelen (omdat banen voor het leven verdwijnen) en dat de kansen van oudere werkenden niet negatief worden beïnvloed door leeftijdsdiscriminatie. Kortom, langer werken gaat niet vanzelf, beleid moet daarvoor voorwaarden scheppen en werkgevers moeten ouderen werk blijven bieden. Onze berekeningen laten zien hoe groot het effect van de toename van de arbeidsdeelname van ouderen in potentie is als het beleid er in slaagt die voorwaarden te scheppen en werkgevers ouderen aan het werk houden en in dienst nemen.

In de tweede plaats onderzoeken we de gevolgen van hogere arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond. Arbeidsmigratie heeft een rechtstreeks effect op de omvang van de beroepsbevolking, maar ook een toename van de arbeidsdeelname van mensen met een migratieachtergrond die al in Nederland wonen kan tot groei van de beroepsbevolking leiden. Het uitgangspunt van opeenvolgende kabinetten is dat eerst het binnenlands arbeidspotentieel zo goed mogelijk moet worden benut voordat arbeidsmigranten worden ingezet. Migranten van buiten de EU kunnen zich alleen in Nederland vestigen als ze een verblijfsvergunning hebben. Een groot deel krijgt een verblijfsvergunning als kennismigrant of als student. Een beperkt aantal laagopgeleide arbeidsmigranten krijgt een verblijfsvergunning, vooral via de Aziatische horeca-regeling. Sommige sectoren, zoals land- en tuinbouw, distributiecentra en horeca zijn nu al in belangrijke mate afhankelijk van arbeidsmigranten, vooral uit Oost-Europese EU-landen. Toename van het gebruik van detachingsconstructies door uitzendbureaus waarbij de voor werkgevers gunstigere arbeidsvoorwaarden van het land van herkomst gelden leiden tot een groot aanbod van goedkope buitenlandse arbeidskrachten.¹⁰²

Het hoge aantal vacatures vóór de coronacrisis en de relatief lage arbeidsdeelname van verschillende groepen in Nederland wonende migranten suggereren dat in het benutten van binnenlands arbeidsaanbod nog winst valt te behalen. Het CPB heeft erop gewezen dat teneinde de arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond te bevorderen onderwijs cruciaal is (denk aan voorschoolse educatie, terugdringen van voortijdig schoolverlaten, betere beheersing van het Nederlands), maar niet voldoende¹⁰³. Ook studiekeuze, discriminatie op de arbeidsmarkt en culturele verschillen spelen een rol. De WRR benadrukt het belang om migranten al meteen na aankomst een goede start te laten maken door ontvangstcentra voor alle nieuwkomers te organiseren, waar ze kunnen worden geïnformeerd over onder meer inburgeringstrajecten en lokale netwerken en verenigingen.¹⁰⁴ De WRR pleit ook voor een inburgeringsbeleid voor groepen waarvoor nu geen inburgeringsplicht geldt, zoals EU-migranten. De ACVZ pleit ervoor dat de overheid EU-burgers en economische migranten die voor een tijdelijk verblijfsdoel

¹⁰¹ De reden dat we geen scenario's doorrekenen waarin de arbeidsdeelname afneemt, is dat het de bedoeling van de scenario's is om te laten zien hoe groot de beleidsruimte is om de beroepsbevolking te laten toenemen en niet om alle mogelijke toekomsten te schetsen.

¹⁰² <https://insights.abnamro.nl/2020/08/goedkope-arbeidsmigrant-komt-van-steds-verder/>

¹⁰³ <https://www.cpb.nl/inkomensongelijkheid-naar-migratieachtergrond#:~:text=Inkomensongelijkheid%20naar%20migratieachtergrond%20in%20kaart,verschillen%20in%20arbeidsparticipatie%20en%20%2Dinkomen>

¹⁰⁴ <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-verscheidenheid>

naar Nederland komen actief benadert en stimuleert om aan een vrijwillig inburgeringstraject deel te nemen.¹⁰⁵

Bij asielmigranten speelt een belangrijke rol dat werk niet de reden was om naar Nederland te komen, dat ze vaak persoonlijke problemen hebben (trauma's door oorlogservaringen of ontberingen) en het mede daardoor enige tijd duurt voordat ze kunnen deelnemen aan de arbeidsmarkt en de eerste jaren afhankelijk zijn van sociale voorzieningen. Voor een hogere arbeidsdeelname is het nodig dat ingezet wordt op zo snel mogelijke integratie door het leren van de taal, het volgen van een opleiding, om- of bijscholing en deelname aan de arbeidsmarkt.

We onderzoeken de potentiële groei van een hogere arbeidsdeelname van deze groepen door te berekenen wat het effect is van een halvering van de achterstand van de arbeidsdeelname van verschillende groepen mannen en vrouwen met een migratieachtergrond van de eerste generatie ten opzichte van mannen en vrouwen met een Nederlandse achtergrond met hetzelfde opleidingsniveau. Voor de tweede generatie berekenen we wat het gevolg is van het verdwijnen van verschillen met de bevolking met een Nederlandse achtergrond. Deze berekeningen laten zien wat het effect kan zijn van beleid dat er in slaagt de integratie van de bevolking met een migratieachtergrond te verbeteren.

In de derde plaats berekenen we de gevolgen van een hogere arbeidsdeelname van vrouwen. Hierbij gaan we ervan uit dat het percentage vrouwen dat betaald werk heeft in 2050 even hoog zal zijn als het percentage mannen met hetzelfde opleidingsniveau en dezelfde migratieachtergrond. Voor een deel zal het verschil in arbeidsdeelname van vrouwen ten opzichte van mannen verkleinen doordat het aandeel hoogopgeleiden onder vrouwen sterker toeneemt dan onder mannen. Bij vrouwen met een Nederlandse achtergrond is het percentage werkenden op hogere leeftijden relatief laag. Hier speelt een generatie-effect mee. Verwacht kan worden dat dit verschil goeddeels verdwijnt als de huidige oude generaties zijn opgevolgd door nieuwe generaties vrouwen die van jongs af aan een hogere arbeidsdeelname kennen.

Omdat het verschil in arbeidsdeelname van vrouwen ten opzichte van mannen voor een belangrijk deel bestaat uit het aantal werkuren per week berekenen we ook wat een halvering van het verschil in werkuren betekent voor het aantal fte's. Deze berekeningen laten zien wat het potentiële effect is van beleid dat de arbeidsdeelname van vrouwen stimuleert, bijvoorbeeld door verbetering van kinderopvang en ouderschapsverlofregelingen. De vraag is natuurlijk wel of veel vrouwen bereid zijn meer uren per week te gaan werken. De rolverdeling tussen mannen en vrouwen in het huishouden is een belangrijke factor, en het is een politieke vraag in hoeverre de overheid dat wil proberen te beïnvloeden. Het kan ook leiden tot nieuwe arbeidsvraag, denk bijvoorbeeld aan meer kinderopvang, meer vraag naar hulp in de huishouding en meer vraag naar formele zorg als het aanbod van mantelzorg terugloopt.¹⁰⁶ Een andere rolverdeling kan er ook toe leiden dat mannen minder uren gaan werken.

Het verschil tussen vrouwen en mannen is overigens het grootst bij verschillende groepen met een migratieachtergrond van de eerste generatie. Stimuleren van de arbeidsdeelname van vrouwen hangt dus voor een deel samen met succesvol integratiebeleid.

Tot slot laten we zien wat het effect is als de arbeidsdeelname van verschillende groepen tegelijk verandert. Daarbij gaan we ervan uit dat de arbeidsdeelname van ouderen toeneemt (aangezien de regering al

¹⁰⁵ <https://www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/publicaties/publicaties/2020/03/17/notitie-op-roep-tot-een-duurzaam-migratiebeleid>

¹⁰⁶ Als in 2050 de verdeling van de zorg voor kinderen en mantelzorg voor de ouders gelijkverdeeld is tussen mannen en vrouwen, zal het effect van hogere arbeidsdeelname van vrouwen op de vraag naar formele kinderopvang en mantelzorg kleiner zijn als meer mannen in deeltijd gaan werken, maar dan wordt het positieve effect van meer werkuren van vrouwen op de omvang van de beroepsbevolking voor een deel teniet gedaan.

heeft besloten dat de AOW-leeftijd toeneemt als de levensverwachting stijgt) en dat daarnaast ook de arbeidsdeelname van mensen met een migratieachtergrond dan wel van vrouwen toeneemt.

Overigens moeten beleidsmakers zich niet rijk rekenen. Dergelijke beleidsopties zijn niet nieuw, maar blijken in de praktijk vaak moeilijk realiseerbaar. Hogere arbeidsdeelname van mensen met een migratieachtergrond en verhoging van de inzetbaarheid van oudere werknemers door leven lang ontwikkelen zijn al vaak bepleit. Maar de praktijk blijkt weerbarstig. Zo is ondanks verkorting van de WW-duur, begeleiding van werkzoekenden naar werk, training en invoering van de Participatiewet de arbeidsdeelname van laagopgeleiden de afgelopen twintig jaar niet structureel gestegen.¹⁰⁷ Wel is de arbeidsdeelname van oudere werknemers sterk toegenomen door afschaffing van VUT- en prepensioenregelingen en verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd.¹⁰⁸ Weliswaar neemt het aantal jaren met chronische aandoeningen toe, maar meer mensen beschouwen hun gezondheid als goed en ervaren vooral lichte beperkingen, waardoor ze langer actief kunnen zijn. De afgelopen vijftien jaar is de arbeidsdeelname van oudere werknemers toegenomen. De gemiddelde leeftijd waarop mensen met pensioen gaan is gestegen van 60,9 jaar in 2006 naar 65,1 jaar in 2019.¹⁰⁹

We geven geen aanbevelingen voor concrete beleidsmaatregelen die kunnen of moeten leiden tot een toename van arbeidsdeelname. Het is aan de politiek om keuzes te maken en prioriteiten te stellen: is het wenselijk dat meer vrouwen voltijd werken, moet vooral worden ingezet op langer werken door ouderen of kan het integratiebeleid zodanig worden verbeterd dat meer mensen met een migratieachtergrond werken? Als de keuzes zijn gemaakt is het aan beleidsmakers om effectieve beleidsmaatregelen te bedenken om de doelen te bereiken.

Paragraaf 6.2 laat zien hoe veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking in de komende dertig jaar invloed hebben op de omvang van de beroepsbevolking in 2050. Die veranderingen zijn het gevolg van verschillen in arbeidsdeelname tussen bevolkingsgroepen. Veranderingen in de beroepsbevolking kunnen ook worden veroorzaakt door veranderingen in de arbeidsdeelname voor verschillende bevolkingsgroepen, met name ouderen, vrouwen en personen met een migratieachtergrond. Een vergelijking van vijf arbeidsscenario's met het Referentiescenario laat zien welk effect deze veranderingen in arbeidsdeelname kunnen hebben. Paragraaf 6.3 beschrijft de verschillen in arbeidsdeelname tussen bevolkingsgroepen die ten grondslag liggen aan de berekeningen van de scenario's.

6.2 Beroepsbevolking

De omvang en samenstelling van de potentiële beroepsbevolking in 2050 hangen af van de ontwikkeling van migratie, geboorte en sterfte in de komende dertig jaar. Vooral de hoogte van de migratie in de komende dertig jaar heeft een fors effect op de omvang van de potentiële beroepsbevolking in 2050. Bij lage migratie komt de potentiële beroepsbevolking in 2050 uit op 10 miljoen personen (variant *Lage migratie* met een gemiddeld jaarlijks migratiesaldo van 16 duizend per jaar) en bij hoge migratie op 12 miljoen (variant *Arbeid* met een gemiddeld jaarlijks migratiesaldo van 91 duizend).

In de bevolkingsvarianten wordt de bevolking onderscheiden naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en generatie (eerste en tweede generatie). De potentiële beroepsbevolking is groter dan de werkzame bevolking. Bij de potentiële beroepsbevolking wordt iedereen in de werkzame leeftijden meegeteld ongeacht of men aan het arbeidsproces deelneemt. De omvang van de potentiële beroepsbevolking hangt

¹⁰⁷ <https://www.wbs.nl/publicaties/van-crisisbeleid-naar-crisisbestendig-beleid>

¹⁰⁸ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/47/toename-aantal-werkenden-vooral-bij-55-plussers>

¹⁰⁹ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/47/werknemers-bij-pensionering-voor-het-eerst-gemiddeld-boven-65-jaar#:~:text=Ook%20het%20feit%20dat%20de,64%2C5%20jaar%20in%202019>

derhalve alleen af van veranderingen in de leeftijdssamenstelling van de bevolking en niet van veranderingen in de samenstelling naar migratieachtergrond of opleidingsniveau.

Voor de werkzame beroepsbevolking ligt dit anders. Verschillende groepen met een migratieachtergrond hebben een lagere arbeidsdeelname dan mensen met een Nederlandse achtergrond. En er zijn ook verschillen tussen groepen met een migratieachtergrond onderling. Zo is de arbeidsdeelname van mensen met een EU-achtergrond of immigranten uit landen als India en China hoger dan van migranten uit asielanden. Een toename van het aantal arbeidsmigranten zal tot een grotere toename van het arbeidsaanbod leiden dan een even grote toename van het aantal asielmigranten. Er zijn ook verschillen in de arbeidsdeelname tussen de eerste en tweede generatie. Dit betekent dat veranderingen in de omvang van de eerste en tweede generatie verschillende effecten hebben op de omvang van de beroepsbevolking.

Omvang van de beroepsbevolking

In het *Referentiescenario* veronderstellen we dat de arbeidsdeelname van de verschillende bevolkingsgroepen in 2050 hetzelfde is als nu (waarvoor we uitgaan van de arbeidsdeelname die we geschat hebben voor maart 2018¹¹⁰). Dit scenario laat zien hoe de omvang van de beroepsbevolking verandert door veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking. In het vorige hoofdstuk zagen we dat het aandeel van hoogopgeleiden in de bevolking toeneemt en het aandeel laagopgeleiden afneemt omdat jonge generaties hoger opgeleid zijn dan oudere generaties. Als de arbeidsdeelname van hoog- en laagopgeleiden niet verandert, leidt dit tot een grotere beroepsbevolking in 2050, omdat de arbeidsdeelname van hoogopgeleiden hoger is dan van laagopgeleiden. De stijging van het opleidingsniveau is vooral groot bij ouderen en vrouwen.¹¹¹ Dit betekent dat in het *Referentiescenario* de arbeidsdeelname van ouderen en vrouwen toeneemt.

Vijf andere scenario's laten zien hoe sterk de beroepsbevolking toeneemt als de arbeidsdeelname voor verschillende bevolkingsgroepen verandert bovenop het effect van het hogere opleidingsniveau. Drie scenario's (*Ouderen*, *Vrouwen* en *Migratieachtergrond*) laten de gevolgen zien van hogere arbeidsdeelname van respectievelijk ouderen, vrouwen of personen met een migratieachtergrond. Daarnaast laten twee scenario's zien welke groei in de beroepsbevolking valt te verwachten als de arbeidsdeelname bij twee van de drie groepen toeneemt. Omdat de regering al besloten heeft dat de AOW-leeftijd stijgt (zolang de levensverwachting toeneemt), gaan we in beide laatste scenario's uit van hogere arbeidsdeelname van ouderen. We onderzoeken wat het effect is als tegelijk de arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond dan wel van vrouwen toeneemt. Bijlage 6C zet uiteen hoe de arbeidsscenario's zijn opgesteld.

De zes scenario's voor arbeidsdeelname zijn doorgerekend voor de acht bevolkingsvarianten die in het rapport *Bevolking 2050 in beeld: drukker, diverser en dubbelgrijs* zijn beschreven. Figuur 6.1 en tabel 6.1 laten de uitkomsten zien¹¹². De bevolkingsvarianten *Arbeid* en *Groei* gaan uit van hoge migratie (migratiesaldo van rond 90 duizend per jaar). Bij *Arbeid* gaat het vooral om arbeidsmigranten, bij *Asiel* is de totale omvang van het migratiesaldo lager, maar het aandeel van asielmigranten relatief hoog en bij *Groei* is naast de migratie ook het kindertal en de levensverwachting hoog. De bevolkingsvarianten *Krimp* en *Lage migratie* veronderstellen een laag migratiesaldo (maximaal 20 duizend per jaar), waarbij de variant *Krimp* daarnaast ook een laag kindertal en een lage levensverwachting veronderstelt. De variant *Grijs* gaat uit van een hoge levensverwachting en een laag kindertal, terwijl het omgekeerde geldt voor de variant

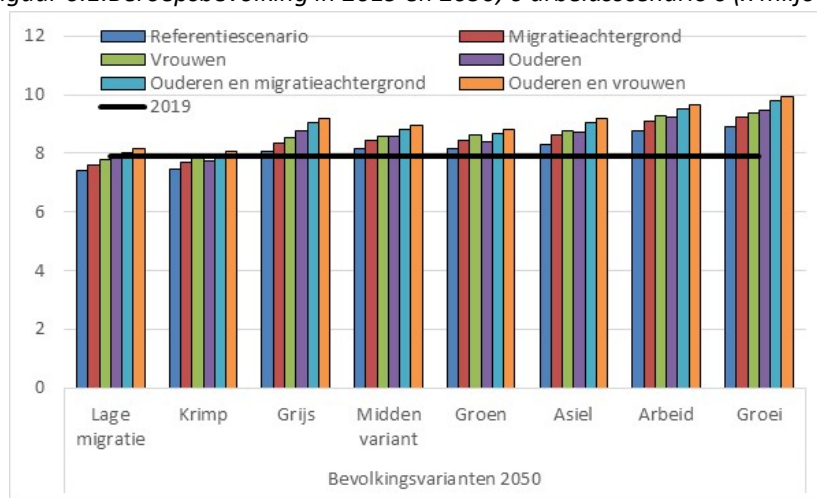
¹¹⁰ Bijlage 6B zet uiteen hoe we de arbeidsdeelname hebben geschat.

¹¹¹ Het cohorteffect is voor vrouwen groter dan voor mannen omdat jonge vrouwen hoger opgeleid zijn dan jonge mannen, terwijl oudere vrouwen juist lager opgeleid zijn dan oudere mannen.

¹¹² Onze definitie van de beroepsbevolking verschilt van die van het CBS. Het belangrijkste verschil is dat we personen die slechts een gering aantal uren per week werken niet meetellen. Zie bijlage 6B.

Groen. De *Middenvariant* ten slotte gaat uit van een ‘gemiddelde’ ontwikkeling van migratie (migratiesaldo van 50 à 60 duizend per jaar), kindertal en levensverwachting en vertoont grote overeenkomst met de meest recente CBS-bevolkingsprognose.¹¹³

Figuur 6.1. Beroepsbevolking in 2019 en 2050, 6 arbeidsscenario's (x miljoen)

Tabel 6.1 laat zien dat bij lage migratie (de bevolkingsvarianten *Lage migratie* en *Krimp*) de beroepsbevolking met zo'n half miljoen krimpt als de arbeidsdeelname niet stijgt (*Referentiescenario*). Als ervan uit wordt gegaan dat de voorziene stijging van de AOW-leeftijd (als gevolg van de verwachte stijging van de levensverwachting) tot een evenredige toename van de arbeidsdeelname van ouderen leidt (scenario *Ouderen*), neemt de krimp van de beroepsbevolking af. Maar alleen als daarnaast ook de arbeidsdeelname van vrouwen of mensen met een migratieachtergrond toeneemt (laatste twee kolommen van tabel 6.1), komt de beroepsbevolking in deze varianten in 2050 op hetzelfde niveau als in de bevolkingsvariant waarin wordt uitgegaan van een gemiddeld migratiesaldo zonder toename van de arbeidsdeelname (*Middenvariant*, *Referentiescenario*). Bij een gemiddelde migratie (de bevolkingsvarianten *Grijs*, *Middenvariant* en *Groen*) groeit de beroepsbevolking met 200 tot 300 duizend als de arbeidsdeelname niet toeneemt (*Referentiescenario*).

Tabel 6.1. Beroepsbevolking in 2019 en 2050, 6 arbeidsscenario's en 8 bevolkingsvarianten

Bevolkingsvarianten	Referentiescenario	Hogere arbeidsdeelname van				
		Ouderen	Personen met migratieachtergrond	Vrouwen	Ouderen en personen met migratieachtergrond	Ouderen en vrouwen
2019	7,9					
2050						
Lage migratie	7,4	7,8	7,6	7,8	8,0	8,1
Krimp	7,5	7,7	7,7	7,9	8,0	8,1
Grijs	8,1	8,8	8,4	8,5	9,1	9,2
Middenvariant	8,1	8,6	8,4	8,6	8,8	9,0
Groen	8,2	8,4	8,5	8,6	8,7	8,8
Asiel	8,3	8,7	8,6	8,8	9,1	9,2
Arbeid	8,8	9,2	9,1	9,3	9,5	9,7
Groei	8,9	9,5	9,2	9,4	9,8	10,0

¹¹³ De *Middenvariant* correspondeert met de CBS bevolkingsprognose die in december 2019 is uitgebracht en deze verschilt enigszins van de prognose die in december 2020 is gepubliceerd. Zie hoofdstuk 4.

In de bevolkingsvariant waarin de levensverwachting sterk stijgt (*Grijs*) heeft hogere arbeidsdeelname van ouderen een groot effect (scenario *Ouderen*). Dat effect is even groot als het effect van hogere arbeidsmigratie (bevolkingsvariant *Arbeid*) zonder stijging van de arbeidsdeelname (*Referentiescenario*): beide leiden tot een beroepsbevolking van 8,8 miljoen in 2050. In het eerste geval bestaat de groei van de beroepsbevolking vooral uit 65-plussers, in het tweede geval vooral uit nieuwe arbeidsmigranten¹¹⁴. Als de groei van de levensverwachting stagneert (variant *Groen*) neemt de AOW-leeftijd niet sterk toe en is het effect van hogere arbeidsdeelname van ouderen beperkt. In dat geval is naast de toename van arbeidsdeelname van ouderen ook een hogere arbeidsdeelname van vrouwen en/of personen met een migratieachtergrond nodig om de beroepsbevolking tot 8,8 miljoen te laten toenemen (laatste twee kolommen van tabel 6.1). In tabel 6.1 gaat het om het aantal personen dat tot de beroepsbevolking behoort zonder onderscheid te maken naar het aantal werkuren. Tabel 6.1 laat zien dat als het percentage vrouwen met betaald werk in 2050 even hoog zou zijn als voor mannen de beroepsbevolking met 400 à 500 duizend personen toeneemt. Het effect wordt groter als daarnaast vrouwen ook meer uren per week gaan werken zoals we verderop in tabel 6.3 zullen zien.

Het effect is het grootst voor de groepen waar de arbeidsdeelname het laagst is, want daar valt de meeste winst te behalen. Maar daarmee is niet gezegd dat die stijging ook gemakkelijk te realiseren valt. Integendeel, als de oorzaken van de lage arbeidsdeelname van verschillende groepen met een migratieachtergrond niet worden weggenomen zal het lastig zijn de arbeidsdeelname te verhogen. Opleidingsniveau wordt vaak als verklaring genoemd maar in de volgende paragraaf zien we dat de arbeidsparticipatie van verschillende groepen ook bij een gelijk opleidingsniveau lager is dan van mensen zonder migratieachtergrond. Andere mogelijke oorzaken zijn de keuze van de studierichting, taalachterstand, beperktere netwerken en vooroordelen van werkgevers.^{115 116}

Aandeel van de beroepsbevolking in de bevolking

Bij gelijkblijvende arbeidsdeelname zal in alle bevolkingsvarianten het aandeel van de beroepsbevolking in de bevolking in 2050 lager zijn dan nu (tabel 6.2). Hogere arbeidsdeelname van ouderen, vrouwen of personen met een migratieachtergrond is niet of nauwelijks voldoende om het aandeel van de beroepsbevolking op peil te houden. Alleen bij een combinatie van hogere arbeidsdeelname van ouderen met hogere arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond en/of van vrouwen kan het aandeel van de beroepsbevolking toenemen.

Zonder stijging van de arbeidsdeelname is het aandeel van de beroepsbevolking het hoogst in de variant *Krimp*. In die bevolkingsvariant is zowel de groene als grijze druk laag, doordat het kindertal en de levensverwachting laag zijn. Het omgekeerde geldt voor de variant met hoge bevolkingsgroei (*Groei*). In die bevolkingsvariant is het aandeel van de beroepsbevolking laag, zelfs bij hoge arbeidsdeelname. Hoge migratie heeft weliswaar een fors effect op de omvang van de beroepsbevolking, zoals we in tabel 6.1 zagen, maar heeft een beperkt effect op het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking, omdat ook het aantal kinderen van mensen met een migratieachtergrond toeneemt. In de bevolkingsvariant met hoge arbeidsmigratie (variant *Arbeid*) is het aandeel van de beroepsbevolking slechts 0,5 procentpunt hoger dan in de variant *Lage migratie*.

¹¹⁴ Ook in de variant *Asiel* is het migratiesaldo relatief hoog (zij het wel zo'n 20 duizend lager dan in de variant *Arbeid*), maar door de relatief lage arbeidsdeelname van asielmigranten is het effect op de omvang van de beroepsbevolking een stuk kleiner.

¹¹⁵ https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2018/11/16/rapport-verdere-integratie-op-de-arbeidsmarkt-via/116850_Rapport_Integratie_WEB.pdf

¹¹⁶ <https://www.cpb.nl/kansrijk--op-de-arbeidsmarkt>

Tabel 6.2. Beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking in 2019 en 2050, 6 arbeidsscenario's en 8 bevolkingsvarianten

Bevolkings-varianten	Referentie-scenario	Hogere arbeidsdeelname van				
		Ouderen	Personen met migratieachtergrond	Vrouwen	Ouderen en personen met migratieachtergrond	Ouderen en vrouwen
2019	45,6					
2050						
Lage migratie	42,1	44,4	43,1	44,1	45,4	46,2
Krimp	43,7	45,2	45,1	46,0	46,6	47,3
Grijs	42,1	45,7	43,5	44,4	47,1	47,8
Middenvariant	42,1	44,3	43,6	44,4	45,7	46,4
Groen	42,1	43,2	43,6	44,4	44,7	45,4
Asiel	41,8	43,9	43,4	44,1	45,5	46,1
Arbeid	42,6	44,7	44,2	45,0	46,2	46,9
Groei	40,8	43,6	42,4	43,1	45,1	45,7

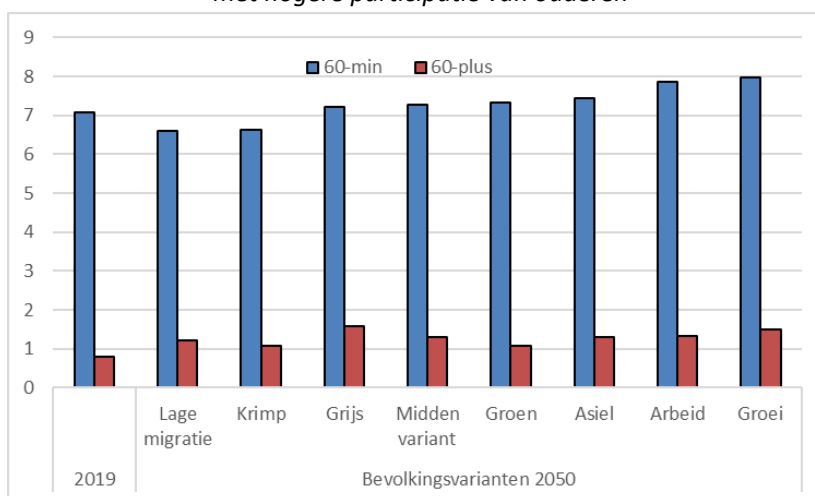
Als rekening wordt gehouden met hogere arbeidsdeelname, is het aandeel van de beroepsbevolking het hoogst in de variant *Grijs* als de arbeidsdeelname van ouderen toeneemt, zeker als daarnaast ook de arbeidsdeelname van migranten of vrouwen toeneemt. In die bevolkingsvariant neemt de AOW-leeftijd sterk toe, terwijl de bevolkingsgroei gematigd is. Een hoog kindertal in combinatie met een lage levensverwachting (variant *Groen*) leidt tot een relatief klein aandeel van de beroepsbevolking doordat het hoge geboortecijfer in 2050 slechts een beperkt effect heeft op de beroepsbevolking (de gevolgen voor de beroepsbevolking zijn pas ver in de tweede helft van de eeuw goed zichtbaar), maar wel tot een hoge bevolkingsgroei leidt. Vanwege de lage levensverwachting is het effect van hogere arbeidsdeelname van ouderen in die variant beperkt.

Samenstelling van de beroepsbevolking

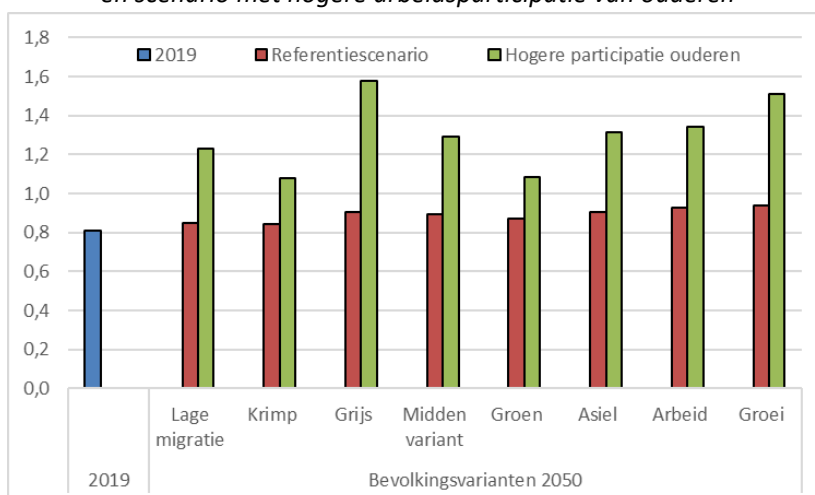
Omdat de bevolking de komende dertig jaar vergrijsd, wordt vaak aangenomen dat de beroepsbevolking zelf ook vergrijsd. Op de korte termijn is dat inderdaad het geval, maar het geldt niet of nauwelijks voor de lange termijn, althans als de arbeidsdeelname van ouderen niet toeneemt. Op dit moment is 10 procent van de beroepsbevolking 60 jaar of ouder en in 2050 is dat 11 procent bij gelijkblijvende arbeidsdeelname van ouderen. De verklaring is dat de komende decennia relatief grote generaties uitstromen uit de beroepsbevolking. Als de arbeidsdeelname van ouderen wel toeneemt (in dezelfde mate als de stijging van de AOW-leeftijd), neemt het aandeel werkende 60-plussers wel toe, tot maximaal 18 procent in de variant *Grijs* (figuur 6.2). Het aantal werkende 60-plussers verdubbelt van 800 duizend in 2019 naar 1,6 miljoen bij een sterke stijging van de levensverwachting (variant *Grijs*) (figuur 6.3). Bij een geringe stijging van de levensverwachting blijft het aantal werkende 60-plussers beperkt tot 1,1 miljoen (variant *Groen*).

De samenstelling van de beroepsbevolking naar migratieachtergrond verandert sterk, zelfs als de arbeidsdeelname niet verandert. Bij gelijkblijvende arbeidsdeelname zal de beroepsbevolking met een migratieachtergrond met 600 duizend toenemen van 1,7 miljoen in 2019 naar 2,3 miljoen in 2050 bij lage migratie en bij hoge migratie meer dan verdubbelen naar 3,7 miljoen in de variant *Arbeid* (figuur 6.4). Bij lage migratie leidt hogere arbeidsdeelname van migranten tot een groei van de beroepsbevolking met een migratieachtergrond tot 2,5 miljoen in 2050. Personen met een migratieachtergrond vormen dan een derde van de beroepsbevolking tegen 22 procent nu. De beroepsbevolking met een Nederlandse achtergrond zal met ruim een miljoen teruglopen in de meeste bevolkingsvarianten (figuur 6.5) De groei van de beroepsbevolking komt dus geheel voor rekening van mensen met een migratieachtergrond.

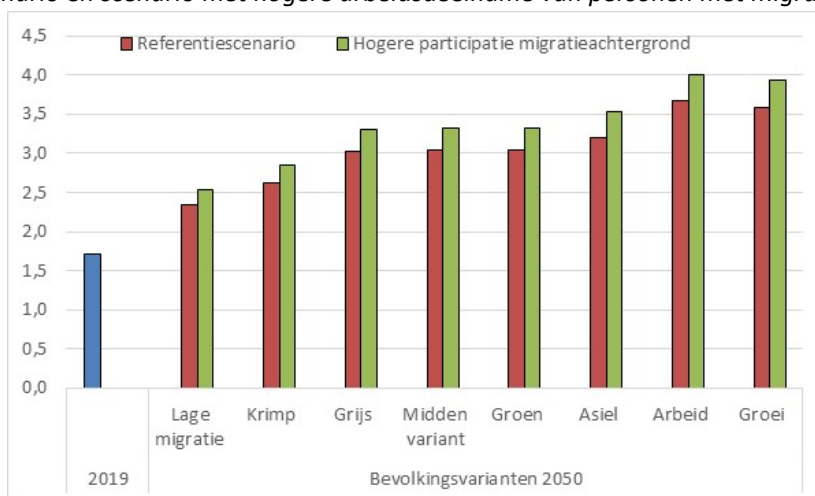
Figuur 6.2. Beroepsbevolking in 2019 en 2050 naar leeftijd, scenario met hogere participatie van ouderen

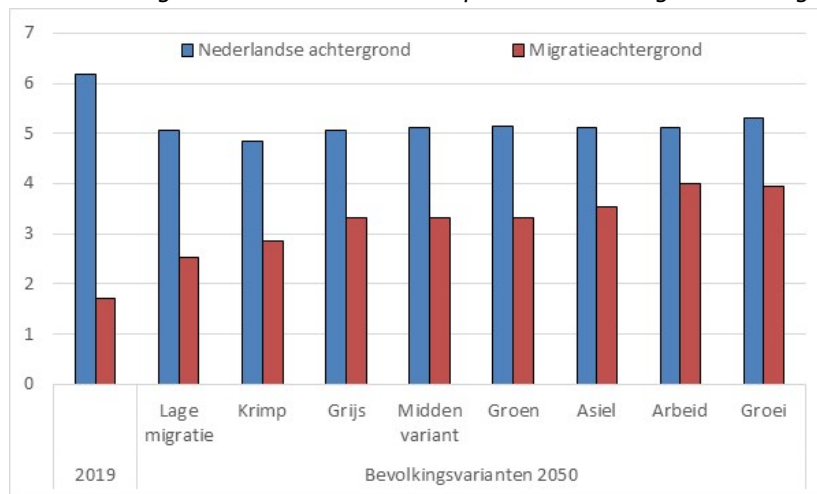
Figuur 6.3. Werkende 60-plussers in 2019 en 2050 (x miljoen), Referentiescenario en scenario met hogere arbeidsparticipatie van ouderen

Figuur 6.4. Beroepsbevolking met migratieachtergrond in 2019 en 2050 (x miljoen), Referentiescenario en scenario met hogere arbeidsdeelname van personen met migratieachtergrond

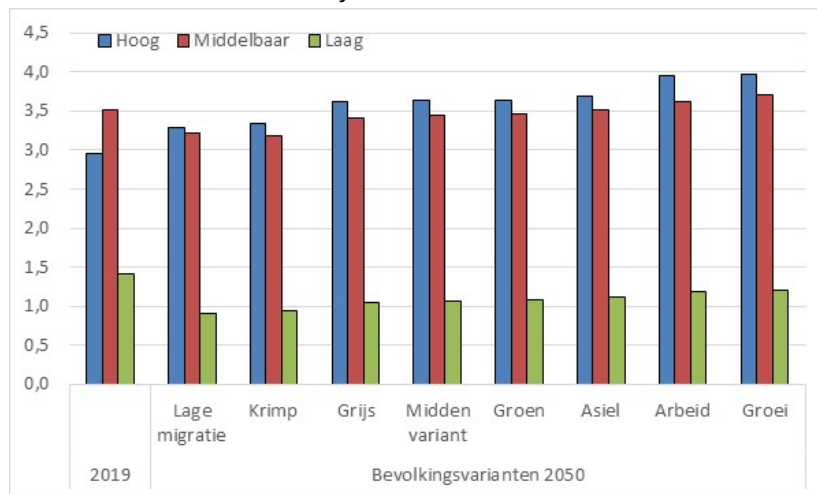

Figuur 6.5. Beroepsbevolking in 2019 en 2050 naar migratieachtergrond (x miljoen), scenario met hogere arbeidsdeelname van personen met migratieachtergrond

De afname van het aandeel van de bevolking met een lage opleiding¹¹⁷ die in hoofdstuk 5 werd beschreven zorgt ervoor dat het aantal laagopgeleiden in de beroepsbevolking terugloopt van 1,4 miljoen nu naar minder dan een miljoen in 2050 bij lage migratie en naar 1,2 miljoen bij hoge migratie (figuur 6.6). Op dit moment is 37 procent van de beroepsbevolking hoogopgeleid. Dit stijgt tot 44 à 45 procent in 2050. De groep middelbaar opgeleiden verandert maar weinig.

Figuur 6.6. Beroepsbevolking in 2019 en 2050 naar opleidingsniveau (x miljoen), Referentiescenario

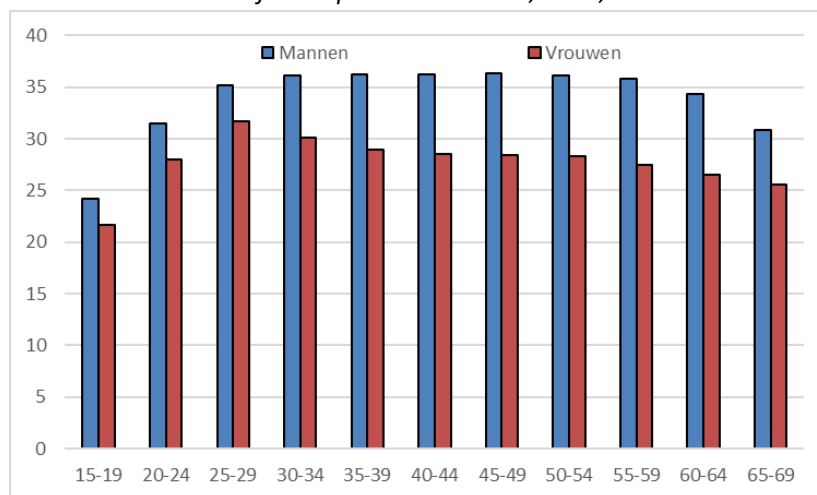
Beroepsbevolking in fte's

Hierboven werd geconstateerd dat een hoger arbeidsparticipatiepercentage van vrouwen kan leiden tot een groei van de beroepsbevolking met 400 tot 500 duizend vrouwen, maar dat daarbij geen rekening wordt gehouden met het feit dat de bijdrage van vrouwen aan de beroepsbevolking niet alleen kan toenemen door toename van het aantal vrouwen met betaald werk, maar ook van het aantal uren dat vrouwen werken. Vrouwen werken gemiddeld minder uren per week dan mannen (figuur 6.7). Als we alleen personen meetellen die 12 uur of meer per week werken, bedraagt de gemiddelde werktijd van mannen tussen 30 en 60 jaar 36 uur per week. Vrouwen van 25 tot 29 jaar werken gemiddeld 32 uur, boven de

¹¹⁷ Door de relatief lage arbeidsdeelname van personen met een laag opleidingsniveau is hun aandeel in de beroepsbevolking kleiner dan in de bevolking. In 2019 was 18 procent van de beroepsbevolking laag opgeleid tegen 23 procent van de bevolking van 25 tot 65 jaar.

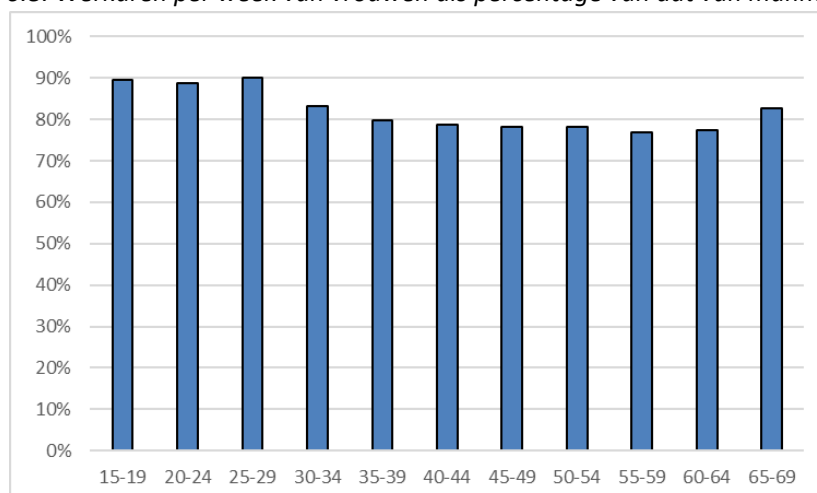
dertig jaar loopt het aantal werkuren terug tot 27 uur voor vrouwen van begin zestig. Jonge vrouwen werken 10 procent minder uur per week dan mannen, vrouwen van 35 jaar of ouder 20 procent (figuur 6.8).

Figuur 6.7. Aantal werkuren per week van mannen en vrouwen die 12 uur of meer per week werken, 2018, bron EBB

Als we er rekening mee houden dat de arbeidsdeelname van vrouwen niet alleen kan toenemen door een hoger participatiepercentage, maar ook door meer uren per week te werken, wordt het effect van hogere arbeidsdeelname van vrouwen groter dan figuur 6.1 en tabel 6.1 lieten zien. Teneinde dat effect te kwantificeren maken we een schatting van de omvang van de beroepsbevolking in fte¹¹⁸ in plaats van personen. Bij de berekening van het aantal fte's houden we rekening met verschillen in werkuren per week naar geslacht en leeftijd (zie figuur 6.7). Als we veronderstellen dat het verschil tussen vrouwen en mannen in werkuren per week in 2050 is gehalveerd ten opzichte van nu (naast het verdwijnen van het verschil in deelnamepercentage) blijkt het effect van hogere arbeidsdeelname van vrouwen in termen van fte's in alle bevolkingsvarianten groter te zijn dan dat van hogere arbeidsdeelname van personen met een migratieachtergrond en van ouderen (figuur 6.9).

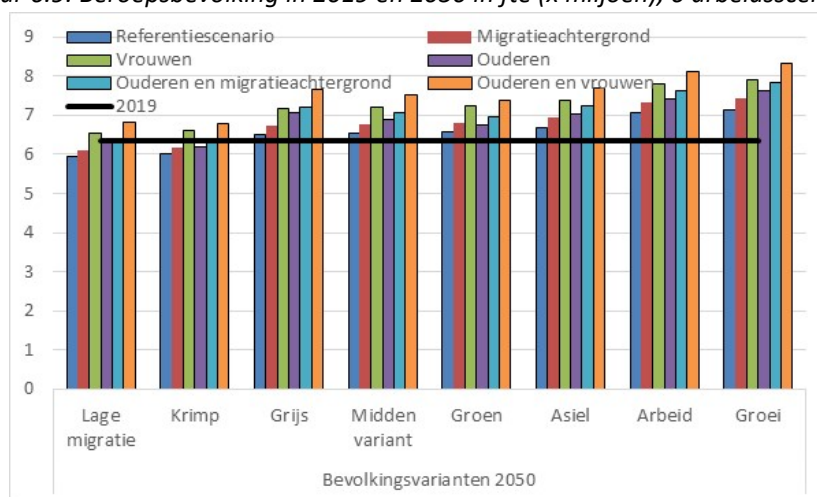
Figuur 6.8. Werkuren per week van vrouwen als percentage van dat van mannen, 2018

¹¹⁸ Voor de berekening van fte is uitgegaan van een werkweek van 40 uur.

Naast vrouwen werken ook relatief veel ouderen in deeltijd (figuur 6.7). In het scenario met hogere arbeidsdeelname van ouderen veronderstellen we dat niet alleen het percentage werkende ouderen toeneemt, maar ook het aantal uren per week per werkende. Dit doen we door de curve van het aantal uren per week (figuur 6.7) vanaf 55 jaar naar rechts te verschuiven met hetzelfde aantal jaren als de toename van de AOW-leeftijd. In de variant met de hoogste stijging van de levensverwachting (*Grijs*) is het effect van hogere arbeidsdeelname van ouderen dan vrijwel even groot als van hogere arbeidsdeelname van vrouwen (figuur 6.9).

Figuur 6.9. Beroepsbevolking in 2019 en 2050 in fte (x miljoen), 6 arbeidsscenario's

Bij een gemiddeld jaarlijks migratiesaldo van 56 duizend (*Middenvariant*) is de beroepsbevolking gemeten in fte's in 2050 vrijwel even groot als nu (zie tabel 6.3). Als vrouwen langer en meer werken neemt de beroepsbevolking met 700 duizend fte toe. Dit is meer dan de toename bij een gemiddeld migratiesaldo van ruim 90 duizend (variant *Arbeid*) zonder toename van de arbeidsdeelname (*Referentiescenario*). Met andere woorden, toename van arbeidsdeelname van vrouwen kan een even groot effect hebben op de omvang van de beroepsbevolking als een stijging van het gemiddelde jaarlijkse migratiesaldo met zo'n 30 duizend.

Tabel 6.3 Beroepsbevolking in fte in 2019 en 2050, 6 arbeidsscenario's en 8 bevolkingsvarianten

Bevolkingsvarianten	Hogere arbeidsdeelname van					
	Referentiescenario	Ouderen	Personen met migratieachtergrond	Vrouwen	Ouderen en personen met migratieachtergrond	Ouderen en vrouwen
2019	x miljoen					
	6,4					
2050						
Lage migratie	6,0	6,3	6,1	6,5	6,4	6,8
Krimp	6,0	6,2	6,2	6,6	6,4	6,8
Grijs	6,5	7,1	6,7	7,2	7,2	7,7
Middenvariant	6,5	6,9	6,8	7,2	7,1	7,5
Groen	6,6	6,7	6,8	7,2	7,0	7,4
Asiel	6,7	7,0	7,0	7,4	7,2	7,7
Arbeid	7,1	7,4	7,3	7,8	7,6	8,1
Groei	7,2	7,6	7,4	7,9	7,8	8,3

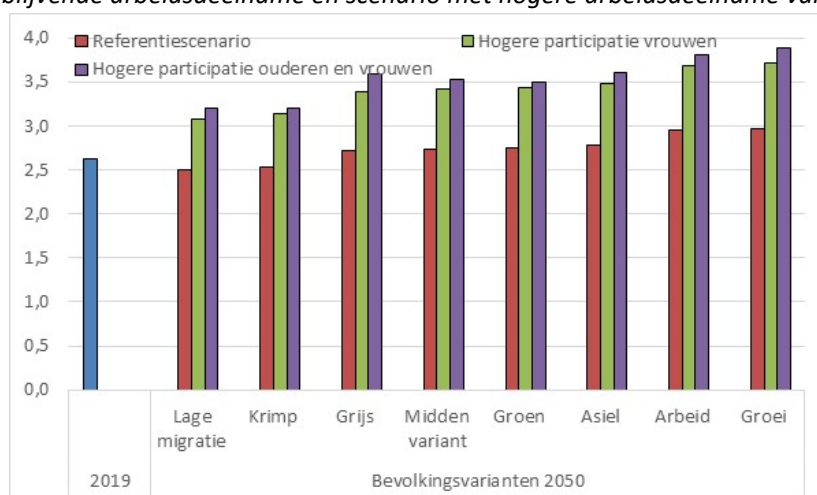
Het aandeel van de beroepsbevolking in fte ten opzichte van de totale bevolking daalt zelfs als de arbeidsdeelname van ouderen of personen met een migratieachtergrond toeneemt in vrijwel alle bevolkingsvarianten¹¹⁹ (tabel 6.4). Een stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen in personen én uren leidt wel tot een stijging van het percentage¹²⁰.

Tabel 6.4. Beroepsbevolking in fte als percentage van de totale bevolking, 2019 en 2050, 6 arbeidsscenario's en 8 bevolkingsvarianten

Bevolkings-varianten	Referentie-scenario percentage	Hogere arbeidsdeelname van				
		Ouderen	Personen met migratieachtergrond	Vrouwen	Ouderen en personen met migratieachtergrond	Ouderen en vrouwen
2019	36,8					
2050						
Lage migratie	33,8	35,6	34,6	37,1	36,2	38,6
Krimp	35,1	36,3	36,2	38,7	37,3	39,7
Grijs	33,9	36,8	35,0	37,3	37,5	39,9
Middenvariant	33,9	35,6	35,0	37,3	36,5	38,8
Groen	33,8	34,7	35,0	37,3	35,8	38,1
Asiel	33,6	35,3	34,9	37,1	36,4	38,6
Arbeid	34,3	35,9	35,6	37,8	37,0	39,3
Groei	32,8	35,1	34,1	36,3	36,0	38,2

Bij gelijkblijvende arbeidsdeelname zal het aantal werkende vrouwen (gemeten in fte's) licht toenemen (*Referentiescenario* in figuur 6.10). In de *Middenvariant* komt dit doordat het opleidingsniveau van vrouwen toeneemt. In de bevolkingsvarianten *Arbeid* en *Groei* neemt daarnaast de migratie toe. Hogere arbeidsdeelname van vrouwen (zowel een hoger aandeel als meer uren per week) leidt tot een toename van het aantal fte's met 600 à 700 duizend. In dat geval zal het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking (ook weer gerekend in fte's) toenemen van 41 procent in 2019 naar 47 procent in 2050 (figuur 6.11).

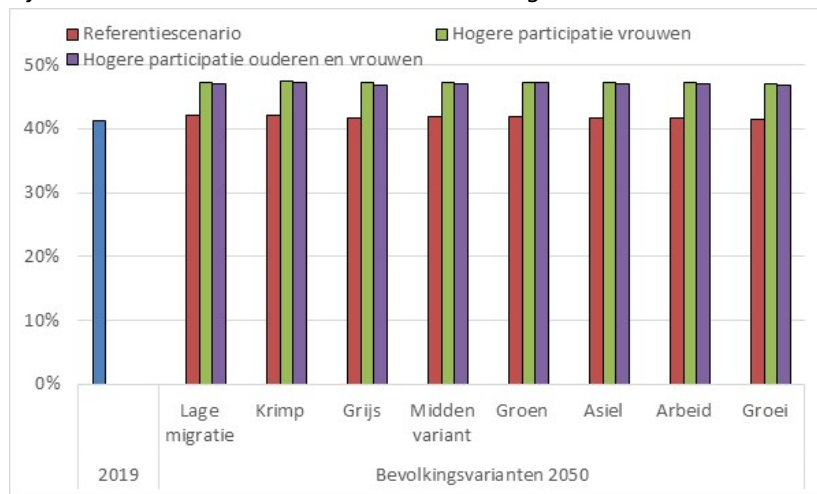
Figuur 6.10. Vrouwen in de beroepsbevolking in fte (x miljoen), 2019 en 2050, bij gelijkblijvende arbeidsdeelname en scenario met hogere arbeidsdeelname van vrouwen

¹¹⁹ De enige uitzondering is hogere arbeidsdeelname van ouderen in de variant *Grijs*, waarin het aandeel van de beroepsbevolking stabiliseert.

¹²⁰ Met uitzondering van de variant *Groei*.

Figuur 6.11. Aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking in fte, 2019 en 2050, bij gelijkblijvende arbeidsdeelname en scenario met hogere arbeidsdeelname van vrouwen

Economische groei

Een daling van het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking vormt een rem op de groei van de welvaart. Doorgaans wordt de welvaart gemeten aan de hand van het bbp (bruto binnenlands product) per capita. Het bbp per capita is gelijk aan het product van (1) de verhouding tussen het bbp en de beroepsbevolking gemeten in fte en (2) het aandeel van de beroepsbevolking in de bevolking. De eerste verhouding kan worden beschouwd als een maat van arbeidsproductiviteit. In de WLO-studie veronderstellen het CPB en PBL (2015) dat de productiviteitstsgroei de komende decennia tussen 1,2 en 1,8 procent per jaar ligt. De Europese Commissie (2020) veronderstelt dat de productiviteitsgroei in de EU tot 2070 rond 1,5 procent per jaar zal liggen. Als verondersteld wordt dat de productiviteit met 1,5 procent per jaar toeneemt tot 2050 en als het aandeel van de beroepsbevolking daalt van 36,8 procent in 2019 naar 33,9 procent in 2050 (zie de *Middenvariant* volgens het *Referentiescenario* in tabel 6.4) dan kan worden berekend dat het bbp per capita met 1,2 procent per jaar groeit. De welvaart, gemeten als bbp per capita, groeit dus minder sterk dan de productiviteit. Alleen bij hogere arbeidsdeelname kan de groei van het bbp per capita even hoog uitkomen als de productiviteitsgroei. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de productiviteitsgroei kan worden beïnvloed door de hoogte van de arbeidsdeelname. Als de verhoging van de arbeidsdeelname immers betekent dat minder productieve werkers worden ingeschakeld kan de productiviteitsgroei bij hogere arbeidsdeelname lager uitvallen.

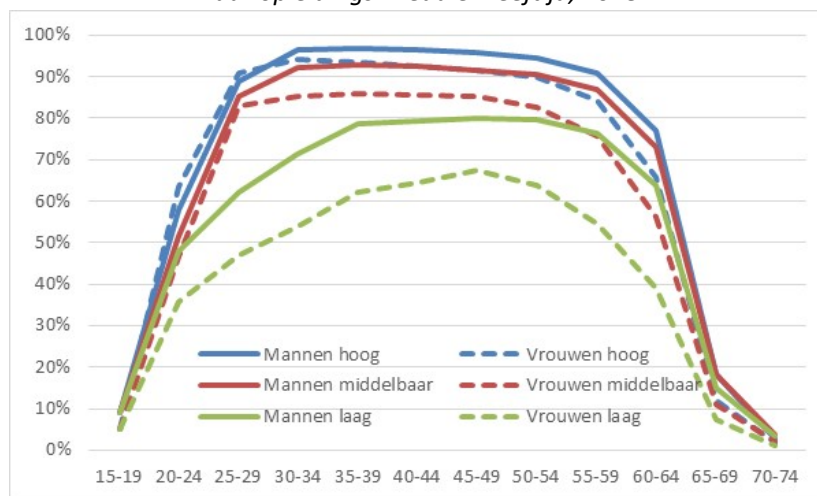
6.3 Leeftijdsprofielen

Paragraaf 6.2 beschrijft veranderingen in de omvang en samenstelling van de beroepsbevolking voor acht bevolkingsvarianten. De berekeningen zijn gebaseerd op een vermenigvuldiging van arbeidsdeelnamepercentages voor de verschillende bevolkingsgroepen onderscheiden naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau met de omvang van die bevolkingsgroepen. Deze paragraaf laat de verschillen in arbeidsdeelname tussen de bevolkingsgroepen zien. Het *Referentiescenario* gaat ervan uit dat de verschillen in arbeidsdeelname tussen bevolkingsgroepen niet veranderen. Bijlage 6C beschrijft mogelijke veranderingen in deze verschillen aan de hand van een aantal wat-als-scenario's.

Arbidsdeelname verschilt sterk naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau. Voor een aantal groepen hebben de cijfers over opleidingsniveau een aanzienlijke onzekerheidsmarge. Hierdoor vertonen de leeftijds patronen in een aantal gevallen een grillig beeld. De cijfers voor specifieke leeftijden moeten dan ook met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Het gaat vooral om de

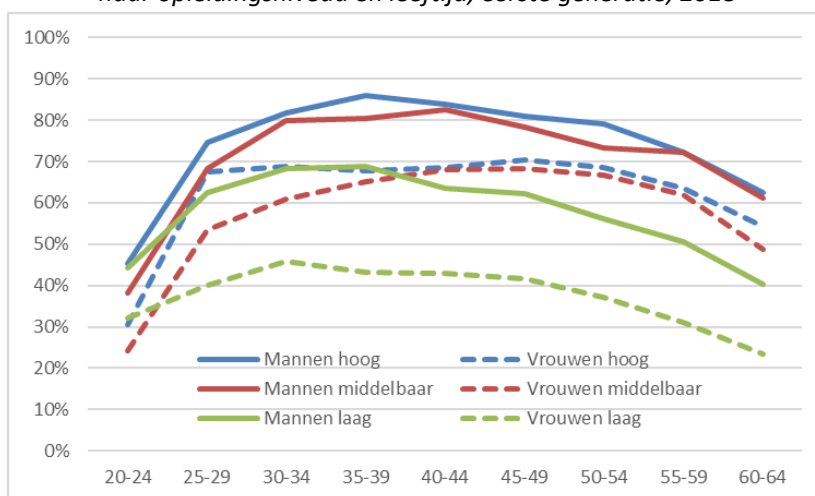
globale leeftijdspatronen. Uitgaande van de definitie van arbeidsdeelname die we in dit rapport hanteren (zie bijlage 6B) werkt van de hoogopgeleide mannen met een Nederlandse achtergrond tussen 30 en 50 jaar ruim 96 procent (figuur 6.12). De arbeidsdeelname van de leeftijdsgroep 15-19 jaar is zeer laag omdat we scholieren en studenten met een bijbaantje niet hebben meegeteld (zie bijlage 6B). Negentig procent van de 15-19-jarigen met een Nederlandse achtergrond volgt onderwijs. Ook van de 20-24-jarigen volgt nog een substantieel deel onderwijs: 40 procent studeert. Boven 60-jarige leeftijd neemt de arbeidsdeelname sterk af. Bij de hoogopgeleide vrouwen met een Nederlandse achtergrond van in de twintig is de arbeidsdeelname hoger dan bij mannen, maar boven de 30 jaar neemt de arbeidsdeelname af. Tussen 30 en 50 jaar ligt de arbeidsdeelname gemiddeld 4 procentpunt lager dan bij mannen. Bij middelbaar opgeleide vrouwen is het verschil groter. Terwijl de arbeidsdeelname van middelbaar opgeleide mannen vier procentpunt lager is dan van hoogopgeleide mannen, is het verschil bij vrouwen tussen hoog- en middelbaar opgeleiden groter: zo'n zeven procentpunt. Bij laagopgeleiden is het verschil nog groter. Voor laagopgeleide mannen is de arbeidsdeelname bij veertigers rond 12 procentpunt lager dan bij middelbaar opgeleide mannen, terwijl voor vrouwen het verschil rond 20 procentpunt is. Bij laagopgeleide vrouwen neemt de arbeidsdeelname heel sterk af vanaf 55-jarige leeftijd. Dit komt doordat de lagere arbeidsdeelname op hogere leeftijd niet alleen afhangt van een leeftijdseffect (naarmate de leeftijd toeneemt stromen meer vrouwen uit het arbeidsproces), maar ook van een cohorteffect (oudere generaties vrouwen hebben een lagere arbeidsdeelname dan jongere generaties).

Figuur 6.12. Arbeidsdeelname van personen met Nederlandse achtergrond naar opleidingsniveau en leeftijd, 2018

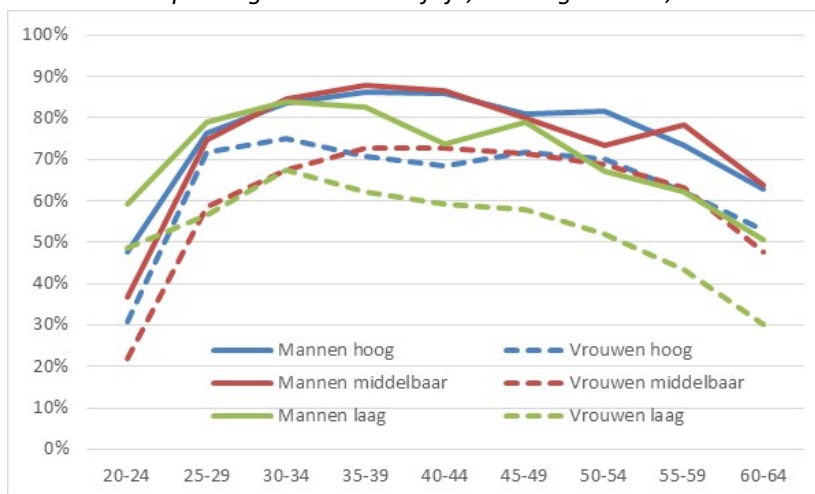
De verschillen in arbeidsdeelname tussen mannen en vrouwen en tussen hoog- en laagopgeleiden zijn ook zichtbaar bij personen met een migratieachtergrond, maar de arbeidsdeelname ligt op een lager niveau. Voor de leeftijdsgroep 30 tot 55 jaar ligt de arbeidsdeelname van mannen met een migratieachtergrond van de eerste generatie 15 procentpunt lager dan voor mannen met een Nederlandse achtergrond (figuur 6.13). Dit geldt voor alle opleidingsniveaus. Het verschil tussen vrouwen en mannen met een migratieachtergrond is groter dan bij een Nederlandse achtergrond. De arbeidsdeelname van vrouwen met een migratieachtergrond is ruim 20 procentpunt lager dan bij Nederlandse vrouwen. De arbeidsdeelname van mannen met een middelbare opleiding met een migratieachtergrond verschilt weinig van dat van mannen met een hoog opleidingsniveau. Ook bij vrouwen boven de 35 jaar is het verschil klein.

Figuur 6.13. Arbeidsdeelname van personen met migratieachtergrond naar opleidingsniveau en leeftijd, eerste generatie, 2018

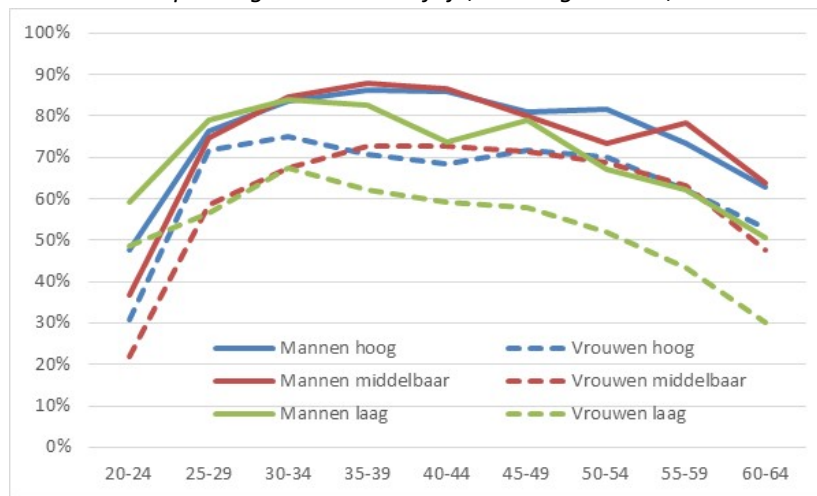
Bij migranten uit een arbeidsmigratieland (Europa, Oost-Azië, Amerika en Oceanië) is de arbeidsdeelname van mannen en vrouwen met een laag opleidingsniveau bij dertigers en veertigers hoger dan bij andere migrantengroepen (figuur 6.14). Zo werkt 74 procent van de laagopgeleide mannen van 40 tot 45 jaar uit een arbeidsmigratieland. Voor de laagopgeleide mannen uit de ‘klassieke’ landen is dit 64 procent en uit asiellanden 50 procent. Voor vrouwen liggen de aandelen werkenden 25 procentpunten lager. Bijlage 6A laat de arbeidsdeelname voor de afzonderlijke categorieën zien.

Figuur 6.14. Arbeidsdeelname van personen met als achtergrond een arbeidsmigratieland naar opleidingsniveau en leeftijd, eerste generatie, 2018

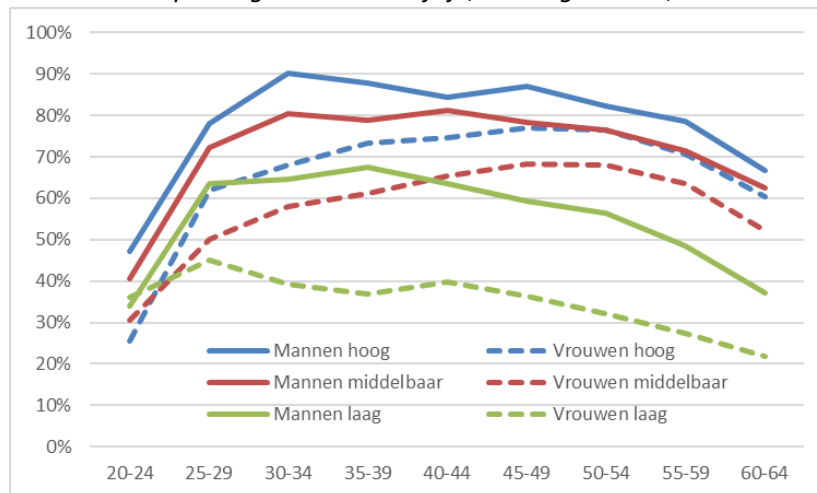
Voor mannen en vrouwen uit asielmigratielanden ligt de arbeidsdeelname voor alle opleidingsniveaus beduidend lager dan bij migranten uit de EU en uit arbeidsmigratielanden (figuur 6.15). Bij hoog- en middelbaar opgeleide mannen ligt de arbeidsdeelname 20 procentpunt lager dan bij mannen met een Nederlandse achtergrond, bij laagopgeleiden zelfs 30 procentpunt. Bij vrouwen ligt de arbeidsdeelname 30 tot 40 procentpunt lager dan bij vrouwen met een Nederlandse achtergrond.

Figuur 6.15. Arbeidsdeelname van personen met als achtergrond een asielmigratieland naar opleidingsniveau en leeftijd, eerste generatie, 2018

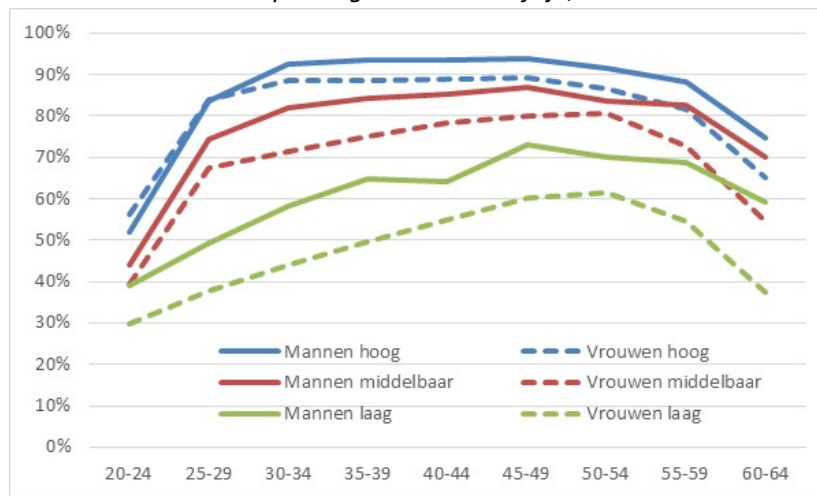
De arbeidsdeelname van hoog en middelbaar opgeleide migranten uit de ‘klassieke’ migratielanden (Indonesië, Suriname, de voormalige Nederlandse Antillen, Turkije en Marokko) ligt voor mannen 10 procentpunt lager dan bij een Nederlandse achtergrond en voor vrouwen 15 procentpunt (figuur 6.16). Voor laagopgeleiden is het verschil groter: 15 procentpunt voor mannen en 25 procentpunt voor vrouwen.

Figuur 6.16. Arbeidsdeelname van personen met als achtergrond een ‘klassiek’ migratieland naar opleidingsniveau en leeftijd, eerste generatie, 2018

Voor de tweede generatie mannen en vrouwen zijn de verschillen met personen met een Nederlandse achtergrond veel kleiner dan voor de eerste generatie. Het leeftijds patroon ziet er voor de tweede generatie in grote lijnen hetzelfde uit als voor personen met een Nederlandse achtergrond, alleen ligt het niveau lager: zo’n vijf procentpunt voor leeftijd 30 tot 50 jaar, voor alle opleidingsniveaus (figuur 6.17). Bijlage 6A laat de leeftijds patronen voor de verschillende afzonderlijke groepen zien.

Figuur 6.17. Arbeidsdeelname van personen van de tweede generatie naar opleidingsniveau en leeftijd, 2018

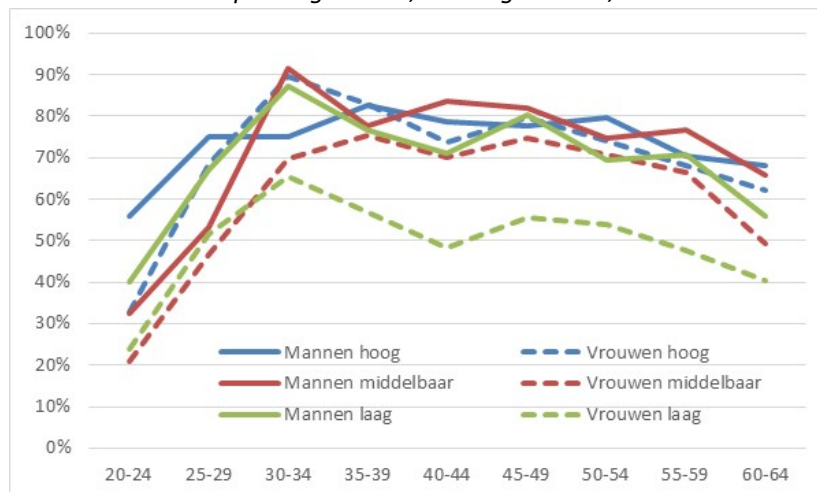

Bijlage 6A. Arbeidsdeelname van de eerste en tweede generatie

Deze bijlage beschrijft de verschillen in arbeidsdeelname naar migratieachtergrond met onderscheid tussen de eerste en tweede generatie.

Figuur 6A.1 laat de arbeidsdeelname zien van mannen en vrouwen met een West-Europese EU-achtergrond (alleen de eerste generatie).¹²¹ De arbeidsdeelname van hoogopgeleide mannen en vrouwen ligt lager dan bij mensen met een Nederlandse achtergrond (zie figuur 6.12). Bij middelbaar en laagopgeleiden zijn de verschillen kleiner. De arbeidsdeelname van middelbaar opgeleide West-Europese mannen is vergelijkbaar met die van hoogopgeleide mannen. Het verschil tussen vrouwen en mannen is klein, met uitzondering van de lage arbeidsdeelname van laagopgeleide vrouwen.

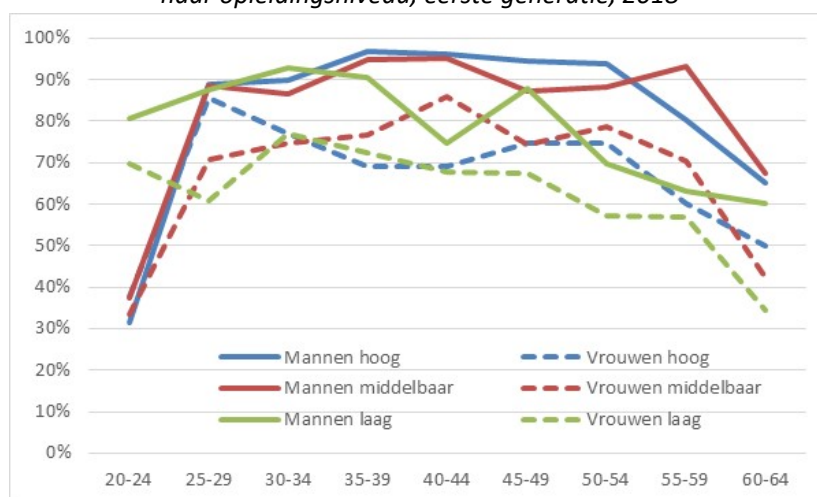
Figuur 6A.1. Arbeidsdeelname van personen met West-Europese EU achtergrond naar opleidingsniveau, eerste generatie, 2018

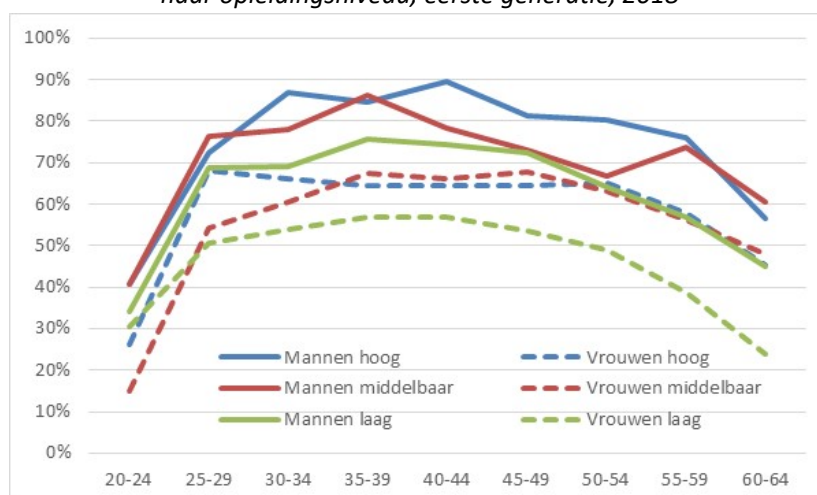
¹²¹ Zoals in paragraaf 6.3 al is opgemerkt kennen de cijfers over opleidingsniveau voor een aantal groepen een grote onzekerheidsmarge. Hierdoor vertonen de leeftijds patronen van arbeidsdeelname onderscheiden naar opleidingsniveau in een aantal gevallen een grillig beeld. De cijfers moeten dan ook met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, het gaat vooral om de globale leeftijds patronen

De arbeidsdeelname van mannen en vrouwen met een Oost-Europese EU-achtergrond (figuur 6A.2) is over het algemeen hoger dan bij mensen met een West-Europese achtergrond. Uitzondering vormen hoogopgeleide vrouwen. Bij hoog opgeleide mannen met een Oost-Europese achtergrond is de arbeidsdeelname vergelijkbaar met die van mannen met een Nederlandse achtergrond, maar de arbeidsdeelname van hoogopgeleide vrouwen is duidelijk lager. Dit geldt niet voor middelbaar opgeleide vrouwen. Hun arbeidsdeelname is zelfs hoger dan van hoogopgeleide vrouwen. De arbeidsdeelname van laagopgeleide Oost-Europese mannen en vrouwen van in de dertig is aanzienlijk hoger dan van laagopgeleiden met een Nederlandse achtergrond. De verschillen naar opleidingsniveau zijn bij Oost-Europeanen kleiner dan bij mensen met een Nederlandse achtergrond.

Figuur 6A.2. Arbeidsdeelname van personen met Oost-Europese EU achtergrond naar opleidingsniveau, eerste generatie, 2018

Figuur 6A.3. Arbeidsdeelname van personen met als achtergrond een arbeidsmigratieland van buiten de EU (Europa buiten de EU, Oost-Azië, Amerika of Oceanië) naar opleidingsniveau, eerste generatie, 2018

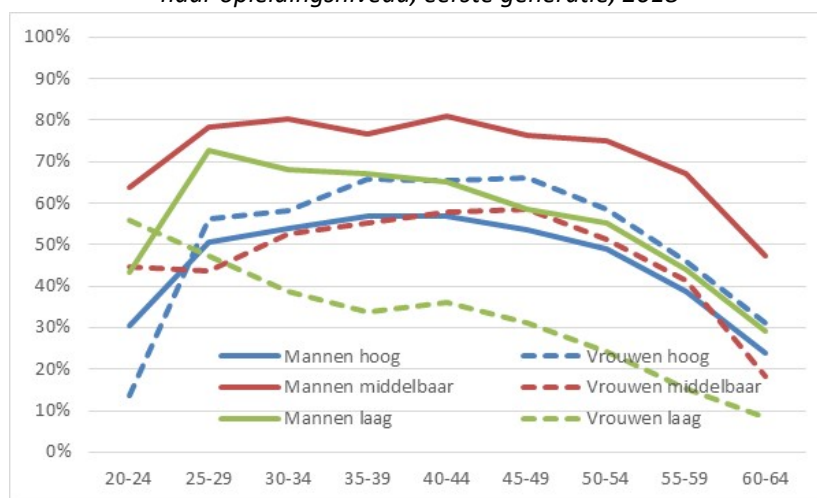

De arbeidsdeelname van hoogopgeleide mannen uit landen buiten de EU waarvandaan veel arbeidsmigranten komen (Europa buiten de EU, Oost-Azië, Amerika en Oceanië) is hoger dan die van West-Europese hoogopgeleide mannen (figuur 6A.3). Dat geldt niet voor hoogopgeleide vrouwen, hun

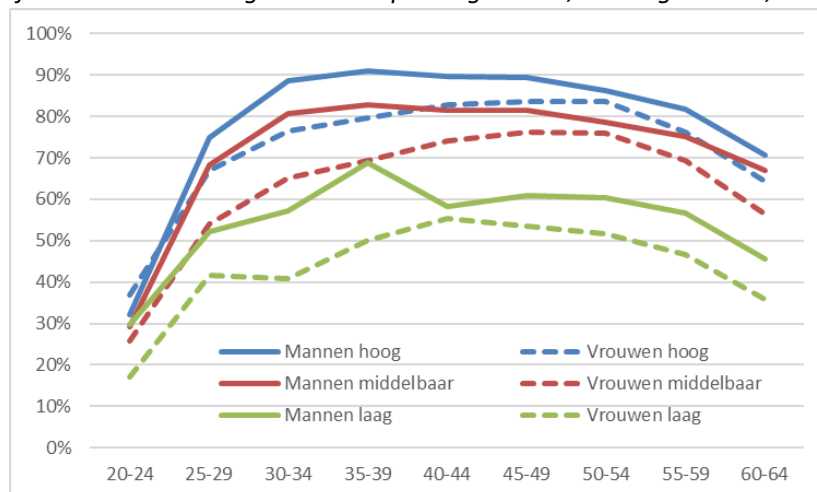
arbeidsdeelname is relatief laag. Voor middelbaar en laagopgeleide mannen en vrouwen is de arbeidsdeelname lager dan van West-Europese migranten.

De arbeidsdeelname van mannen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond ligt gemiddeld tien procentpunt lager dan bij mannen met een Nederlandse achtergrond (figuur 6A.4). Voor vrouwen is het verschil beduidend groter: zo'n 30 procentpunt. Vooral oudere laagopgeleide vrouwen kennen een zeer lage arbeidsdeelname. De arbeidsdeelname van vrouwen met een Indonesische, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond ligt zo'n 10 tot 20 procentpunt hoger dan van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond (figuur 6A.5). Bij mannen zijn de verschillen kleiner.

Figuur 6A.4. Arbeidsdeelname van personen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond naar opleidingsniveau, eerste generatie, 2018

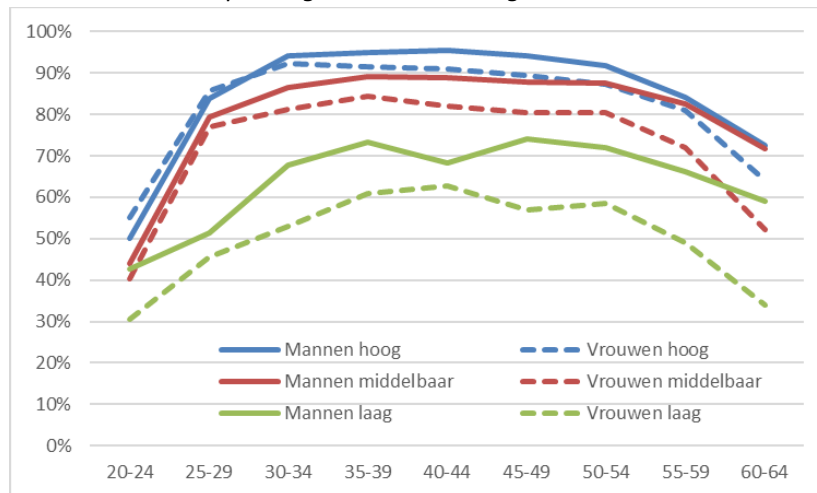
Figuur 6A.5. Arbeidsdeelname van personen met een Indonesische, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond naar opleidingsniveau, eerste generatie, 2018

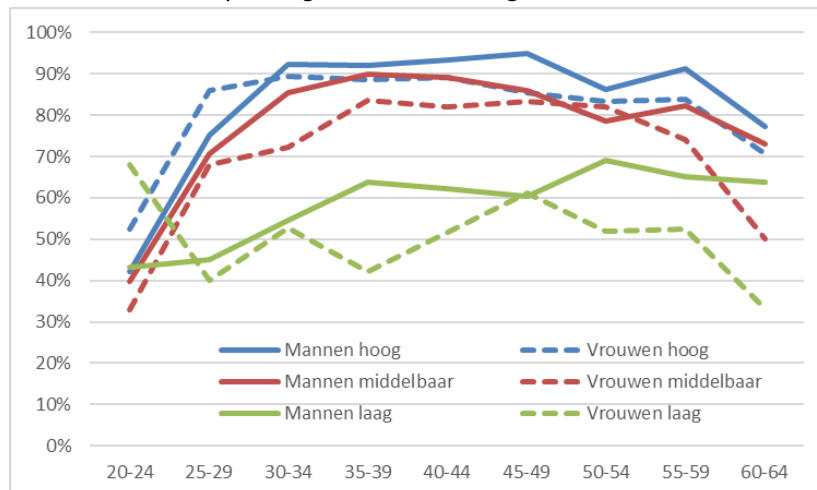
De arbeidsdeelname van de bevolking met een migratieachtergrond van de tweede generatie verschilt minder sterk met die van de bevolking met een Nederlandse achtergrond dan de participatie van de eerste generatie. De arbeidsdeelname van de hoog- en middelbaar opgeleide tweede generatie van de meeste groepen ligt zo'n vijf procentpunten lager dan van hoog- en middelbaar opgeleide mensen met

een Nederlandse achtergrond. Uitzondering vormt de laagopgeleide tweede generatie waarvan de arbeidsdeelname zo'n tien procentpunt lager is dan van laagopgeleide mensen met een Nederlandse achtergrond. Bij de tweede generatie met een Turkse en Marokkaanse achtergrond ligt de arbeidsdeelname van laagopgeleiden zelfs 20 procentpunt lager dan voor laagopgeleiden met een Nederlandse achtergrond.

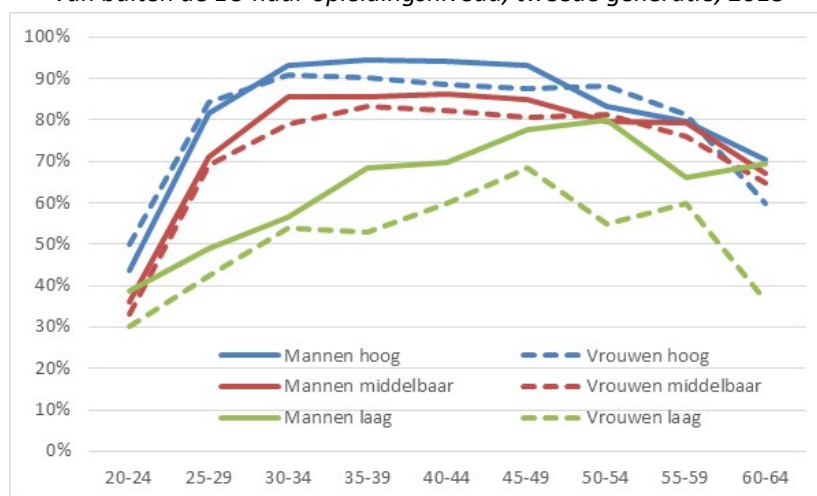
Figuur 6A.6. Arbeidsdeelname van personen met West-Europese EU achtergrond naar opleidingsniveau, tweede generatie, 2018

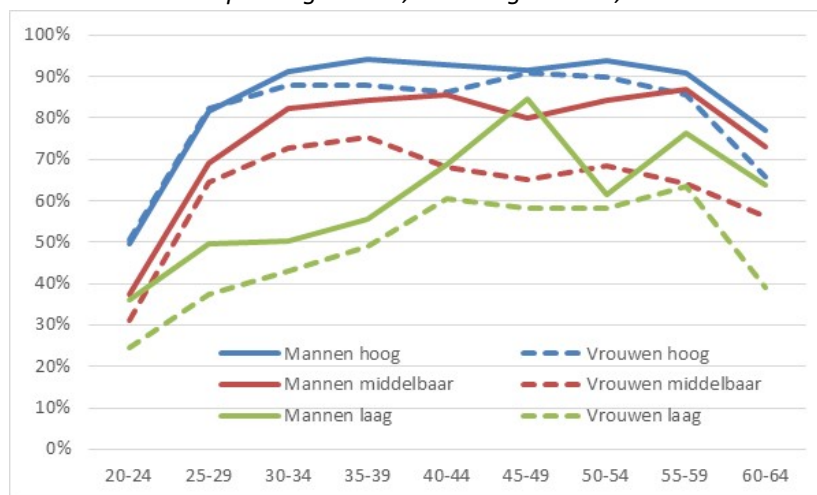
Figuur 6A.7. Arbeidsdeelname van personen met Oost-Europese EU achtergrond naar opleidingsniveau, tweede generatie, 2018

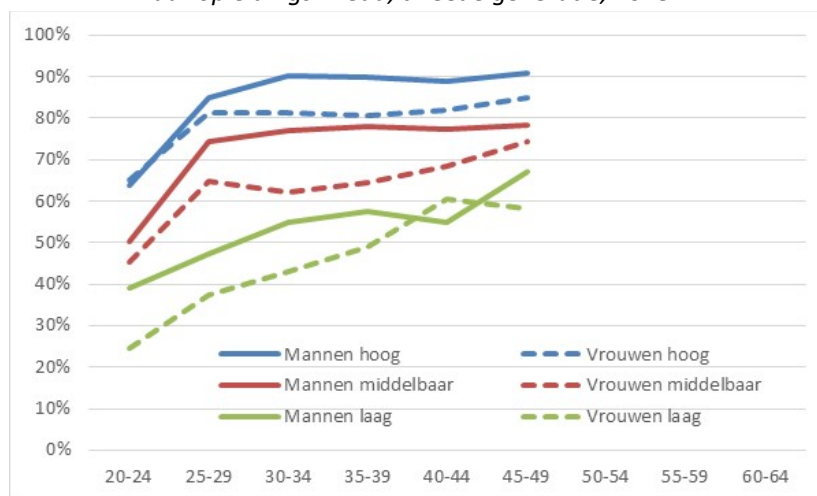
Figuur 6A.8. Arbeidsdeelname van personen met als achtergrond een arbeids/studiemigratieland van buiten de EU naar opleidingsniveau, tweede generatie, 2018

Figuur 6A.9. Arbeidsdeelname van personen met achtergrond een asielmigratieland naar opleidingsniveau, tweede generatie, 2018

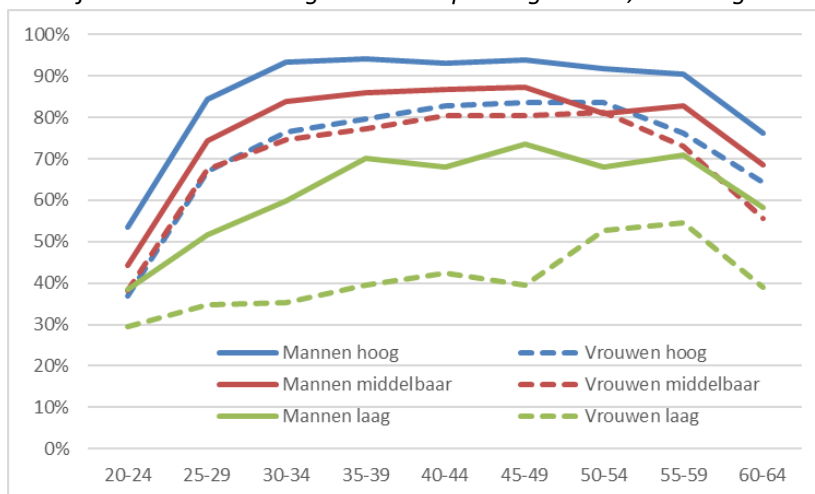

Figuur 6A.10. Arbeidsdeelname van personen met Turkse of Marokkaanse achtergrond naar opleidingsniveau, tweede generatie, 2018¹²²

¹²² De figuur laat geen cijfers voor hogere leeftijden zien van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie omdat de aantallen klein zijn.

Figuur 6A.11. Arbeidsdeelname van personen met een Indonesische, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond naar opleidingsniveau, tweede generatie, 2018

Bijlage 6B. Schatting van de omvang van de beroepsbevolking

Voor de in dit rapport berekende scenario's van de beroepsbevolking is gebruik gemaakt van de meest recente CBS-data over de beroepsbevolking die onderscheid naar migratieachtergrond mogelijk maken voor de zes groepen die we in dit rapport onderscheiden (voor zowel eerste als tweede generatie) en opleidingsniveau. Het CBS publiceert cijfers over de omvang van de beroepsbevolking op basis van gegevens uit de Enquête Beroepsbevolking (EBB). Het CBS telt niet alleen de personen mee die betaald werk hebben, maar ook de personen die geen betaald werk hebben, maar wel recent naar betaald werk hebben gezocht en daarvoor direct beschikbaar zijn. Ondanks het feit dat het EBB een groot survey-onderzoek is, bevat het niet voldoende gedetailleerde informatie over de bevolking onderscheiden naar de categorieën migratieachtergrond die we voor onze berekeningen nodig hebben. Daarom hebben we gebruik gemaakt van microdata uit het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB) die zijn gebaseerd op registerdata. Het voordeel hiervan is dat de data een gedetailleerde indeling naar migratieachtergrond mogelijk maken met onderscheid naar opleidingsniveau en dat de data niet worden beïnvloed door mogelijke selectieve non-respons van personen met een migratieachtergrond. Het nadeel is dat we niet weten of mensen actief naar een baan zoeken. We gebruiken gegevens die zijn gebaseerd op inkomensbronnen en op inschrijving als scholier of student.

Definitie beroepsbevolking

- De potentiële beroepsbevolking bestaat uit het totale aantal personen in de werkzame leeftijden ongeacht of ze werken. Verschillende leeftijdsgrenzen kunnen worden gehanteerd. In de *Verkenning Bevolking 2050* wordt uitgegaan van het aantal mensen tussen 20 jaar en AOW-leeftijd. Het CPB gaat uit van een ruimere definitie: de leeftijdsgroep van 15 tot 75 jaar.
- De werkzame beroepsbevolking omvat alle mensen die betaald werk hebben. Daartoe horen ook mensen onder de 20 jaar of boven de AOW-leeftijd die werken. Hierbij kan al dan niet een ondergrens van het aantal werkuren per week worden gehanteerd.
- De beroepsbevolking omvat naast de werkzame beroepsbevolking ook mensen die naar werk zoeken en die beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt. In deze notitie hanteren we een beperktere definitie van de beroepsbevolking. We tellen wel mensen met een werkloosheidsuitkering mee, maar geen andere werkzoekenden. Evenmin tellen we scholieren en studenten mee die veelal een kleine baan hebben.

Het CBS definieert de beroepsbevolking als de personen die betaald werk hebben (werkzame beroepsbevolking), ongeacht de arbeidsduur, en de personen die geen betaald werk hebben, maar wel recent naar betaald werk hebben gezocht en daarvoor direct beschikbaar zijn (werkloze beroepsbevolking). Tot 2015 hanteerde het CBS een ondergrens van 12 uur per week.

Het CBS heeft de variabele sociaaleconomische categorie (SECM) afgeleid voor alle inwoners van Nederland¹²³. De variabele SECM bevat werknemers, zelfstandigen en mensen die een uitkering ontvangen. SECM bevat ook gegevens over leerlingen/studenten, gepensioneerden en mensen zonder inkomen. De gegevens zijn gebaseerd op inkomensbronnen en op inschrijving als scholier of student. De meest recente beschikbare data betreffen 2018. Wij gebruiken gegevens van maart 2018. De variabele SECM bevat de volgende categorieën:

1. Werknemer
2. Directeur-grotoaandeelhouder
3. Zelfstandig ondernemer
4. Overige zelfstandige
5. Meewerkend gezinslid¹²⁴
6. Ontvanger werkloosheidsuitkering
7. Ontvanger bijstandsuitkering
8. Ontvanger uitkering sociale voorziening overig¹²⁵
9. Ontvanger uitkering ziekte/arbeidsongeschiktheid¹²⁶
10. Ontvanger pensioenuitkering
11. Nog niet schoolgaand/scholier/student met inkomen
12. Nog niet schoolgaand/scholier/student geen inkomen
13. Overig zonder inkomen

Wij definiëren de beroepsbevolking in dit rapport als het totaal van de categorieën 1 tot en met 6. Categorie 6 tellen we mee omdat ontvangers van een werkloosheidsuitkering verplicht zijn om werk te zoeken. Personen die een bijstandsuitkering ontvangen, zijn weliswaar ook verplicht om werk te zoeken, maar velen kunnen niet werken, bijvoorbeeld omdat ze ziek zijn. Het CBS schat dat 13 procent van de bijstandontvangers naast de uitkering werkt en 12 procent werkloos is. Driekwart van de bijstandontvangers wordt door het CBS niet tot de beroepsbevolking gerekend. Daarom tellen we categorie 7 niet mee voor het berekenen van de beroepsbevolking.

Het belangrijkste verschil met de definitie van de beroepsbevolking van het CBS, die is gebaseerd op cijfers van de EBB, is dat de variabele sociaaleconomische categorie is gebaseerd op de voornaamste inkomstenbron en op registratie als scholier of student, maar geen informatie bevat over het zoeken naar werk en de beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt en evenmin over het aantal werkuren per week. Dit betekent bijvoorbeeld dat naast ontvangers van een bijstandsuitkering ook mensen zonder inkomen die

¹²³ <https://www.cbs.nl/-/media/cbs%20op%20maat/microdatabestanden/documents/2019/04/secmbus.pdf>

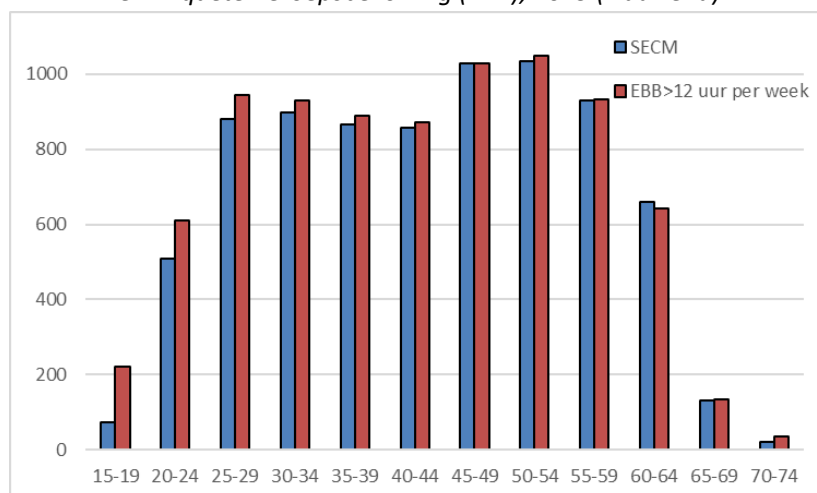
¹²⁴ Een persoon die arbeid verricht in het bedrijf of de praktijk van de partner of de ouders, niet op basis van een expliciete arbeidsovereenkomst.

¹²⁵ Tot de sociale voorzieningen overig worden gerekend: Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte werkloze werknemers (IOAW), Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ), Besluit bijstandverlening zelfstandigen (Bbz), Wet werk en inkomen kunstenaars (WWIK), Wet arbeidsongeschiktheidsvoorzieningen jonggehandicapten (Wajong), oorlogs- en verzetspensioenen en overige uitkeringen.

¹²⁶ Tot de ziekte- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen worden gerekend: Ziektewet (ZW), Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (Waz), Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA), waaronder de regeling inkomensvoorziening volledig arbeidsongeschikten (IVA) en de regeling werkhervatting gedeeltelijk arbeidsongeschikten (WGA), Toeslagenwet (TW, in combinatie met arbeidsongeschiktheidsuitkering).

naar betaald werken hebben gezocht niet worden meegeteld (een deel van categorie 13). Ook tellen we scholieren of studenten die een beperkt aantal uren per week werken (categorie 11) niet mee.

Figuur 6B.1. Schatting van beroepsbevolking gebaseerd op sociaaleconomische categorie (SECM) en Enquête Beroepsbevolking (EBB), 2019 (x duizend)

Figuur 6B.1 laat zien dat de grootste verschillen tussen onze schatting van de beroepsbevolking¹²⁷ die is gebaseerd op SECM en de schatting die is gebaseerd op de EBB zich voordoen bij de jongste leeftijdsgroepen, voor een groot deel scholieren en studenten. Omdat de CBS-definitie van beroepsbevolking geen ondergrens van het aantal gewerkte uren per week hanteert, worden in de omvang van de beroepsbevolking ook mensen meegeteld die minder dan twaalf uur per week werken. Volgens de definitie van beroepsbevolking die het CBS tot 2015 hanteerde zouden deze mensen niet worden meegeteld. Dit betreft een miljoen personen. De figuur laat zien dat als bij de EBB alleen mensen die 12 uur of meer per week werken worden meegeteld het verschil tussen de schattingen gebaseerd op SECM en EBB boven de 30 jaar relatief klein is, rond een procent. Op basis van EBB-cijfers van het eerste kwartaal van 2019 wordt de omvang van de beroepsbevolking die 12 uur of meer werkt (of wil werken) geschat op 8,3 miljoen personen. Als we de omvang van de beroepsbevolking schatten op basis van de sociaaleconomische categorie (SECM) en daarbij uitgaan van de categorieën 1 tot en met 6 komen we uit op 7,9 miljoen personen. In dit rapport gaan we dus uit van een schatting van de beroepsbevolking die 5 procent lager is dan de omvang van de beroepsbevolking volgens de CBS-definitie uitgaande van de ondergrens van 12 uur per week. Maar dit zal voor de schatting van de veranderingen in de beroepsbevolking de komende dertig jaar weinig uitmaken.

Bijlage 6C. Arbeidsscenario's

Voor elk van de acht bevolkingsvarianten hebben we naast het *Referentiescenario* vijf wat-als-scenario's doorgerekend op basis van verschillende veronderstellingen over veranderingen in arbeidsdeelname. In het *Referentiescenario* veronderstellen we dat de arbeidsdeelname onderscheiden naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond, generatie en opleidingsniveau in 2050 hetzelfde is als nu (dat wil zeggen 2018). Veranderingen in de omvang van de actieve beroepsbevolking worden in dat scenario alleen veroorzaakt door veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking.

¹²⁷ We hebben de arbeidsdeelnamecijfers die zijn geschat op grond van de SECM data van maart 2018 vermenigvuldigd met de bevolkingcijfers van 1 januari 2019 om een schatting te maken van de beroepsbevolking op 1 januari 2019.

De enige uitzondering hierop is dat we voor de arbeidsdeelname van oudere vrouwen rekening hebben gehouden met een cohort-effect. Vanaf 55-jarige leeftijd neemt de arbeidsdeelname van mannen en vrouwen af door een leeftijds-effect: met het toenemen van de leeftijd verlaten meer mensen de arbeidsmarkt. Maar bij vrouwen is er daarnaast sprake van een cohort-effect. Oudere werkende vrouwen van nu behoren tot generaties die ook op jongere leeftijden lagere arbeidsdeelname kenden. De lagere arbeidsdeelname op hogere leeftijden komt niet doordat meer vrouwen dan mannen op hogere leeftijd uitstromen, maar doordat vrouwen op jongere leeftijd al een lagere arbeidsdeelname kenden. We houden hiermee rekening door te veronderstellen dat in 2050 de uitstroom van vrouwen op hogere leeftijd gelijk is aan die van mannen. Dit betekent dat in 2050 de daling van de arbeidsdeelname met het toenemen van de leeftijd bij vrouwen gelijk is aan de daling bij mannen.

We veronderstellen dat de verschillen in arbeidsdeelname naar opleidingsniveau in 2050 hetzelfde zijn als nu. Doordat het opleidingsniveau van de bevolking in 2050 hoger is dan nu en hoogopgeleiden een hogere arbeidsdeelname hebben dan laagopgeleiden betekent dit dat de gemiddelde arbeidsdeelname zal toenemen. Omdat vooral bij ouderen het opleidingsniveau sterk toeneemt door cohort-effecten zal in het *Referentiescenario* de arbeidsdeelname van ouderen toenemen.

Daarnaast hebben we drie wat-als-scenario's berekend waarin we veronderstellen dat de arbeidsdeelname van drie groepen toeneemt: (1) ouderen, (2) vrouwen en (3) personen met een migratieachtergrond. Tot slot hebben we nog twee wat-als-scenario's berekend waarin we uitgaan van hogere arbeidsdeelname van twee groepen tegelijk. Omdat de regering al heeft besloten dat de AOW-leeftijd zal stijgen als de levensverwachting toeneemt (we veronderstellen in alle scenario's dat de levensverwachting stijgt), gaan we in de twee laatste scenario's uit van hogere arbeidsdeelname van ouderen. In het ene scenario combineren we die met hogere arbeidsdeelname van mensen met een migratieachtergrond en in het andere scenario met hogere arbeidsdeelname van vrouwen.

Deze scenario's beogen niet de meest waarschijnlijke toekomst te beschrijven, maar aan te geven in welke mate er ruimte voor beleidsmakers is om de omvang van de beroepsbevolking te beïnvloeden voor zover men erin slaagt een hogere arbeidsdeelname te bewerkstelligen. Door de verschillende scenario's te vergelijken met het *Referentiescenario* wordt zichtbaar hoe groot de effecten van hogere arbeidsdeelname op de omvang van de beroepsbevolking kunnen zijn. Omdat de arbeidsdeelname is gemeten in een periode van hoogconjunctuur, waarin de werkloosheid laag was en het aantal vacatures hoog, en derhalve aangenomen kan worden dat het 'discouraged worker effect'¹²⁸ klein was, kan ook het *Referentiescenario* als enigszins optimistisch worden beschouwd. Omdat de bevolkingsvarianten laten zien dat de potentiële beroepsbevolking tot 2050 veel minder sterk zal groeien dan in de afgelopen decennia het geval was, lijkt de kans op een structureel ruime arbeidsmarkt niet groot. Daarom hebben we geen scenario met dalende arbeidsdeelname doorgerekend.

Het aantal werkzame personen hangt uiteraard niet alleen af van het arbeidsaanbod, maar ook van de vraag naar arbeid. De scenario's van de beroepsbevolking die in dit rapport worden gepresenteerd laten zien in hoeverre de beroepsbevolking kan groeien door meer migratie en door hogere arbeidsdeelname, maar het gaat hierbij alleen om de totale omvang en de samenstelling van de beroepsbevolking en niet om kwalificaties voor de arbeidsmarkt. Door technologisering, globalisering (denk aan het opknippen van ketens), de energietransitie en de sterk toenemende behoefte aan zorg zal de vraag naar arbeid in 2050 anders zijn dan nu. Dit rapport gaat niet in op de vraag in hoeverre de verschillende groepen uitwisselbaar zijn (mannen versus vrouwen, hoog- versus laagopgeleiden, mensen met een Nederlandse achtergrond versus een migratieachtergrond) en of er een mismatch kan bestaan tussen vraag en aanbod.

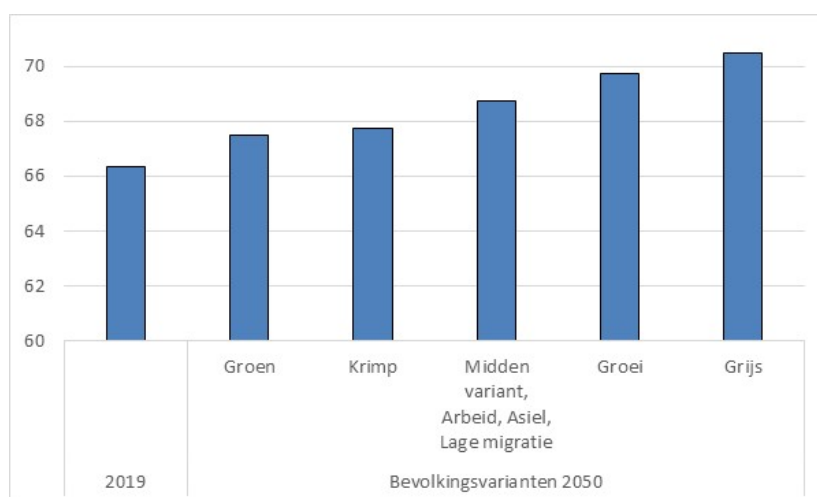
¹²⁸ Daarmee wordt bedoeld dat als de werkloosheid hoog is, minder mensen naar een baan zoeken, waardoor het arbeidsparticipatiepercentage daalt.

Ouderen

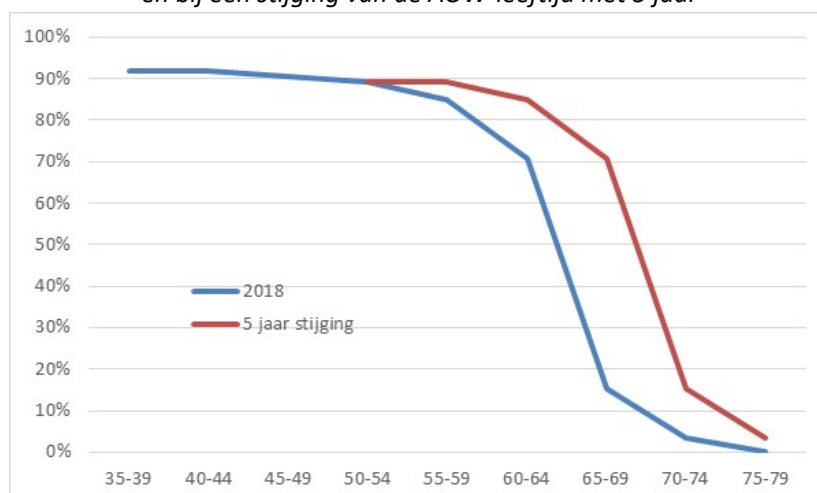
Omdat de stijging van de AOW-leeftijd is gekoppeld aan de stijging van de levensverwachting op 65-jarige leeftijd en de veronderstelling over de levensverwachting in 2050 varieert tussen de bevolkingsvarianten, verschilt ook de veronderstelling over de AOW-leeftijd in 2050 tussen de varianten (zie figuur 6C.1). In het scenario met lage levensverwachting (*Groen*) veronderstellen we dat de AOW-leeftijd in 2050 uitkomt op 67,5 jaar, en in het scenario met een hoge levensverwachting gaan we uit van een AOW-leeftijd van 70,5 jaar.

In het scenario waarin we uitgaan van hogere arbeidsdeelname van ouderen veronderstellen we dat de arbeidsdeelname van ouderen in dezelfde mate verandert als de AOW-leeftijd. Dit implementeren we door te veronderstellen dat de leeftijdscurve van arbeidsdeelname voor 55-plussers evenveel jaar naar rechts verschuift als de stijging van de AOW-leeftijd. Bijvoorbeeld: als de AOW-leeftijd met vijf jaar toeneemt, veronderstellen we dat de arbeidsdeelname van 60-64-jarigen in 2050 gelijk is aan die van 55-59-jarigen in 2018, die van 65-69-jarigen in 2050 gelijk is aan die van 60-64-jarigen in 2018 enz. (figuur 6C.2).

Figuur 6C.1. AOW-leeftijd in 2019 en 2050

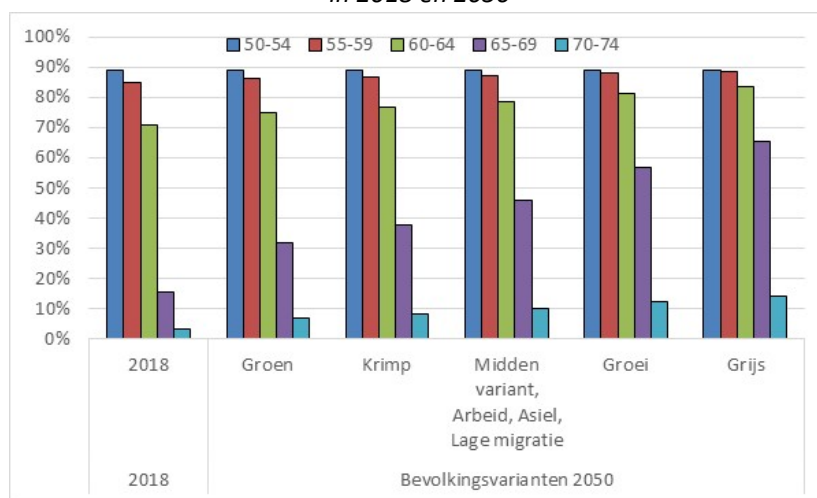

Figuur 6C.2. Arbeidsdeelname van mannen met Nederlandse achtergrond in 2018 en bij een stijging van de AOW-leeftijd met 5 jaar

In 2018 was de AOW-leeftijd 66 jaar. Dit betekent dat de stijging van de AOW-leeftijd tussen 2018 en 2050 varieert van 1,5 jaar in variant *Groen* tot 4,5 jaar in variant *Grijs*. Omdat in elke variant de stijging minder dan vijf jaar is, berekenen we de arbeidsdeelname voor elke leeftijdsgroep door te interpoleren tussen een stijging van nul jaar en een stijging van vijf jaar. Figuur 6C.3 laat de arbeidsdeelname in 2050 zien voor mannen met een Nederlandse achtergrond van 50 jaar en ouder. De arbeidsdeelname van mannen van 65 tot 70 jaar varieert van een verdubbeling van 15 procent in 2018 naar 32 procent in 2050 in variant *Groen* (met een lage levensverwachting) tot een verviervoudiging tot 65 procent in 2050 in variant *Grijs* (met een hoge levensverwachting). Voor vrouwen met een Nederlandse achtergrond maken we dezelfde veronderstelling als voor mannen, dat wil zeggen dat de curve van arbeidsdeelname evenveel jaar naar rechts verschuift als de stijging van de AOW-leeftijd. Alleen hebben we, zoals hierboven al is opgemerkt, daarnaast ook rekening gehouden met een cohort-effect, waardoor voor oudere vrouwen wordt uitgegaan van een grotere stijging van de arbeidsdeelname dan voor mannen.

Figuur 6C.3. Arbeidsdeelname van mannen met Nederlandse achtergrond in 2018 en 2050

Voor de verschillende categorieën van migratieachtergrond veronderstellen we dat de verhouding van de arbeidsdeelname ten opzichte van die van Nederlandse mannen en vrouwen in alle bevolkingsvarianten hetzelfde is als in het *Referentiescenario*. Dus in alle varianten veronderstellen we dat de arbeidsdeelname van oudere mannen en vrouwen met een migratieachtergrond toeneemt.

Vrouwen

Voor vrijwel alle leeftijden en opleidingsniveaus voor zowel vrouwen met een Nederlandse als met een migratieachtergrond ligt de arbeidsdeelname lager dan bij mannen. In het *Referentiescenario* veronderstellen we dat de arbeidsparticipatie onderscheiden naar leeftijd en opleidingsniveau niet verandert. Maar doordat het opleidingsniveau van vrouwen sterker toeneemt dan van mannen en de arbeidsparticipatie van hoogopgeleiden hoger is dan van lager opgeleiden zal in het *Referentiescenario* het gemiddelde opleidingsniveau van vrouwen in 2050 hoger zijn dan nu.

In het scenario waarin we uitgaan van hogere arbeidsdeelname van vrouwen veronderstellen we dat de verschillen tussen de percentages werkende vrouwen en mannen in 2050 zijn verdwenen. Deze veronderstellingen maken we voor elke categorie van leeftijd, migratieachtergrond en opleidingsniveau, dat wil zeggen dat we binnen elke categorie veronderstellen dat de verschillen tussen vrouwen en mannen verdwijnen, maar niet de verschillen tussen de categorieën.

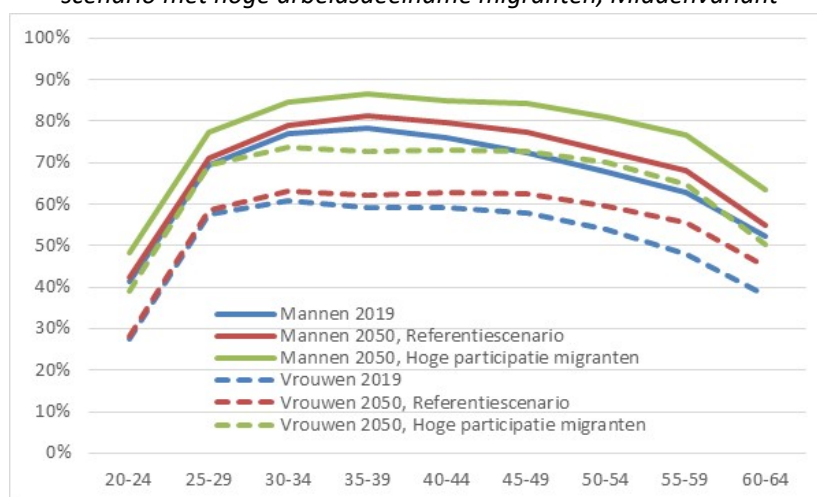
Bij vrouwen is niet alleen de arbeidsdeelname als percentage van het aantal vrouwen lager dan bij mannen, maar ook het aantal uren betaald werk per week. Een hogere arbeidsdeelname van vrouwen kan zich dus ook vertalen in meer uren per week. Dat leidt dan niet tot een grotere beroepsbevolking, maar

wel tot meer gewerkte uren. We veronderstellen dat het verschil in aantal werkuren per week tussen vrouwen en mannen in 2050 is gehalveerd ten opzichte van nu. We maken hierbij geen onderscheid tussen de verschillende bevolkingsgroepen.

Migratieachtergrond

Een vergelijking van figuur 6.13 met figuur 6.12 laat zien dat de arbeidsdeelname van de eerste generatie mannen en vrouwen met een migratieachtergrond lager is dan van mannen en vrouwen met een Nederlandse achtergrond. Figuur 6.17 laat zien dat de verschillen voor de tweede generatie beduidend kleiner zijn. In het *Referentiescenario* gaan we uit van constante arbeidsdeelname naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau, maar door veranderingen in de samenstelling van de bevolking verandert wel de gemiddelde arbeidsdeelname van de bevolking met een migratieachtergrond. Figuur 6C.4 laat zien dat voor zowel mannen als vrouwen van boven de dertig de arbeidsdeelname van de eerste generatie in 2050 zo'n 5 procentpunt hoger ligt dan in 2019.

Figuur 6C.4. Arbeidsdeelname van mannen en vrouwen met migratieachtergrond, eerste generatie, 2019 en 2050, Referentiescenario en scenario met hoge arbeidsdeelname migranten, Middenvariant

In het scenario waarin we uitgaan van hogere arbeidsdeelname van mensen met een migratieachtergrond veronderstellen we dat voor de eerste generatie de verschillen ten opzichte van personen met een Nederlandse achtergrond in 2050 zijn gehalveerd ten opzichte van 2018¹²⁹. Dit betekent dat de gemiddelde arbeidsdeelname van de eerste generatie in 2050 voor mannen van boven de dertig 11 procentpunt hoger is dan in 2019 en voor vrouwen 14 procentpunt (figuur 6C.4).

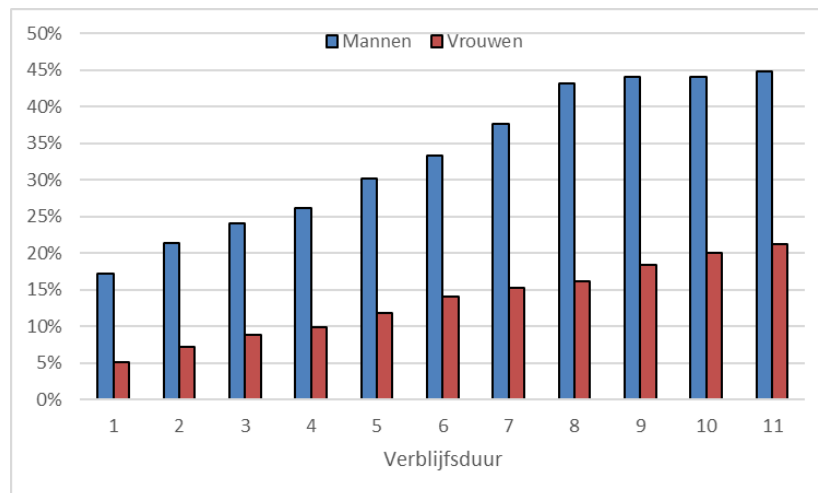
Voor de tweede generatie mannen en vrouwen veronderstellen we dat in 2050 de achterstand ten opzichte van personen met een Nederlandse achtergrond is ingehaald, met andere woorden we veronderstellen dat de arbeidsdeelname van de tweede generatie in 2050 hetzelfde is als van mannen en vrouwen met een Nederlandse achtergrond in 2018. Voor vrouwen van boven de 55 jaar houden we op dezelfde wijze als hierboven rekening met het cohorteffect.

Bij asielmigranten hangt de arbeidsdeelname sterk samen met de verblijfsduur. Figuur 6C.5 laat bijvoorbeeld zien dat van asielmigranten die in het begin van deze eeuw uit het Midden Oosten kwamen na 5

¹²⁹ We maken een uitzondering voor laagopgeleide vrouwen met een Oost-Europese achtergrond tot 50 jaar, omdat hun arbeidsdeelname hoger is dan van vrouwen met een Nederlandse achtergrond. Voor deze groep veronderstellen we geen verandering in arbeidsdeelname.

jaar slechts 30 procent van de mannen en 10 procent van de vrouwen betaald werk had. Na 10 jaar had 45 procent van de mannen en 20 procent van de vrouwen werk. Hoofdstuk 4 liet zien dat de gemiddelde verblijfsduur van asielmigranten in 2050 langer is dan nu. Dit betekent dat zelfs zonder extra beleidsinspanning een stijging van de gemiddelde arbeidsdeelname van asielmigranten kan worden verwacht. Maar om een snellere stijging te realiseren zal de integratie van asielmigranten moeten worden verbeterd.

Figuur 6C.5. Arbeidsdeelname naar verblijfsduur van personen met een Syrische, Iraakse, Iraanse of Afghaanse herkomst die in de periode 2000-2007 zijn geïmmigreerd

7. Zorg

De vergrijzing en in het bijzonder de dubbele vergrijzing (de sterke toename van het aantal 80-plussers) zal leiden tot een toename van de vraag naar gezondheidszorg en vooral van langdurige zorg die groter is dan de groei van de beroepsbevolking. Hierdoor neemt de spanning tussen zorgvraag en -aanbod toe. Deze spanning kan worden beperkt door in te zetten op afremmen van de groei van de zorgvraag door te investeren in preventie en op groei van de beroepsbevolking door middel van arbeidsmigratie en verhoging van arbeidsdeelname.

Belangrijkste uitkomsten

- *Vergrijzing leidt tot een grotere vraag naar zorg. Bij een gemiddelde stijging van de levensverwachting nemen de uitgaven aan gezondheidszorg die onder de basisverzekering vallen met 24 procent toe, als de gezondheid niet verbetert. De toename van de gemiddelde levensduur bestaat dan vooral uit meer jaren met chronische ziekte. Bij een sterkere stijging van de levensverwachting kan de stijging van de uitgaven toenemen tot 35 procent. Het hogere opleidingsniveau van de bevolking in 2050 dempt de toename van de zorguitgaven. Zonder stijging van het opleidingsniveau zouden de zorguitgaven met 40 procent toenemen. Deze stijging is alleen het gevolg van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking en niet van bijvoorbeeld hogere kosten door duurdere behandelingen en medicijnen.*
- *Als de toename van de levensduur vooral uit gezonde jaren bestaat, kan de stijging van de zorguitgaven worden teruggebracht van 24 naar 16 procent. Als de verschillen in zorgkosten tussen laag- en hoogopgeleiden in 2050 zijn verdwenen, blijft de stijging van de zorguitgaven beperkt tot 11 procent.*
- *De uitgaven aan langdurige zorg (vooral in verpleeghuizen) nemen door de vergrijzing sterker toe dan de uitgaven aan gezondheidszorg. Bij een gemiddelde stijging van de levensverwachting met 64 procent, bij een sterke stijging van de levensverwachting zelfs met 117 procent.*
- *Bij een sterke stijging van de levensverwachting zal het aantal mensen dat werkzaam is in de thuiszorg en in verpleeghuizen toenemen van 400 duizend in 2019 naar 900 duizend in 2050. Het aantal mensen dat werkzaam is in ziekenhuizen, huisartsenzorg en ggz hangt vooral af van bevolkingsgroei. Bij hoge bevolkingsgroei neemt dat aantal toe van 400 duizend in 2019 naar ruim 500 duizend.*
- *In 2050 zal een groter deel van de beroepsbevolking in de zorg werkzaam zijn. In 2019 was 10,6 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de ziekenhuizen, huisartsenzorg, ggz, thuiszorg en verpleeghuizen. Bij sterke vergrijzing zal dit toenemen tot 17,7 procent in 2050. Als ouderen langer blijven werken, en ook meer vrouwen gaan werken, kan dit percentage worden teruggebracht tot 13,9 procent.*
- *Mantelzorg kan steeds minder soelaas bieden. Door de dubbele vergrijzing en de toenemende arbeidsparticipatie neemt de verhouding tussen het aantal potentiële gevers en vragers van mantelzorg af.*
- *Gezondheidszorg wordt voor een steeds groter deel ouderenzorg. Bij sterke vergrijzing verdubbelt het aandeel van 75-plussers in de huisartsenzorg van 20 naar 40 procent.*
- *De vraag naar zorg wordt diverser qua migratieachtergrond. Een groter deel van de gezondheidszorg zal bestaan uit zorg voor mensen met een migratieachtergrond. Dit komt door de toename van het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond in de bevolking en niet doordat mensen met een migratieachtergrond over het algemeen vaker gebruik maken van gezondheidszorg dan mensen met een Nederlandse achtergrond.*

7.1 Inleiding

De vergrijzing en in het bijzonder de dubbele vergrijzing (de toename van het aandeel 80-plussers binnen de groep van 65-plussers) zal leiden tot een toename van de zorgvraag. Dit betreft zowel gezondheidszorg als langdurige zorg, zowel zorg in ziekenhuizen en verpleeghuizen als thuiszorg, zowel professionele zorg als mantelzorg. Ook de toename van het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond heeft invloed op de ontwikkeling van de zorgvraag. Sommige groepen migranten maken minder gebruik van de gezondheidszorg dan mensen met een Nederlandse achtergrond (bijvoorbeeld Europese immigranten), andere groepen juist meer (bijvoorbeeld personen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond).

In dit hoofdstuk onderzoeken we de gevolgen van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking op de vraag naar gezondheidszorg. We doen dit op basis van gegevens over zorgkosten¹³⁰ die onder de basisverzekering¹³¹ vallen, onderscheiden naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond (eerste en tweede generatie) en opleidingsniveau. We besteden extra aandacht aan vier categorieën die samen driekwart van de uitgaven aan gezondheidszorg voor hun rekening nemen: kosten van ziekenhuiszorg, zorg door huisartsen, wijkverpleging¹³² en ggz (geestelijke gezondheidszorg). We vergelijken de toename in de vraag naar gezondheidszorg met die in de langdurige zorg. Dit zijn de kosten die vallen onder de wet langdurige zorg, zoals zorg in een verpleeghuis of intensieve zorg thuis. In 2018 bedroegen de totale kosten van de basisverzekering 45 miljard euro en die van de langdurige zorg 21 miljard. Het grootste deel van het laatste bedrag (80 procent) werd uitgegeven aan zorginstellingen. De verschillende soorten zorgvraag hebben een verschillend leeftijdsprofiel, waardoor de gevolgen van vergrijzing voor de verandering in de zorgvraag verschillen. Zo nemen de kosten van wijkverpleging en langdurige zorg veel sterker toe op hoge leeftijd dan die van zorg in ziekenhuizen of zorg door huisartsen en zijn daarmee gevoeliger voor de vergrijzing. De vraag naar ggz concentreert zich vooral bij leeftijdsgroepen tussen 20 en 50 jaar.¹³³

Ontwikkelingen in zorguitgaven hangen niet alleen af van veranderingen in gezondheid en de daarmee samenhangende zorgvraag, maar ook van betere, al dan niet duurdere, behandelingen en medicijnen en van prijsontwikkelingen (vooral loonkosten).¹³⁴ Ook hangen de kosten af van de vraag of de efficiëntie kan worden verhoogd, bijvoorbeeld door innovatie en verplaatsing van ziekenhuiszorg naar zorg thuis of door nieuwe woonvormen voor ouderen, zoals zorgthuis en groepswoon¹³⁵ en door het beperken van aanbodgestuurde zorg. Digitalisering kan ervoor zorgen dat ouderen langer zelfstandig kunnen wonen, door monitoring van gezondheid, bijvoorbeeld via eHealth. Ook kan sterker worden ingezet op 'zinnige zorg'¹³⁶ (geen behandelingen die niet werken, betere samenwerking tussen huisartsen, artsen op de spoedeisende hulp en specialisten waardoor onnodige consulten worden voorkomen en de patiënten

¹³⁰ In dit hoofdstuk gebruiken we de term zorgkosten voor bedragen (in euro's) per persoon per jaar en zorguitgaven voor geaggregeerde bedragen.

¹³¹ Het gaat alleen om de zorg die onder de verplichte basisverzekering valt. De zorg waarvoor men zich via een aanvullende verzekering kan verzekeren blijft buiten beschouwing.

¹³² Het gaat om alle verpleging en verzorging zonder verblijf in een verpleeghuis.

¹³³ Bij onze berekeningen maken we geen veronderstellingen over mogelijke verschuivingen tussen verschillende zorgcategorieën, bijvoorbeeld van ziekenhuiszorg naar zorg in de huiselijke omgeving (denk aan nierdialyse, chemotherapie en hartbewaking).

¹³⁴ <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>

¹³⁵ <https://themasites.pbl.nl/o/aanpassen-of-verkassen/>

¹³⁶ <https://www.zorginstituutnederland.nl/over-ons/werkwijzen-en-procedures/zinnige-zorg---doorlichting-van-het-basispakket>

sneller worden geholpen, betere coördinatie van verschillende zorgsoorten¹³⁷) en voorkoming van onnodige medicalisering.¹³⁸

In dit hoofdstuk laten we de gevolgen van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking zien op de zorgkosten, terwijl we mogelijke veranderingen in uitgaven die het gevolg zijn van andere behandelmethoden buiten beschouwing laten. Die laatste uitgaven kunnen toenemen door innovatie waardoor er meer mogelijk is, maar ook afnemen door efficiëntiewinst en door hogere productiviteit. Het RIVM (2018) concludeert dat demografische ontwikkelingen tot 2040 minder dan de helft van de stijging van de zorguitgaven voor hun rekening nemen¹³⁹. Dit hoofdstuk geeft geen raming van de totale stijging van de zorguitgaven, maar alleen van de stijging die kan worden toegeschreven aan veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking. De veranderingen in de zorguitgaven die we berekenen beschouwen we als een indicator van de veranderingen in de zorgvraag.

We onderzoeken het mogelijke gevolg van betere gezondheid door drie wat-als-scenario's voor 2050 te vergelijken. In het *Referentiescenario* gaan we uit van de zorgkosten onderscheiden naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau die zijn waargenomen in 2018. Dit betekent dat we voor de schatting van de zorguitgaven in 2050 alleen rekening houden met de gevolgen van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking. De afname van het aandeel van de bevolking met een lage opleiding heeft een dempend effect op de toename van de zorguitgaven, doordat de zorgkosten voor hoogopgeleiden lager zijn dan van laagopgeleiden. Maar afgezien van het effect van een stijging van het opleidingsniveau veronderstelt het *Referentiescenario* geen verandering in het leeftijdspatroon van de zorgvraag. In dit scenario bestaat de winst aan levensjaren als gevolg van de stijging van de levensverwachting maar voor een klein deel uit gezonde jaren.¹⁴⁰

In het tweede wat-als-scenario, dat we aanduiden als het *Gezondheidsscenario*, veronderstellen we dat het leeftijdspatroon van de zorgkosten evenveel jaar naar hogere leeftijden verschuift als de toename van de levensverwachting.¹⁴¹ Dus als de levensverwachting met vijf jaar toeneemt, veronderstellen we dat de zorgkosten van een 80-jarige in 2050 gelijk zijn aan die van een 75-jarige nu. Dit scenario kan werkelijkheid worden als de gezondheid verbetert en chronische ziektes kunnen worden uitgesteld tot hogere leeftijden¹⁴². In dit scenario ligt het accent vooral op effectieve preventie en gezondheidsbevordering. Veel chronische ziekten kunnen worden voorkomen door een gezonde leefstijl. Ook de fysieke en sociale leefomgeving zijn van belang, denk aan infrastructuur (fietspaden, parken),

¹³⁷ <https://www.internetconsultatie.nl/zorgvoordetoekomst>

¹³⁸ In 2018 hebben onder leiding van het ministerie van VWS een aantal experts de Taskforce *Juiste Zorg op de Juiste Plek* gevormd. Zij pleiten voor een zorgsysteem dat dure zorg voorkomt, dat zorg verplaatst en rondom de mensen organiseert en dat zorg vervangt door slimme zorg en de inzet van e-health. <https://www.de-juistezorgopdejuisteplek.nl/over-ons/>

¹³⁹ <https://www.vtv2018.nl/>

¹⁴⁰ Het CBS heeft een projectie gemaakt die resulteert in een sterkere stijging van de gezonde levensverwachting (het aantal jaren zonder fysieke beperkingen) van totale levensverwachting. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/12/projecties-gezonde-levensverwachting-2018-en-2014>. Dat is optimistischer dan ons *Referentiescenario*.

¹⁴¹ In de vergrijzingsstudie van het CPB wordt in het basisscenario verondersteld dat het leeftijdspatroon van de zorguitgaven verschuift met de helft van de stijging van de levensverwachting. Daarnaast wordt een scenario doorgerekend waarin het leeftijdspatroon niet verschuift, zoals in ons *Referentiescenario*, en een scenario waarin het leeftijdspatroon evenveel verschuift als de stijging van de levensverwachting, zoals in ons *Gezondheidsscenario*. <https://www.cpb.nl/zorgen-om-morgen>

¹⁴² We gaan er hierbij vanuit dat uitstel van ziekte niet tot extra kosten op hogere leeftijd leidt, bijvoorbeeld doordat een daling van de prevalentie van kanker leidt tot een toename van de kosten van de zorg voor mensen met dementie op hogere leeftijd. <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>

schone lucht, woningen, sociale netwerken (huisgenoten of vrienden stimuleren gezond gedrag, eenzaamheid veroorzaakt gezondheidsrisico's¹⁴³) en wegnemen van ongezonde prikkels (verkrijgbaarheid van ongezond voedsel).

Een voordeel van effectieve preventie ten opzichte van betere behandeling van ziekten is dat het niet alleen tot een langere levensduur kan leiden, maar ook tot het uitstellen van ziekte. Ook betere behandelingen kunnen leiden tot betere gezondheid, maar niet noodzakelijk tot lagere zorguitgaven omdat behandelingen geld kosten. Bovendien kan betere behandeling leiden tot een toename van prevalentie van chronische ziekten, doordat meer ziekten chronisch in plaats van dodelijk worden.

Ook al wordt de noodzaak van het bevorderen van gezondheid door preventie alom erkend, het blijkt in de praktijk moeilijk te realiseren. Mensen zijn moeilijk tot gezonder gedrag te bewegen, vooral doordat gezondheidswinst pas op langere termijn wordt bereikt en doordat de leefomgeving vaak geen gezond gedrag stimuleert. Dit geldt vooral voor groepen waar veel ongezond gedrag voorkomt (roken, ongezond en teveel eten, problematisch alcoholgebruik, te weinig bewegen), zoals bij mensen met lage inkomens en een laag opleidingsniveau die vaak in een ongezonde omgeving wonen.¹⁴⁴ Het RIVM benadrukt dat een gezonde leefstijl meer is dan een individuele keuze.¹⁴⁵ Volgens het RIVM kan gezond gedrag vooral worden gestimuleerd door de beschikbaarheid en de prijs van gezonde en ongezonde producten te beïnvloeden en door de fysieke en sociale omgeving aan te passen.^{146 147} In een ongezonde omgeving is de kans kleiner dat mensen gezond leven. In 2018 heeft de regering samen met een tientallen maatschappelijke organisaties en bedrijven het Nationaal Preventieakkoord getekend.¹⁴⁸ Doel van dit akkoord is het terugdringen van roken, overgewicht en problematisch alcoholgebruik. De ambitie is dat in 2040 minder dan 5 procent van de volwassenen rookt, dat minder dan 38 procent overgewicht heeft en dat overmatig alcoholgebruik daalt naar minder dan vijf procent van de bevolking.

In het derde wat-als-scenario, het *Gelijkheidsscenario*, veronderstellen we dat de verschillen in gezondheidskosten tussen laag- en hoogopgeleiden in 2050 zijn verdwenen.¹⁴⁹ Terwijl in het *Gezondheidsscenario* de gezondheid voor alle opleidingsniveaus in dezelfde mate verbetert, veronderstellen we in het *Gelijkheidsscenario* dat de middelbaar en laagopgeleiden hun achterstand ten opzichte van hoogopgeleiden goedmaken. Bij dit scenario moet de kanttekening worden gemaakt dat de WRR in 2018 constateerde dat ondanks 35 jaar beleid dat is gericht is op het verkleinen van sociaaleconomische gezondheidsverschillen, de achterstand van mensen met een lage sociaaleconomische status nog steeds groot is en niet afneemt. Het verschil in gezonde levensverwachting tussen personen met een laag en hoog opleidingsniveau is veel groter dan het verschil in totale levensverwachting. De gezonde levensverwachting van een persoon met een laag opleidingsniveau, gedefinieerd als het aantal jaren zonder lichamelijke beperkingen, is 65 jaar (de levensverwachting is 79 jaar), terwijl de gezonde levensverwachting

¹⁴³ <https://www.eenzaam.nl/over-eezaamheid/gevolgen-van-eezaamheid>

¹⁴⁴ Het RIVM stelt vast dat roken harder daalt bij mensen met een hoge sociaaleconomische status (SES) en overgewicht sterker stijgt bij mensen met een lage SES. <https://www.vtv2018.nl/>

¹⁴⁵ <https://www.volksgezondheidtoekomstverkenning.nl/c-vtv>

¹⁴⁶ <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/270061007.pdf>

¹⁴⁷ Djojosoeparto et al. (2020) pleiten voor hogere btw voor ongezonde voedingsmiddelen zoals suikerhoudende dranken en verlaging van btw naar 0% voor gezonde voedingsmiddelen zoals groenten en fruit, een reclameverbod voor voedingsmiddelen die buiten de Schijf van Vijf vallen voor kinderen onder 18 jaar en regels voor cateraars en supermarkten. <https://www.uu.nl/en/research/future-food-utrecht/the-healthy-food-environment-policy-index-food-epi-the-netherlands>

¹⁴⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gezondheid-en-preventie/nationaal-preventieakkoord>

¹⁴⁹ In het *Gelijkheidsscenario* veronderstellen we alleen verbetering in gezondheid voor middelbaar en laagopgeleiden en niet voor hoogopgeleiden. Dit scenario is niet bedoeld als een waarschijnlijk scenario, maar vooral als contrast met het *Gezondheidsscenario*.

van iemand met een hoog opleidingsniveau 78 jaar is (bij een levensverwachting van 84 jaar). Het verkleinen van sociaaleconomische verschillen in gezondheid en levensduur is een hardnekkig probleem¹⁵⁰. De Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS) pleit voor een brede benadering om sociaaleconomische verschillen in gezondheid te verkleinen: inzetten op een gezonde leefomgeving, bevordering van bestaanszekerheid (bijvoorbeeld basisbaan of basisinkomen), stimuleren van welzijns- en jongerenwerk, sportverenigingen en andere maatschappelijke organisaties en kansengelijkheid in het onderwijs.¹⁵¹

Ons scenario is dan ook niet bedoeld als een beschrijving van de meest waarschijnlijke toekomst, maar wel om te laten zien hoeveel gezondheidswinst er in principe behaald zou kunnen worden als het beleid er wel in zou slagen de verschillen tussen hoger en lager opgeleiden te elimineren.¹⁵² Hoewel het belang van preventie algemeen wordt erkend, blijkt het voor beleidsmakers moeilijk om mensen tot gezonder gedrag te bewegen, dit geldt vooral voor groepen waar veel ongezond gedrag voorkomt, zoals mensen met lage inkomens en een laag opleidingsniveau. Maatregelen die gezond gedrag bevorderen slaan vooral aan bij hoger opgeleiden, en nauwelijks bij lager opgeleiden.

Door de vergrijzing wordt de spanning tussen vraag en aanbod van zorg groter. De toename van het aantal ouderen leidt tot een toename van de vraag, terwijl tegelijkertijd de groei van de beroepsbevolking stagneert. De toename van deze spanning brengen we in beeld door de groei van de zorguitgaven als indicator van de toename van de zorgvraag te vergelijken met de omvang van de beroepsbevolking. Bij gelijkblijvende productiviteit leidt een toename van de verhouding tussen de hoogte van de zorguitgaven en de omvang van de beroepsbevolking tot een hoger aandeel van de zorguitgaven in het bbp. De spanning tussen vraag en aanbod van zorg kan worden beperkt door het afremmen van de groei van de zorg, bijvoorbeeld door gezondheidsbevordering, maar ook door het vergroten van het arbeidsaanbod, bijvoorbeeld door arbeidsmigratie of door hogere arbeidsdeelname. De stijging van het opleidingsniveau van de bevolking helpt hierbij, omdat dit een dempend effect heeft op de zorgvraag en een stimulerend effect op het arbeidsaanbod. Maar onze berekeningen laten zien dat de stijging van het opleidingsniveau de gevolgen van de vergrijzing slechts voor een beperkt deel kan compenseren. Onze analyse beperkt zich tot de gevolgen van demografische veranderingen. Natuurlijk zijn er, zoals hierboven is opgemerkt, ook andere oplossingen mogelijk om de spanning tussen vraag en aanbod te beperken, zoals verhoging van de productiviteit in de zorg. Ook kan worden gedacht aan een groter beroep op mantelzorg. Maar de demografische ontwikkeling helpt daar niet bij, zoals we in paragraaf 7.2 zullen zien aan de hand van de verhouding tussen de aantallen potentiële gevers en vragers van mantelzorg.

Paragraaf 7.2 laat zien welke invloed veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking in de komende dertig jaar heeft op de zorgvraag in 2050 aan de hand van een raming van de zorguitgaven. Die veranderingen zijn het gevolg van verschillen in de zorgvraag tussen verschillende bevolkingsgroepen onderscheiden naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau. Die verschillen meten we aan de hand van verschillen in zorgkosten per persoon. Paragraaf 7.3 brengt die verschillen in beeld.

¹⁵⁰ <https://www.wrr.nl/publicaties/policy-briefs/2018/08/27/van-verschil-naar-potentieel.-een-realistisch-perspectief-op-de-sociaaleconomische-gezondheidsverschillen>

¹⁵¹ <https://adviezen.raadrvs.nl/gezondheidsverschillen-voorbij/>

¹⁵² De bedoeling van onze scenario's is om te laten zien hoe groot de beleidsruimte is om door verbetering van gezondheid en verkleining van gezondheidsverschillen de zorgkosten te beperken en niet om alle mogelijke ontwikkelingen in gezondheid te schetsen. Daarom hebben we geen scenario doorgerekend waarin ondanks de stijging van het opleidingsniveau van de bevolking de prevalentie van chronische aandoeningen toeneemt. De scenario's beschrijven dus niet de bandbreedte van alle mogelijke toekomst.

7.2 Zorgvraag

We meten de gevolgen van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking voor de zorgvraag aan de hand van de ontwikkeling van zorgkosten die onder de basisverzekering vallen¹⁵³. Bij onze berekeningen laten we mogelijke stijgingen van de zorguitgaven die het gevolg zijn van duurdere behandelingen of van loonkostenstijgingen in de zorg buiten beschouwing. We houden ook geen rekening met de mogelijke gevolgen van betere diagnostiek waardoor mensen eerder maar mogelijk ook langer behandeld worden. Evenmin houden we in het *Referentiescenario* rekening met een mogelijke daling van de zorguitgaven als mensen pas op latere leeftijd gezondheidsklachten krijgen. Dit komt erop neer dat in het *Referentiescenario* de medische zorg meer succesvol is in het voorkómen van sterfte dan in het voorkómen van ziekte. Door betere behandeling worden meer ziekten chronisch in plaats van dodelijk, met als gevolg dat mensen een groter deel van hun leven een chronische aandoening hebben. De extra levensjaren die samenhangen met de toename van de levensverwachting zijn dus voor een belangrijk deel jaren met een chronische aandoening. Het *Referentiescenario* laat de gevolgen zien van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking op de zorguitgaven als het leeftijds patroon van de zorgkosten voor de verschillende bevolkingsgroepen (onderscheiden naar geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau) niet verandert, ook al neemt de levensverwachting toe.

Drie zorgscenario's

Aangezien de zorgkosten sterk toenemen met de leeftijd, leidt vergrijzing tot een toename van de zorguitgaven. In de *Middenvariant* nemen de zorguitgaven die onder de basisverzekering vallen tot 2050 toe met 24 procent (*Referentiescenario* in figuur 7.1).¹⁵⁴ ¹⁵⁵ Bij een sterke vergrijzing als gevolg van een hoge levensverwachting (variant *Grijs*) nemen de zorguitgaven met 35 procent toe. Het hogere opleidingsniveau van de bevolking in 2050 dempt de toename van de zorguitgaven. Zonder stijging van het opleidingsniveau zouden de zorguitgaven in de bevolkingsvariant *Grijs* met 40 procent toenemen. Als de levensverwachting maar matig stijgt en daardoor het tempo van de vergrijzing wordt afgezwakt, groeien de zorguitgaven met 13 procent (variant *Groen*). Zonder stijging van het opleidingsniveau van de bevolking zou dit 20 procent zijn. In de variant *Groei* met de hoogste bevolkingsgroei nemen de zorguitgaven het meest toe, maar per hoofd van de bevolking groeien de zorguitgaven in die variant minder sterk: met 10 procent tegen ruim 20 procent in de variant *Grijs*.

In het *Gezondheidsscenario* veronderstellen we dat met het stijgen van de levensverwachting ook de gezondheid verbetert. We veronderstellen dat de leeftijd waarop mensen gezondheidsklachten krijgen evenveel jaar opschuift als de levensverwachting. Met andere woorden, als de levensverwachting met vijf jaar toeneemt, veronderstellen we dat de zorgkosten van iemand van 80 jaar in 2050 hetzelfde zijn als van iemand van 75 jaar nu. In de bevolkingsvariant *Grijs* veronderstellen we een sterke stijging van de levensverwachting (met bijna vijf jaar). In die bevolkingsvariant veronderstellen we een forse daling van de zorgkosten voor elke leeftijd. Hierdoor komt de stijging van de zorguitgaven in het *Gezondheidsscenario* uit op 21 procent in plaats van 35 procent in het *Referentiescenario*. Dit kan bijvoorbeeld het gevolg zijn van een succesvol preventiebeleid, waardoor mensen pas op latere leeftijd gezondheidsklachten krijgen. In de bevolkingsvariant *Groen*, waarin de groei van de levensverwachting stagneert, veronderstellen we

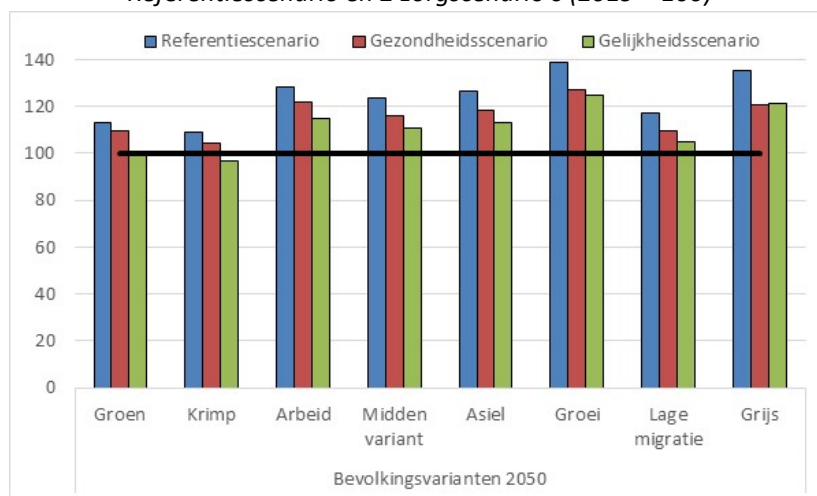
¹⁵³ <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdata-betstanden/zvwzorgkostentab-zorgkosten-personen-basisverzekering>

¹⁵⁴ De totale zorguitgaven voor 2019 zijn geschat op basis van gegevens over de zorgkosten per persoon onderscheiden naar leeftijd, geslacht en migratieachtergrond voor 2018 die zijn vermenigvuldigd met de omvang van bevolking naar leeftijd, geslacht en migratieachtergrond in 2019.

¹⁵⁵ Het RIVM voorspelt een grotere stijging van de zorgkosten, maar de cijfers zijn moeilijk vergelijkbaar omdat het RIVM uitgaat van een ruimere definitie van zorgkosten. <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2020-0059.pdf>

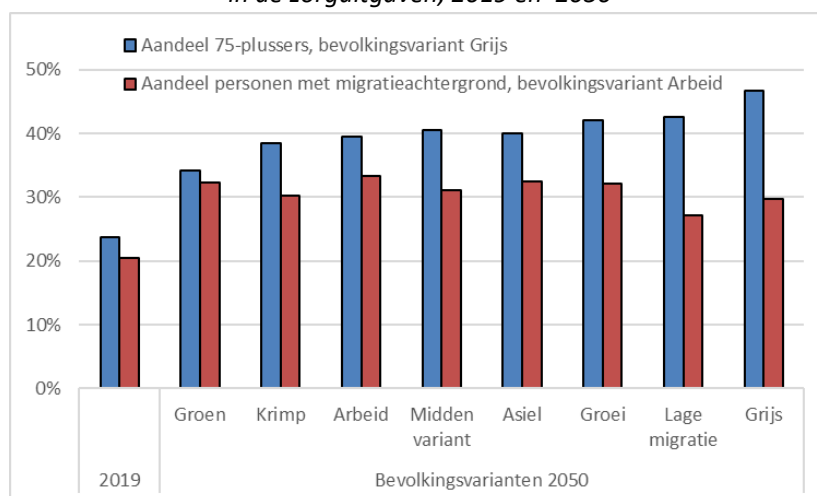
ook minder gezondheidswinst, waardoor het *Gezondheidsscenario* relatief weinig reductie in de stijging van de zorguitgaven oplevert.

Figuur 7.1. Zorguitgaven in 2050, 8 bevolkingsvarianten, Referentiescenario en 2 zorgscenario's (2019 = 100)

De zorgkosten voor laagopgeleiden zijn hoger dan voor hoogopgeleiden. In het *Referentiescenario* en het *Gezondheidsscenario* veronderstellen we dat dit ook in 2050 geldt. In het *Gezondheidsscenario* veronderstellen we dat de gezondheid voor alle opleidingsniveaus in dezelfde mate verbetert. In het *Gelijkheidsscenario* veronderstellen we dat de verschillen in zorgkosten tussen laag- en hoogopgeleiden verdwijnen. In dit scenario zijn de zorgkosten van middelbaar en laagopgeleiden in 2050 gelijk aan die van hoogopgeleiden nu. Voor hoogopgeleiden veronderstellen we in 2050 dezelfde zorgkosten als in het *Referentiescenario*. In bevolkingsvariant *Grijs* leidt dit tot dezelfde reductie in de stijging van de zorguitgaven als het *Gezondheidsscenario* (figuur 7.1). In de andere bevolkingsvarianten met een minder sterke stijging van de levensverwachting levert het *Gelijkheidsscenario* een grotere reductie in de stijging van de zorguitgaven op dan het *Gezondheidsscenario*. Met andere woorden in potentie kan de stijging van de zorgvraag sterk worden beperkt als mensen met een lage of middelbare opleiding in 2050 dezelfde zorgvraag hebben als hoogopgeleiden nu.

Figuur 7.2. Aandeel van 75-plussers en van personen met een migratieachtergrond in de zorguitgaven, 2019 en 2050

Door de sterke groei van het aantal ouderen en van het aantal personen met een migratieachtergrond verandert de aard van de zorgvraag. Figuur 7.2 laat zien dat het aandeel van de 75-plussers in de zorgvraag verdubbelt van 24 procent nu naar 47 procent in 2050 bij sterke vergrijzing (variant *Grijs*). Ter vergelijking: het aandeel 75-plussers in de bevolking neemt toe van 8 procent in 2019 naar 19 procent in 2050 volgens de bevolkingsvariant *Grijs*. Gezondheidszorg wordt dus voor een steeds groter deel ouderenzorg. Bij geringe vergrijzing neemt het aandeel van ouderen in de zorgvraag minder sterk toe, maar ook dan is er nog een substantiële stijging van het aandeel van ouderen tot 34 procent in 2050 (variant *Groen*). Ook het aandeel van mensen met een migratieachtergrond in de zorgvraag neemt toe, van 20 procent nu naar 32 à 33 procent in de bevolkingsvarianten met veel migratie (*Arbeid en Asiel*).¹⁵⁶ Dit is niet alleen het gevolg van de toename van de bevolking met een migratieachtergrond¹⁵⁷, er zijn ook verschillen tussen groepen. Mensen uit de EU en uit arbeidsmigratielanden buiten de EU maken gemiddeld minder zorgkosten dan mensen met een Nederlandse achtergrond, met uitzondering van vrouwen van rond de dertig, die juist hogere kosten maken. Dit wijst erop dat vrouwen met een migratieachtergrond meer van gemedicaliseerde zorg rond zwangerschappen gebruik maken dan Nederlandse vrouwen. Mensen uit asielmigratielanden en de 'klassieke' groepen maken meer zorgkosten dan mensen met een Nederlandse achtergrond, vooral op middelbare leeftijden. Op hogere leeftijden zijn de verschillen kleiner. Kortom, naast de hoogte van de zorguitgaven verandert de aard van de zorgvraag: er is meer zorg nodig voor ouderen en voor mensen met een migratieachtergrond.

Verhouding tussen zorgvraag en omvang van beroepsbevolking

De toename van de zorgvraag is groter dan de groei van de beroepsbevolking. Dit leidt tot een grotere spanning tussen vraag en aanbod. Als indicator van die spanning berekenen we de verandering in de verhouding tussen de zorguitgaven en de omvang van de beroepsbevolking (gemeten in fte). In tabel 7.1 gaan we uit van het arbeidsscenario met constante arbeidsdeelname. De tabel laat zien dat deze verhouding volgens de *Middenvariant* met 20 procent toeneemt (volgens het *Referentiescenario* voor de zorguitgaven). Dit betekent dat een steeds groter deel van de beroepsbevolking in de zorg werkzaam zal moeten zijn. Als de productiviteit in de zorg niet zou toenemen, zal het aandeel van zorgpersoneel in de beroepsbevolking met een vijfde toenemen. Als de gezondheid voor alle opleidingsniveaus verbetert kan de toename van de spanning tussen vraag en aanbod worden beperkt tot 12 procent (*Gezondheidsscenario*) en als de opleidingsverschillen verdwijnen tot 8 procent (*Gelijkheidsscenario*).

Tabel 7.1. Verhouding zorguitgaven/omvang beroepsbevolking (in fte) in 2050, 8 bevolkingsvarianten en 3 zorgscenario's (2019 = 100)

Bevolkingsvarianten	Zorgscenario's		
	Referentiescenario	Gezondheidsscenario	Gelijkheidsscenario
Groen	110	106	97
Krimp	115	110	103
Arbeid	115	110	103
Midden variant	120	112	108
Asiel	120	113	107
Groei	123	113	111
Lage migratie	125	117	112
Grijs	132	118	119

¹⁵⁶ Er bestaat overlap tussen beide bevolkingsgroepen. Van de 75-plussers heeft in 2019 13 procent een migratieachtergrond. In 2050 is dat volgens de bevolkingsvariant *Grijs* 19 procent en volgens de variant *Arbeid* 21 procent.

¹⁵⁷ Deze percentages zijn lager dan het aandeel van personen met een migratieachtergrond in de bevolking: dat neemt toe van 24 procent in 2019 naar 40 procent in 2050 in de variant *Arbeid*.

Als door een sterke stijging van de levensverwachting de bevolking sterk vergrijsd, maar de gezondheid niet verbetert (*Referentiescenario* in tabel 7.1), stijgt de verhouding tussen zorg en beroepsbevolking fors: met 32 procent (variant *Grijs*). In een dergelijk scenario slaagt de gezondheidszorg erin de sterfterisico's van mensen met een ziekte sterk te verlagen, waardoor meer ziekten chronisch in plaats van dodelijk zijn, maar leven mensen wel langer met chronische aandoeningen. Als de stijging van de levensverwachting wel gepaard gaat met een verbetering van de gezondheid, bijvoorbeeld door succesvolle preventie, kan de stijging van de verhouding tussen zorguitgaven en beroepsbevolking worden gereduceerd tot 18 procent (*Gezondheidsscenario* in tabel 7.1). Het verdwijnen van verschillen in zorgkosten tussen opleidingsniveaus (*Gelijkheidsscenario*) heeft een vrijwel even groot effect¹⁵⁸. In de andere bevolkingsvarianten is het effect van gelijkheid groter van algehele verbetering van de gezondheid. Dit komt doordat in die bevolkingsvarianten de gezondheidswinst kleiner is dan in de bevolkingsvariant *Grijs* (omdat de levensverwachting in die varianten minder sterk toeneemt dan in *Grijs*). Het *Gelijkheidsscenario* laat zien dat er veel winst valt te behalen door verbetering van gezondheid van laag- en middelbaar opgeleiden.

Naast beperking van de groei van de zorgvraag door beter gezondheid kan de toenemende spanning tussen vraag en aanbod van zorg ook worden beperkt door groei van de beroepsbevolking. Tabel 7.2 laat zien dat de verhouding gunstiger uitvalt bij hogere arbeidsparticipatie of hogere migratie. Als de arbeidsdeelname van vrouwen toeneemt (zowel het aantal vrouwen als het aantal werkuren per week) kan de stijging van de verhouding tussen zorguitgaven en beroepsbevolking in de *Middenvariant* worden teruggebracht van 20 procent (*Referentiescenario*) naar 9 procent (scenario *Vrouwen*). In de bevolkingsvariant *Lage migratie* (migratiesaldo rond 20 duizend per jaar) groeit de verhouding tussen zorg en beroepsbevolking aanzienlijk sterker dan bij hoge migratie (bevolkingsvariant *Arbeid* met migratiesaldo van 90 duizend per jaar): 25 tegen 15 procent (uitgaande van het *Referentiescenario*). Maar dit effect kan geheel of gedeeltelijk worden gecompenseerd door hogere arbeidsdeelname. Als lage migratie gepaard gaat met hogere arbeidsdeelname van vrouwen kan de stijging van de verhouding tussen zorgvraag en omvang van de beroepsbevolking worden teruggebracht tot 14 procent. Hogere arbeidsdeelname heeft dus in potentie een even groot effect als meer migratie.

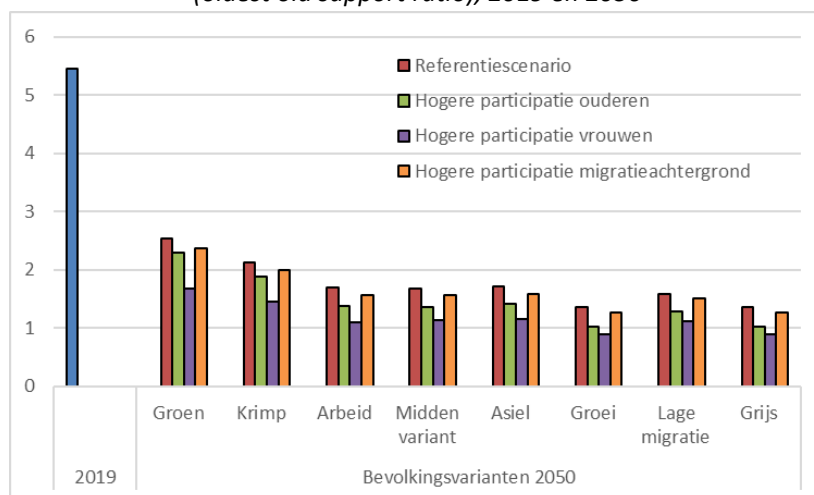
Tabel 7.2. Verhouding zorguitgaven/omvang beroepsbevolking (in fte) in 2050, 8 bevolkingsvarianten en 4 arbeidsscenario's (2019 = 100)

Bevolkingsvarianten	Arbeidsscenario's			
	Referentiescenario	Ouderen	Vrouwen	Migratieachtergrond
Groen	110	107	99	106
Krimp	115	111	105	112
Arbeid	115	110	104	111
Midden variant	120	114	109	116
Asiel	120	114	109	116
Groei	123	115	112	119
Lage migratie	125	118	114	122
Grijs	132	121	120	128

¹⁵⁸ Hierbij is aangenomen dat de zorgkosten van hoogopgeleiden niet veranderen. Als die ook zouden dalen, zou in het *Gelijkheidsscenario* de reductie groter zijn dan in het *Gezondheidsscenario*, maar dan zouden de zorgkosten voor laag- en middelbaar opgeleiden extra hard moeten dalen om het verschil ten opzichte van hoogopgeleiden te laten verdwijnen.

Hierbij moet wel worden aangetekend dat hogere arbeidsdeelname van vrouwen¹⁵⁹ consequenties kan hebben voor de beschikbaarheid van mantelzorg, waardoor het beroep op wijkverpleging zou kunnen toenemen en de zorguitgaven kunnen toenemen. Een maatstaf voor de verhouding tussen het (potentiele) aantal gevers en vragers van mantelzorg is de zogenaamde oldest-old-support-ratio.¹⁶⁰ Dit is de verhouding tussen het aantal 50-75-jarigen (de leeftijdsgroep waartoe de meeste gevers van mantelzorg behoren) en het aantal 85-plussers (de meeste vragers van mantelzorg). Teneinde de mogelijke spanning tussen hogere arbeidsdeelname en het aanbieden van mantelzorg te onderzoeken, kijken we niet naar het totale aantal 50-75-jarigen, maar naar het aantal niet-werkende 50-75-jarigen.¹⁶¹ Figuur 7.3 laat zien dat in 2019 tegenover elke 85-plusser ruim vijf niet-werkende 50-75-jarigen stonden. In 2050 zal dit in de meeste bevolkingsvarianten minder dan twee zijn. Als de arbeidsdeelname van vrouwen toeneemt, daalt de ratio met gemiddeld 0,5. In de variant *Grijs* komt de verhouding zelfs onder 1 te liggen: 0,8. Ook hogere arbeidsdeelname van ouderen leidt in de variant *Grijs* tot een lage verhouding tussen gevers en vragers. De oldest-old-support ratio houdt overigens geen rekening met verbetering in gezondheid. Betere gezondheid is een tweesnijdend zwaard: het kan ertoe leiden dat meer ouderen mantelzorg kunnen verlenen en het kan er ook toe leiden dat de vraag naar mantelzorg opschuift naar hogere leeftijden. Als daarmee rekening wordt gehouden zal de ratio minder sterk dalen dan in figuur 7.3, maar de dubbele vergrijzing is zo sterk dan ook dan de ratio zal dalen.

Figuur 7.3. Verhouding tussen potentieel aantal gevers en vragers van mantelzorg (oldest old support ratio), 2019 en 2050

Als zowel de gezondheid verbetert als de arbeidsdeelname toeneemt kan de stijging van de verhouding tussen zorguitgaven en beroepsbevolking nog verder worden beperkt. Figuur 7.4 laat zien dat als in de bevolkingsvariant met sterke vergrijzing (*Grijs*) zowel de arbeidsdeelname van ouderen kan worden gestimuleerd als de gezondheid kan worden verbeterd de stijging van de verhouding tussen zorguitgaven en

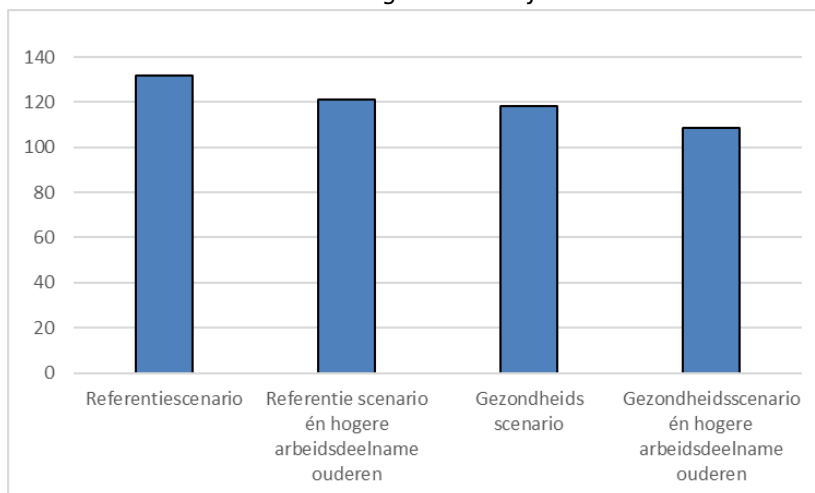
¹⁵⁹ Meer vrouwen dan mannen verlenen mantelzorg.

¹⁶⁰ https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2019/Toekomstverkenning_mantelzorg_aan_ouderen_in_2040

¹⁶¹ Ook mensen met betaald werk geven mantelzorg, maar mensen zonder werk geven meer langdurige en intensieve mantelzorg dan mensen met werk. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2015/12/15/informele-hulp-wie-doet-er-wat>. We beschouwen het aantal niet-werkende mensen (berekend als het totale aantal mensen minus het aantal werkenden gemeten in fte, zodat we rekening kunnen houden met veranderingen in deeltijdwerken) als een indicator voor de totale hoeveelheid tijd die beschikbaar is voor mantelzorg. Een derde van de werkende vrouwen die mantelzorg verlenen ervaren de combinatie van een baan en mantelzorg als zwaar. <https://www.socialevraagstukken.nl/werk-en-mantelzorg-combineren-boven-je-zestigste-is-pittig/>

de omvang van de beroepsbevolking kan worden teruggebracht van 32 naar 9 procent. Dus als beleids-makers erin slagen de arbeidsdeelname van ouderen te stimuleren (in lijn met de stijging van de AOW-leeftijd) en door effectief preventiebeleid chronische ziekten tot hogere leeftijden uit te stellen kan zelfs bij een sterke vergrijzing de toename van de spanning tussen vraag van zorg en arbeidsaanbod aanzienlijk worden beperkt.

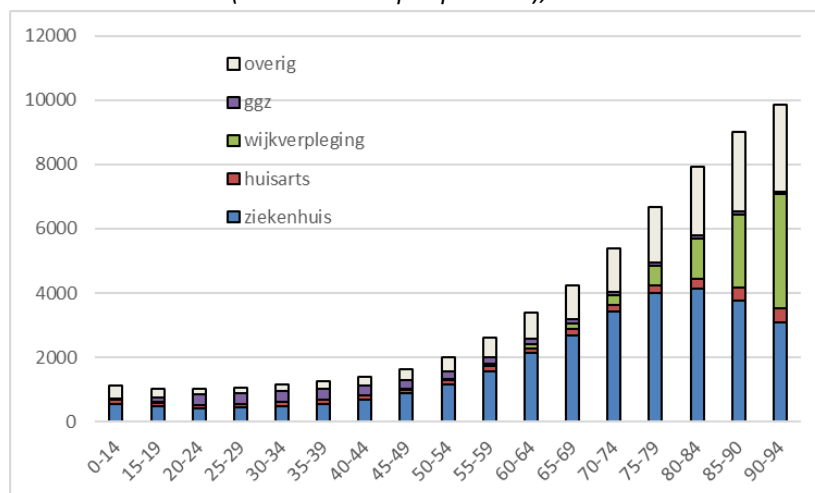
Figuur 7.4 Verhouding zorguitgaven/omvang beroepsbevolking in 2050 (2019 = 100), bevolkingsvariant Grijs

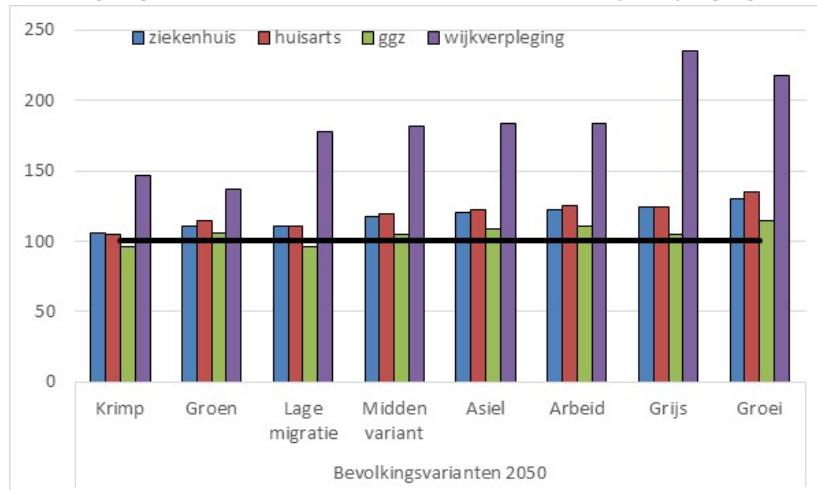
Soorten zorg

De gevolgen van de vergrijzing op de ontwikkeling van de kosten van de gezondheidszorg verschillen tussen verschillende categorieën van zorg, omdat het type zorgvraag per leeftijd sterk varieert. Figuur 7.5 laat het leeftijds patroon van de zorgkosten voor vier categorieën van zorg zien die samen driekwart van de totale zorgkosten voor hun rekening nemen. Wijkverpleging neemt sterk toe boven 80-jarige leeftijd, terwijl de kosten van ziekenhuiszorg per persoon juist verminderen boven 80-jarige leeftijd. De uitgaven voor huisartszorg nemen geleidelijk toe met leeftijd, terwijl de kosten van de ggz zich vooral manifesteren tussen 20 en 60 jaar.

Figuur 7.5. Zorgkosten naar categorie, mannen met Nederlandse achtergrond naar leeftijd (x 1000 euro's per persoon), 2018

Figuur 7.6. Zorguitgaven voor ziekenhuis, huisarts, GGZ en wijkverpleging (2019 = 100)

Door de dubbele vergrijzing (de toename van het aandeel 80-plussers binnen de groep 65-plussers) nemen de kosten van de wijkverpleging zeer sterk toe (figuur 7.6). Bij een gemiddelde stijging van de levensverwachting in de *Middenvariant* nemen de uitgaven met 80 procent toe, maar bij sterke vergrijzing (variant *Grijs*) stijgen de uitgaven zelfs met 140 procent. Daarmee stijgt in deze variant het aandeel van de kosten van de wijkverpleging in de totale uitgaven van de gezondheidszorg van 8 procent in 2019 naar 14 procent in 2050. Dit komt vooral door de dubbele vergrijzing. Het effect daarvan is veel groter dan van de verandering in opleidingsniveau en de samenstelling van de bevolking naar migratieachtergrond.

De uitgaven voor ziekenhuiszorg lopen op de allerhoogste leeftijden weliswaar terug, maar dit leidt er niet toe dat het effect van vergrijzing op de uitgaven voor ziekenhuizen minder sterk is dan voor huisartsen. Dit komt doordat de toename van het aantal tachtigers veel groter is dan de toename van het aantal 90-plussers. De uitgaven voor ziekenhuizen zijn overigens veel hoger dan voor huisartsen (acht keer zo hoog), waardoor de totale uitgaven voor ziekenhuizen in euro's veel harder stijgen dan voor huisartsen. De uitgaven voor de ggz zijn niet gevoelig voor de vergrijzing. De groei van de kosten van de ggz komen alleen voor rekening van de bevolkingsgroei.

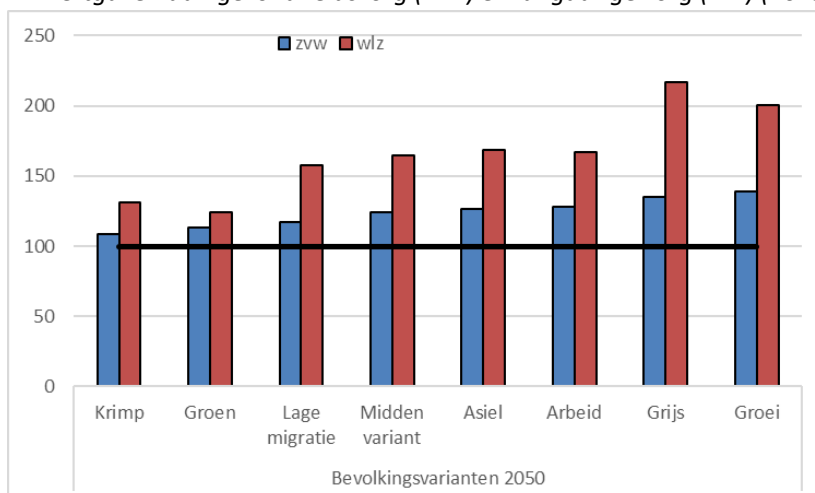
De kosten van de langdurige zorg die vallen onder de wlz (wet langdurige zorg)¹⁶², zoals zorg in een verpleeghuis of intensieve zorg thuis, nemen sterker toe op hoge leeftijden dan de kosten van de gezondheidszorg die onder de zorgverzekeringswet (zvw) vallen.¹⁶³ Hierdoor nemen de uitgaven van de langdurige zorg relatief veel sterker toe door de vergrijzing. In de variant *Grijs* verdubbelen de uitgaven voor langdurige zorg tegen een stijging van de uitgaven van gezondheidszorg met 35 procent (figuur 7.7).

Op dit moment wordt er ruim twee keer zoveel geld uitgegeven aan gezondheidszorg als aan langdurige zorg (figuur 7.8). In 2050 zal de verhouding anders liggen. Op dit moment kost de langdurige zorg 31 procent van de totale uitgaven voor gezondheidszorg en langdurige zorg, in 2050 zal dit bij sterke vergrijzing 42 procent zijn (variant *Grijs*).

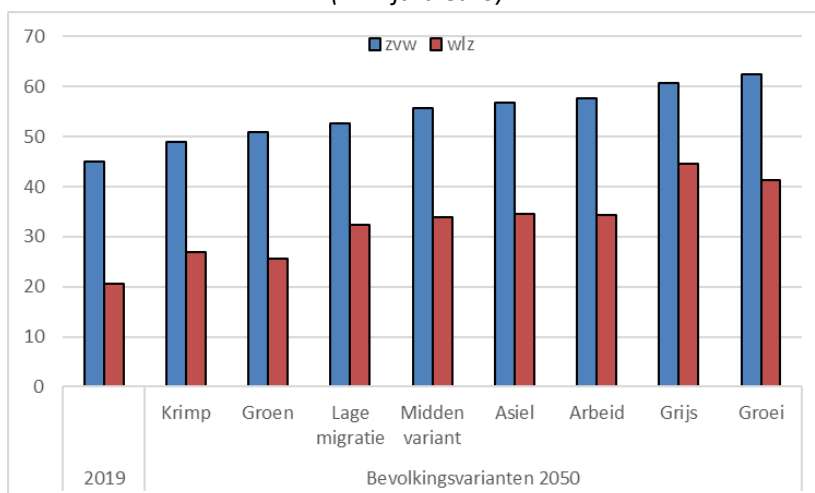
¹⁶² Als thuiszorg van geneeskundige aard is valt die onder de zvw (wijkverpleging). Als de thuiszorg niet geneeskundig is maar alleen ondersteuning verleent bij algemene dagelijkse levensverrichtingen als iemand niet voldoende zelfredzaam is valt die onder de wmo. Doel van de wmo is dat mensen zo lang mogelijk thuis kunnen wonen. Dit is de verantwoordelijkheid van de gemeenten. Intensieve zorg en verpleging thuis vallen onder de wlz.

¹⁶³ Voor een 80-jarige wordt 55 procent van de zorgkosten gefinancierd uit de zvw. 21 procent uit de wlz en 12 procent uit de wmo. Voor een 90-jarige is dat 33 procent zvw, 57 procent wlz en 8 procent wmo.

Figuur 7.7. Uitgaven aan gezondheidszorg (zvw) en langdurige zorg (wlz) (2019 = 100)

Figuur 7.8. Uitgaven aan gezondheidszorg (zvw) en langdurige zorg (wlz) (x miljard euro)

Tabel 7.3 Zorguitgaven voor ziekenhuis, huisarts en wijkverpleging in 2050 (2019 = 100)

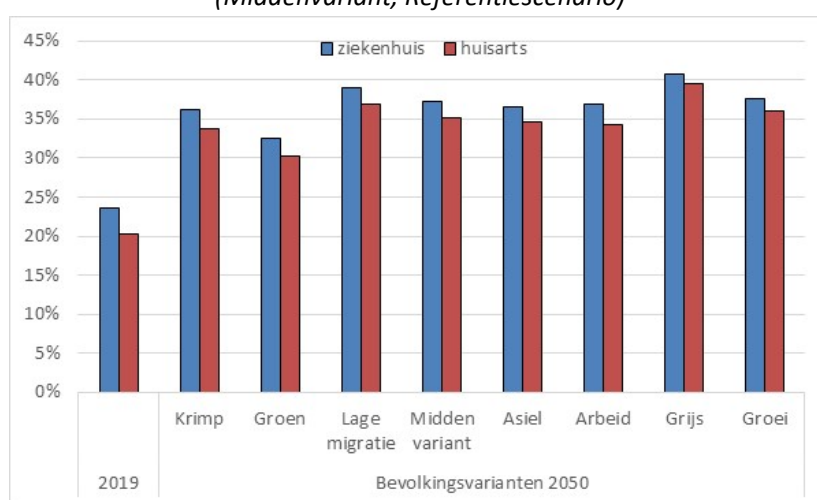
Bevolkingsvarianten	Ziekenhuis			Huisarts			Wijkverpleging		
	Referentie-scenario	Gezondheids-scenario	Gelijkheids-scenario	Referentie-scenario	Gezondheids-scenario	Gelijkheids-scenario	Referentie-scenario	Gezondheids-scenario	Gelijkheids-scenario
Groen	110	108	100	114	112	109	137	121	111
Krimp	105	102	96	104	102	100	146	126	120
Arbeid	122	117	111	125	121	120	184	145	153
Midden variant	118	113	107	119	115	114	181	144	152
Asiel	120	115	109	122	118	117	184	146	153
Groei	130	123	118	135	128	129	217	158	185
Lage migratie	111	107	101	111	106	106	177	140	149
Grijs	124	117	113	125	116	120	236	159	203

Omdat de kosten van wijkverpleging zeer sterk samenhangen met de vergrijzing heeft uitstel van zorgkosten tot hogere leeftijden door verbetering van gezondheid een groot effect op deze zorgkosten. In variant *Grijs* zou de stijging van de kosten voor wijkverpleging kunnen halveren van 136 naar 59 procent (tabel 7.3). Een verkleining van de verschillen naar opleidingsniveau heeft een groter effect op de uitgaven voor ziekenhuizen dan voor huisartsen. Omdat op de hoogste leeftijden de verschillen in zorgkosten

naar opleidingsniveau relatief klein zijn, is het effect van een verkleining van het verschil in gezondheid tussen laag- en hoogopgeleiden in de variant met hoge levensverwachting (*Grijs*) kleiner dan in de andere varianten.

Door de vergrijzing zal een steeds groter deel van de patiënten in ziekenhuizen 75 jaar of ouder zijn (figuur 7.9). Nu wordt een kwart van de ziekenhuiskosten besteed aan de zorg voor 75-plussers, bij een sterke stijging van de levensverwachting neemt dit toe tot 41 procent in 2050 (variant *Grijs*). Maar zelfs bij geringe stijging van de levensverwachting zal het aandeel van de 75-plussers flink toenemen, tot 32 procent (variant *Groen*). Bij huisartsen is zelfs sprake van een verdubbeling in de zorg voor 75-plussers: van 20 naar 40 procent bij hoge levensverwachting. Huisartsen zullen dus steeds vaker met geriatrische problematiek worden geconfronteerd.

Figuur 7.9. Aandeel van 75-plussers in zorguitgaven, 2019 en 2050 (Middenvariant, Referentiescenario)

Zorgpersoneel

In 2019 waren ruim 400 duizend personen werkzaam in ziekenhuizen, huisartsenzorg¹⁶⁴ en ggz en eveneens ruim 400 duizend personen in thuiszorg en verpleeg- en verzorgingshuizen¹⁶⁵. Als we veronderstellen dat de omvang van het zorgpersoneel in dezelfde mate stijgt als de kosten van de verschillende zorgsoorten kunnen we het aantal mensen dat in 2050 in de zorg werkzaam zal zijn berekenen (tabel 7.4)¹⁶⁶. Als de levensverwachting sterk toeneemt zal het aantal mensen dat in 2050 in de thuiszorg en langdurige zorg werkzaam is, toenemen tot ruim 900 duizend, dus 500 duizend meer dan nu (bevolkingsvariant *Grijs*). Als daarentegen de groei van de levensverwachting stagneert blijft de groei van het zorgpersoneel beperkt tot 100 duizend. Het aantal mensen dat werkzaam is in ziekenhuizen, huisartsenzorg en ggz is minder sterk afhankelijk van de vergrijzing en hangt sterker af van de bevolkingsgroei: 100 duizend meer personeel in 2050 in de bevolkingsvariant *Groei*.

¹⁶⁴ Inclusief gezondheidscentra. Het aantal huisartsen bedraagt een kleine 14 duizend. Daarnaast werken 17 duizend mensen in gezondheidscentra.

¹⁶⁵ Dit is niet het totale aantal mensen die in de zorg werkzaam zijn. Zo laten we onder meer gehandicapten- en jeugdzorg, kinderopvang, tandartsen, verloskundigen en fysiotherapeuten buiten beschouwing. Volgens het CBS zijn in totaal 1,4 miljoen mensen in de zorg werkzaam.

¹⁶⁶ We veronderstellen hierbij dat het aantal mensen dat in de thuiszorg werkt even hard stijgt als de kosten van de wijkverpleging en het aantal mensen dat in verpleeg- en verzorgingshuizen werkt even hard stijgt als de kosten van de wlz.

De toename van de omvang van het zorgpersoneel is groter dan de groei van de beroepsbevolking. In 2050 zal dus een groter deel van de beroepsbevolking in de zorg werkzaam zijn. Tabel 7.5 laat zien dat in 2019 10,6 procent van de beroepsbevolking werkzaam was in de ziekenhuizen, huisartsenzorg, ggz, thuiszorg en verpleeghuizen. Als de arbeidsdeelname niet verandert (*Referentiescenario*) zal dit bij sterke vergrijzing (bevolkingsvariant *Grijs*) toenemen tot 17,7 procent in 2050. Als ouderen langer blijven werken, kan dit percentage worden teruggebracht tot 16,3 procent en als daarnaast het aantal werkende vrouwen toeneemt kan het percentage verder worden gereduceerd tot 13,9 procent (laatste kolom van tabel 7.5).

Tabel 7.4. Zorgpersoneel (x 1000)

Bevolkingsvarianten	Ziekenhuis	Huisarts	GGZ	Thuiszorg	Verpleeghuis
2019	293	31	93	144	272
2050					
Groen	323	35	98	197	338
Krimp	308	32	89	211	356
Arbeid	358	39	104	264	454
Midden variant	345	37	98	261	447
Asiel	352	38	101	265	458
Groei	380	42	107	313	546
Lage migratie	325	34	90	256	428
Grijs	364	39	98	340	591

Tabel 7.5 Personeel werkzaam in ziekenhuis-, huisartsen-, ggz-, thuis- en verpleeghuiszorg als aandeel in de beroepsbevolking (%)¹⁶⁷

Bevolkingsvarianten	Referentie-scenario	Hogere arbeidsdeelname van				
		Ouderen	Personen met migratieachtergrond	Vrouwen	Ouderen en personen met migratieachtergrond	Ouderen en vrouwen
2019	10,6					
2050						
Groen	12,1	11,8	11,7	11,5	10,6	10,6
Krimp	13,4	12,9	12,9	12,7	11,4	11,2
Arbeid	13,9	13,2	13,4	13,1	12,5	12,3
Midden variant	14,6	13,9	14,1	13,8	12,8	12,6
Asiel	14,6	13,9	14,0	13,8	13,5	13,2
Groei	15,6	14,6	15,0	14,8	13,4	13,2
Lage migratie	15,3	14,5	14,9	14,6	14,1	13,9
Grijs	17,7	16,3	17,1	16,8	14,2	13,9

Bij lage migratie neemt het aandeel van het zorgpersoneel in de beroepsbevolking toe tot 15,3 procent in 2050 (bevolkingsvariant *Lage migratie*, *Referentiescenario*). Als dan de arbeidsdeelname van ouderen en vrouwen toeneemt daalt het aandeel tot 13,9 procent (laatste kolom van tabel 7.5) Dit is evenveel als in de variant met veel arbeidsmigratie met constante arbeidsdeelname (bevolkingsvariant *Arbeid*, *Referentiescenario*). Met andere woorden het effect van hogere arbeidsdeelname is vergelijkbaar met het effect van een hoger migratiesaldo (in de bevolkingsvariant *Arbeid* ligt het jaarlijks migratiesaldo rond 90 duizend en in de variant *Lage migratie* rond 20 duizend).

¹⁶⁷ In tegenstelling tot tabellen 7,1 en 7.2 gaat het in tabel 7.5 om de beroepsbevolking in personen, niet in fte.

7.3 Leeftijdsprofielen

De berekening van de zorguitgaven in 2050 in paragraaf 7.2 is gebaseerd op leeftijds patronen van zorgkosten voor verschillende bevolkingsgroepen. Voor elk van de acht bevolkingsvarianten is de omvang van alle bevolkingsgroepen vermenigvuldigd met de zorgkosten per persoon van de desbetreffende bevolkingsgroep. Deze paragraaf laat de leeftijds patronen van de zorgkosten zien die geschat zijn op basis van data voor 2018. Het SSB bevat microdata over kosten per jaar voor zorg die verzekerd is via de basisverzekering¹⁶⁸. De basisverzekering is wettelijk verplicht via de Zorgverzekeringswet (zvw) voor vrijwel alle Nederlandse ingezetenen. De kosten zijn die kosten die daadwerkelijk vergoed zijn door de zorgverzekeraars en zijn inclusief de kosten die vanwege het eigen risico door de verzekerden zelf zijn betaald. Indien de verzekerde zelf een rekening heeft ontvangen en deze niet heeft ingediend bij de verzekering, bijvoorbeeld omdat het eigen risico niet is bereikt, zijn de kosten niet in de cijfers opgenomen. De kosten zijn onderscheiden naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau.¹⁶⁹ De kosten zijn onderverdeeld naar zorgvormen. In dit hoofdstuk gebruiken we naast de data over de totale zorguitgaven ook data over uitgaven van ziekenhuiszorg, zorg door huisartsen, wijkverpleging en geestelijke gezondheidszorg (ggz). We maken een vergelijking met kosten die vallen onder de Wet Langdurige Zorg (wlz). Daarvoor maken we gebruik van leeftijdsspecifieke cijfers die door het CPB zijn geschat.¹⁷⁰ Wij gebruiken data voor 2018 die we vermenigvuldigen met de bevolking van 2019 om een schatting van de zorguitgaven in 2019 te verkrijgen.

De bevolkingsvarianten gaan uit van verdere toename van de levensverwachting. Voor de zorg is een belangrijke vraag in welke mate de toename in levensduur leidt tot een toename van het aantal jaren in goede gezondheid. We hebben drie scenario's voor de zorgvraag doorgerekend. In het *Referentiescenario* veronderstellen we dat de zorgkosten naar leeftijd, geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau in 2050 gelijk zijn aan nu. In het tweede scenario, het *Gezondheidsscenario*, veronderstellen we dat zorg wordt uitgesteld tot hogere leeftijden. We veronderstellen dat dit uitstel even groot is als de toename van de levensverwachting. Stel dat de levensverwachting met vijf jaar toeneemt. Dan veronderstellen we dat de leeftijdscurve van zorgvraag vijf jaar naar rechts opschuift. In het *Referentiescenario* zijn de extra levensjaren voor een belangrijk deel ongezonde jaren, terwijl in het *Gezondheidsscenario* de extra jaren voor het grootste deel gezonde jaren zijn. Figuur 7.10 laat de zorguitgaven voor mannen met een Nederlandse achtergrond zien voor hoog-, middelbaar en laagopgeleiden. De stippellijnen laten zien hoe sterk de uitgaven dalen wanneer de leeftijdscurven even veel jaar naar rechts worden verschoven als de stijging van de levensverwachting. Dit is het *Gezondheidsscenario*, waarbij is uitgegaan van de bevolkingsvariant *Grijs*, dat wil zeggen de variant waarin de levensverwachting het sterkst stijgt. In de andere bevolkingsvarianten verschuiven de curves minder sterk naar rechts. Voor alle opleidingsniveaus gaan we uit van hetzelfde aantal jaren gezondheidswinst. Voor alle opleidingsniveaus dalen de zorguitgaven voor 80- tot 85-jarigen met zo'n 15 procent.

Bij vrouwen zijn ook de zorgkosten tussen 20- en 40-jarige leeftijd relatief hoog (figuur 7.11). Dit komt vooral door hogere ziektehuiskosten (meer dan het dubbele van mannen), maar ook hogere kosten bij de huisarts 30 procent meer dan mannen). Het ligt voor de hand deze hogere kosten toe te schrijven aan zwangerschappen. Op alle leeftijden zijn de kosten van vrouwen voor huisarts en wijkverpleging hoger

¹⁶⁸ <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdatabestanden/zvwzorgkostentab-zorgkosten-personen-basisverzekering>

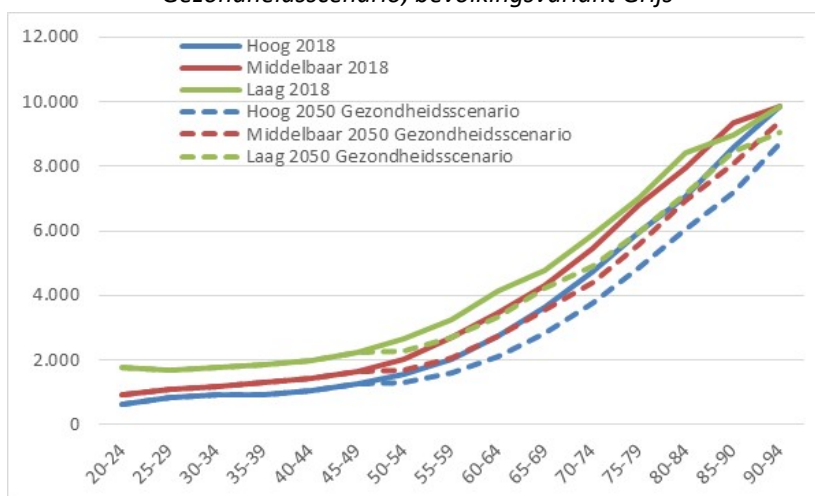
¹⁶⁹ Zoals in paragraaf 5.3 al is vermeld moet er rekening mee worden gehouden dat de schatting van het opleidingsniveau voor hogere leeftijden een onzekerheidsmarge kent.

¹⁷⁰ We veronderstellen dat de verschillen in uitgaven voor wlz naar geslacht, migratieachtergrond en opleidingsniveau hetzelfde zijn als die voor wijkverpleging. De uitgaven voor zowel wlz als wijkverpleging hebben vooral op 80-plussers betrekking en de verschillen naar migratieachtergrond en opleidingsniveau zijn op de hoogste leeftijden relatief klein.

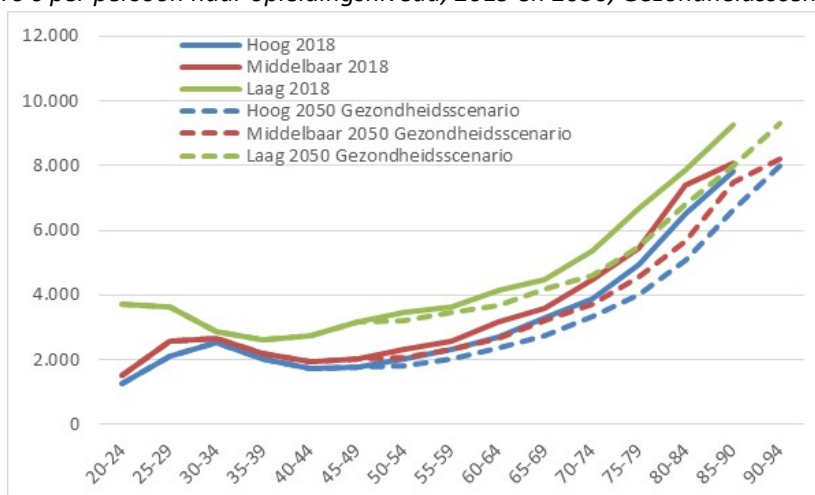
dan voor mannen, maar voor ziekenhuiszorg zijn boven de 55 jaar de kosten voor vrouwen juist lager dan voor mannen.

Voor mannen met een eerste-generatie-migratieachtergrond zijn de zorgkosten relatief laag voor Oost-Europeanen (figuur 7.12). Voor West-Europeanen en migranten uit arbeidsmigratielanden buiten de EU geldt dit tot leeftijd 50. Dit is een indicatie van het 'healthy migrant effect', dat wil zeggen dat migranten in de eerste jaren na vestiging gezonder zijn dan de bevolking van het gastland. Voor mannen behorend tot de 'klassieke' migrantengroepen zijn de zorguitgaven hoger dan voor mannen met een Nederlandse achtergrond. Dit geldt ook voor mannen uit asielmigratielanden.

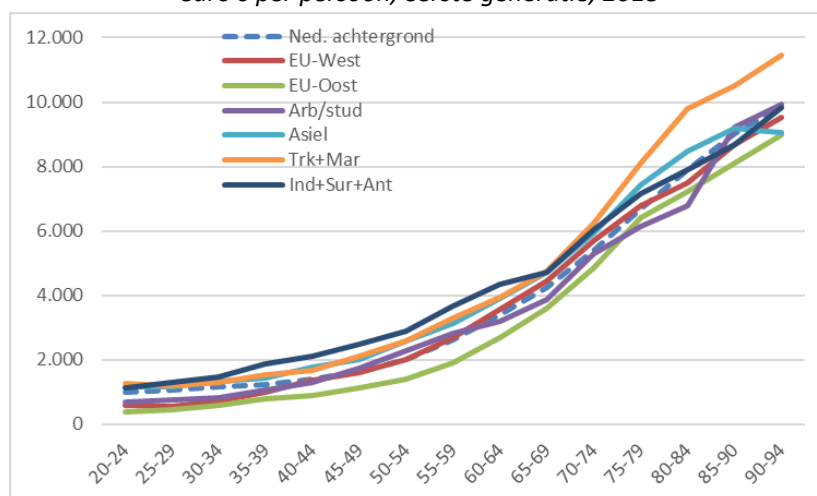
*Figuur 7.10. Zorgkosten van mannen met een Nederlandse achtergrond, euro's per persoon naar opleidingsniveau, 2019 en 2050
Gezondheidsscenario, bevolkingsvariant Grijs*

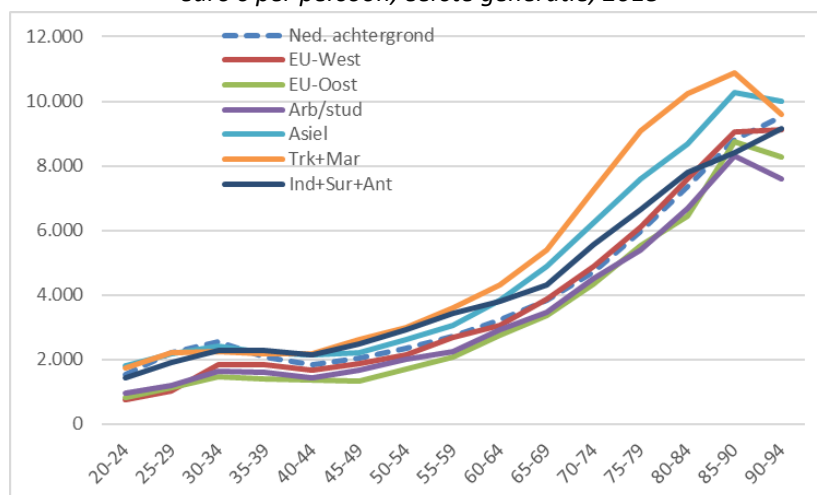
Figuur 7.11. Zorgkosten van vrouwen met een Nederlandse achtergrond, euro's per persoon naar opleidingsniveau, 2019 en 2050, Gezondheidsscenario

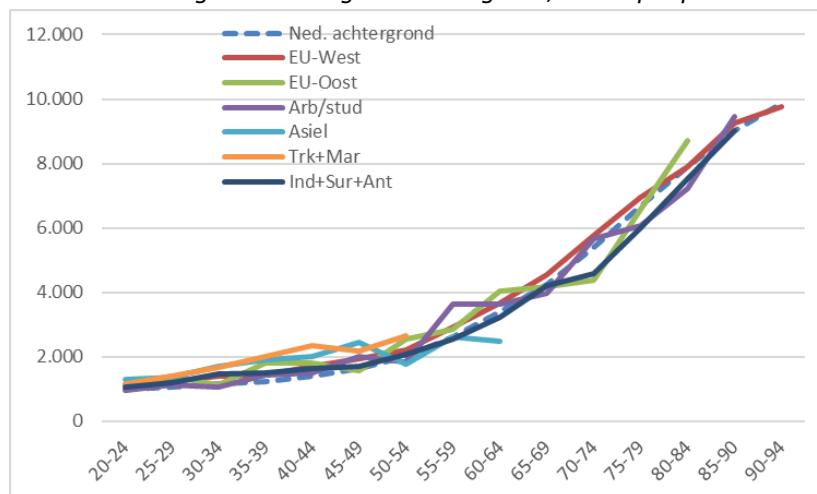
Figuur 7.12. Zorgkosten van mannen met een Nederlandse en met een migratieachtergrond, euro's per persoon, eerste generatie, 2018

Figuur 7.13. Zorgkosten van vrouwen met een Nederlandse en met een migratieachtergrond, euro's per persoon, eerste generatie, 2018

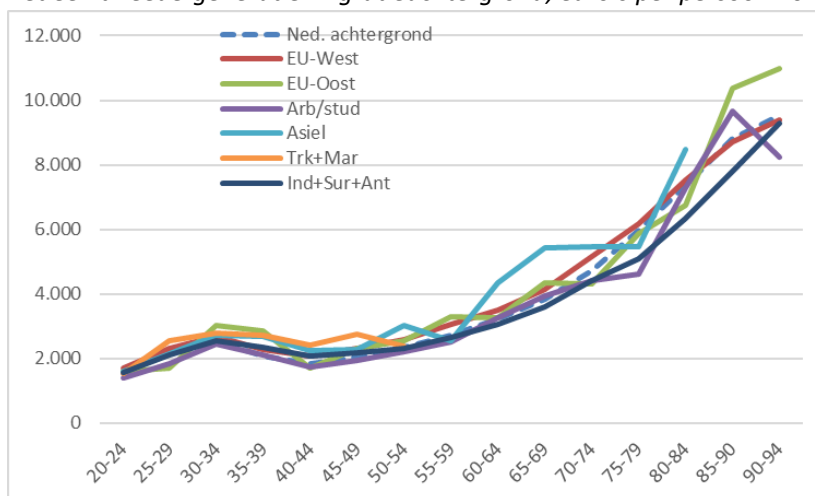
Figuur 7.14. Zorgkosten van mannen met een Nederlandse achtergrond en met een tweede-generatie-migratieachtergrond, euro's per persoon 2018

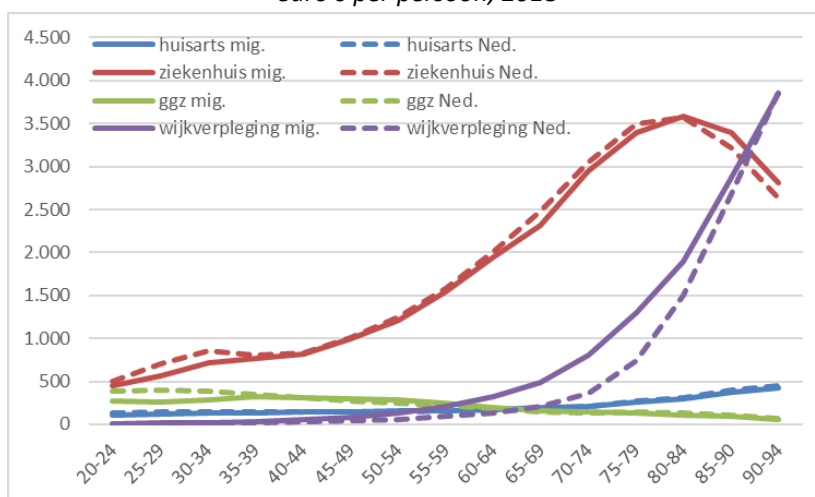
Voor vrouwen met een migratieachtergrond zijn de zorguitgaven voor zowel de EU-landen als andere arbeids/studiemigratielanden lager dan voor Nederlandse vrouwen (figuur 7.13). Boven de 65 zijn de kosten voor Turkse en Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie hoger dan van alle andere groepen.

Voor de tweede generatie zien de leeftijdspatronen er vrijwel hetzelfde uit als voor personen met een Nederlandse achtergrond (figuur 7.14 en 7.15). Omdat de aantallen mannen en vrouwen van de tweede generatie voor de hoogste leeftijden voor een aantal groepen klein zijn, laten we de cijfers niet voor alle leeftijden zien. Bij het doorrekenen van de scenario's veronderstellen we dat de zorgkosten voor de tweede generatie op hoge leeftijd gelijk zijn aan die van personen met een Nederlandse achtergrond.

Figuur 7.15. Zorgkosten van vrouwen met een Nederlandse achtergrond en met een tweede-generatie-migratieachtergrond, euro's per persoon 2018

Figuur 7.16. Zorgkosten voor vier categorieën naar migratieachtergrond¹⁷¹ (eerste generatie), euro's per persoon, 2018

¹⁷¹ Ongewogen gemiddelde, dus de cijfers worden niet beïnvloed door verschillen in omvang van groepen naar migratieachtergrond en door verschillen in aantallen mannen en vrouwen. Verschillen in opleidingsniveau hebben wel invloed.

De verschillen in zorgkosten van personen met een migratieachtergrond (eerste generatie) ten opzichte van personen met een Nederlandse achtergrond zijn het grootst bij de wijkverpleging van jongere ouderen. Bij personen met een Nederlandse achtergrond zijn de kosten vooral hoog vanaf 80-jarige leeftijd, maar bij personen met een migratieachtergrond nemen de kosten voor wijkverpleging al sterk toe vanaf 65-jarige leeftijd (figuur 7.16). Daarentegen zijn ziekenhuiskosten onder personen met een migratieachtergrond voor de meeste leeftijden lager dan onder personen met een Nederlandse achtergrond. De kosten van huisartszorg verschillen maar weinig.

8. Wonen

Hoge migratie en sterke vergrijzing leiden tot een sterke groei van het aantal huishoudens. Zowel onder ouderen als onder de bevolking met een migratieachtergrond is het aandeel eenpersoonshuishoudens groot. Ouderen leven langer zelfstandig en veel ouderen blijven tot hoge leeftijd in hun gezinswoning wonen. Veel arbeids- en studiemigranten vormen een eenpersoonshuishouden, maar velen van hen delen een woning. De groei van het aantal huishoudens is het sterkst in de komende tien jaar. Daarna loopt het groeitempo terug. Beleidsmakers kunnen het realiseren van de woningbouwopgave dus niet over dertig jaar spreiden.

Belangrijkste uitkomsten

- *Bij hoge migratie zal het aantal huishoudens de komende dertig jaar met 1,9 miljoen toenemen. Ook een sterke stijging van de levensverwachting kan tot een forse toename van het aantal huishoudens leiden: met 1,7 miljoen. Bij lage migratie blijft de groei beperkt tot 400 duizend.*
- *Bijna twee derde van de totale groei van het aantal huishoudens in de komende dertig jaar manifesteert zich in de periode tot 2030. Beleidsmakers hebben vooral de komende tien jaar met een grote woningbouwopgave te maken.*
- *De groei wordt vooral veroorzaakt door een sterke groei van het aantal eenpersoonshuishoudens. Zowel onder ouderen als onder de bevolking met een migratieachtergrond is het aandeel eenpersoonshuishoudens groot. Hierdoor dragen zowel de vergrijzing als de toename van de bevolking met een migratieachtergrond bij aan de sterke groei van het aantal huishoudens.*
- *Niet alleen het aantal huishoudens verandert, maar ook de samenstelling. Het aandeel eenpersoonshuishoudens neemt toe van 39 procent nu naar 45 à 46 procent in 2050 bij sterke vergrijzing of hoge migratie. Het aandeel oudere huishoudens (70-plussers) neemt toe van 19 procent nu naar 31 procent bij een sterke stijging van de levensverwachting.*
- *Op dit moment bedraagt de gemiddelde huishoudensgrootte 2,2 personen per huishouden. Bij sterke vergrijzing zal dit dalen tot 2,0 in 2050.*
- *Het aantal huishoudens (7,9 miljoen in 2019) is groter dan het aantal (bewoonde) woningen (7,5 miljoen). Dit komt vooral doordat niet alle eenpersoonshuishoudens alleen wonen. Ruim tien procent van de eenpersoonshuishoudens deelt het adres met andere eenpersoonshuishoudens. Het delen van een woning komt vooral veel voor bij jongeren en migranten. Bij jongeren onder de dertig jaar deelt de helft van de eenpersoonshuishoudens het adres met een of meer anderen. Van de Oost-Europese immigranten deelt 70 procent het woonadres met anderen.*
- *Bij hoge migratie neemt het aantal adressen met eenpersoonshuishoudens van eerste-generatiemigranten de komende dertig jaar met 600 duizend toe. Als zij allemaal op een eigen adres zouden wonen, zou de toename van het aantal woningen op een miljoen uitkomen.*

8.1 Inleiding

De groei van de bevolking leidt tot een groeiende vraag naar woningen. Maar de samenhang tussen bevolkingsomvang en vraag naar woningen is niet een-op-een. De vraag naar woningen hangt af van het aantal huishoudens en het aantal huishoudens hangt niet alleen af van de omvang van de bevolking, maar ook van de gemiddelde huishoudensgrootte. Als de gemiddelde huishoudensgrootte daalt, groeit het aantal huishoudens (relatief) sterker dan de bevolking. De gemiddelde huishoudensgrootte hangt

vooral af van de vraag of mensen alleen wonen dan wel samen met anderen in een meerpersoonshuishouden.¹⁷² De cijfers in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op berekeningen van het aantal huishoudens in 2050 en hebben betrekking op woningen naar kenmerken van de huishoudens die ze bewonen: een- versus meerpersoonshuishoudens, migratieachtergrond en leeftijd. Het gaat niet over woningkenmerken, zoals het onderscheid huur versus koop, oppervlakte, eengezinswoning versus appartement.

Aan de hand van de acht bevolkingsvarianten die in het rapport *Bevolking in 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs*¹⁷³ zijn beschreven, wordt in dit hoofdstuk onderzocht welke invloed veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking in de komende dertig jaar hebben op het aantal huishoudens in 2050. De bevolkingsvarianten onderscheiden zich naar de hoogte van de bevolkingsgroei (*Groei versus Krimp*), de mate van vergrijzing (*Grijs versus Groen*) en de hoogte en samenstelling van de migratie (*Arbeid en Asiel versus Lage migratie*). De berekening van het aantal huishoudens in 2050 is gebaseerd op cijfers over de verschillen in huishoudensposities naar leeftijd, geslacht en migratieachtergrond (met onderscheid tussen de eerste en tweede generatie). Hierbij maken we onderscheid tussen personen die alleen wonen, samenwonen met een partner, al dan niet met thuiswonende kinderen, en alleenstaande ouders met thuiswonende kinderen¹⁷⁴. We veronderstellen dat de leeftijds patronen voor de verschillende groepen er in 2050 hetzelfde uitzien als nu. We berekenen dus de verandering in het aantal huishoudens in de komende dertig jaar die het gevolg is van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking en niet van veranderingen in huishoudensvorming. Zo laten onze berekeningen zien dat het aantal eenpersoonshuishoudens toeneemt doordat het aantal ouderen toeneemt en het aantal mensen met een migratieachtergrond, maar we veronderstellen niet dat een hoger percentage van de ouderen¹⁷⁵ of van mensen met een migratieachtergrond alleen gaat wonen.

Er bestaat een verschil tussen het aantal huishoudens en het aantal woningen. Het aantal huishoudens is groter dan het aantal bewoonde woningen. Op 1 januari 2019 telde Nederland 7,9 miljoen huishoudens en 7,8 miljoen woningen, waarvan er 7,5 miljoen bewoond waren. De woningvoorraad bestond uit 5,0 miljoen eengezinswoningen, terwijl er 4,8 miljoen meerpersoonshuishoudens waren. Omgekeerd waren er meer eenpersoonshuishoudens (3,1 miljoen) dan meergezinswoningen (2,8 miljoen). Het aantal huishoudens was 6 procent hoger dan het aantal bewoonde woningen. De belangrijkste oorzaak van dit verschil is dat meerdere eenpersoonshuishoudens op één adres kunnen wonen. Van alle eenpersoonshuishoudens woont 83 procent als enige op een adres¹⁷⁶. Als we over alleenwonenden spreken, betekent dit dus niet dat het allemaal personen betreft die als enige op een adres wonen, maar dat het personen zijn die niet samenwonen met een partner en/of met kinderen. Bij het samenstellen van de huishoudensstatistiek gaat het CBS ervan uit dat op adressen waarop een aantal 'losse' personen wonen sprake is van individuele huishoudens. Die personen worden beschouwd als eenpersoonshuishoudens.¹⁷⁷

¹⁷² Zoals we in paragraaf 8.2 zullen zien is de gemiddelde huishoudensgrootte niet hetzelfde als het gemiddelde aantal mensen dat in een woning woont. Een deel van de eenpersoonshuishoudens deelt de woning met andere eenpersoonshuishoudens.

¹⁷³ <https://publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf>

¹⁷⁴ Er kunnen nog andere huishoudensposities worden onderscheiden: thuiswonende kinderen, personen die in een tehuis wonen en overigen (bijvoorbeeld broers en zussen die samen een huishouden vormen). De eerste twee categorieën vormen geen eigen huishouden, de laatste categorie bevat slechts een half procent van het aantal huishoudens en laten we hier buiten beschouwing.

¹⁷⁵ Bijvoorbeeld doordat meer ouderen samen gaan wonen of doordat minder ouderen in een tehuis worden opgenomen.

¹⁷⁶ In dit rapport definiëren we een (bewoonde) woning als een bewoond adres.

¹⁷⁷ Er kan ook nog onderscheid worden gemaakt tussen alleenstaand en alleenwonend. Een alleenstaande is niet getrouwd en heeft geen vaste partner, maar een alleenwonende kan getrouwd zijn of een LAT-relatie hebben, dus een partner met wie men niet samenwoont.

Het delen van een adres door eenpersoonshuishoudens komt veel voor bij jonge arbeids- en studiemigranten uit Europa en uit landen als India en China. Volgens het Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten wonen ze in veel gevallen in woningen die daarvoor niet bedoeld zijn, zoals bovenwoningen, gezinswoningen en anti-kraakpanden.¹⁷⁸ Het Aanjaagteam pleit ervoor dat meer huisvesting voor arbeidsmigranten wordt gerealiseerd en dat de kwaliteit van hun huisvesting wordt verbeterd. In dit hoofdstuk laten we zien hoe sterk de woonvraag zou toenemen als alleenwonende arbeids- en studiemigranten in 2050 geen adres meer zouden delen.

Ook onder ouderen is het aantal eenpersoonshuishoudens groot, maar zij delen niet vaak een woning. Het aantal ouderen neemt toe en ouderen leven langer zelfstandig. Veel ouderen blijven na het overlijden van de partner in hetzelfde huis wonen en steeds minder ouderen worden in een tehuis opgenomen. Beleid speelt hier een belangrijke rol. Verzorgingshuizen zijn gesloten en alleen ouderen met de grootste zorgbehoefte worden opgenomen in een verpleeghuis. Hoe lang mensen zelfstandig kunnen wonen, hangt af van de beschikbaarheid van hulp in de woonomgeving. Ook beleid ten aanzien van sociale uitkeringen en de belasting speelt een rol.¹⁷⁹ Aangezien de hoogte van uitkeringen zoals de AOW en de bijstand en de hoogte van de te betalen belasting afhangen van de huishoudenssituatie zal dat de keus om alleen of samen te wonen beïnvloeden.

Een belangrijke vraag voor beleidsmakers is of ouderen kunnen worden gestimuleerd om naar een kleinere woning te verhuizen.¹⁸⁰ Bouw van woningen die passen bij de woonwensen van ouderen, bijvoorbeeld gelijkvloers en dichtbij winkels en voorzieningen, kan de doorstroming verbeteren waardoor de bestaande woonvoorraad beter kan worden benut.¹⁸¹ Het imago van aanleunwoningen, seniorenwoningen en serviceflats is niet al te best.¹⁸² Aantrekkelijker zijn nieuwe woonconcepten, zoals hofjeswoningen en kleinschalig wonen met een zekere mate van gemeenschappelijkheid, maar wel met behoud van eigen vrijheid. Als ouderen willen verhuizen heeft dat vaak te maken met hun gezondheid of de behoefte aan zorg en minder vaak met de grootte van het huis.¹⁸³

Wanneer ouderen minder zelfstandig en meer kwetsbaar worden is het belangrijk dat informele hulp binnen handbereik is. De Commissie Toekomst zorg thuiswonende ouderen stelt dat zelfstandigheid tot op hoge leeftijd niet altijd hoeft te betekenen dat iedereen langer thuis blijft.¹⁸⁴ De Commissie pleit voor collectieve en semicollectieve of semizelfstandige woonvormen voor ouderen.¹⁸⁵ De vraag voor politici is of de overheid dit moet stimuleren of dat dit aan de markt wordt overgelaten. Probleem is dat banken, pensioenfondsen en investeerders slechts in beperkt mate financiering beschikbaar stellen om dergelijke woonvormen te realiseren.¹⁸⁶

¹⁷⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/10/30/tweede-advies-aanjaagteam-bescherming-arbeidsmigranten>

¹⁷⁹ Dit geldt overigens niet alleen voor ouderen.

¹⁸⁰ <https://themasites.pbl.nl/o/aanpassen-of-verkassen/>

¹⁸¹ Het programma Langer thuis van BZK en VWS richt zich vooral op een geschikte woonsituatie en zorg thuis voor zelfstandig wonende ouderen met een chronische ziekte of beperking.

¹⁸² <https://themasites.pbl.nl/o/aanpassen-of-verkassen/>

¹⁸³ ABF Research heeft berekend dat er tot 2040 behoefte is aan 300 duizend extra woningen die geschikt zijn voor ouderen met mobiliteitsbeperkingen, zowel nultredenwoningen als aangepaste woningen.

<https://www.abfresearch.nl/publicaties/wonen-met-zorg-verkenning-wonen-met-zorg-uitkomsten-fortuna/>

¹⁸⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-volksgezondheid-welzijn-en-sport/organisatie/organogram/diensten-en-instellingen/commissie-toekomst-zorg-thuiswonende-ouderen>

¹⁸⁵ In de Actieagenda Wonen pleiten 34 organisaties voor de bouw van 50 duizend woningen voor ouderen in geclusterde woonvormen door wooncorporaties. Benadrukt wordt dat ook moet worden geïnvesteerd in voorzieningen in de wijk, zoals ontmoetingscentra. <https://aedescms.getbynder.com/m/40d9069ce1416bc6/original/Actieagenda-Wonen.pdf>

¹⁸⁶ <https://www.rvo.nl/subsidie-en-financieringswijzer/stimuleringsregeling-wonen-en-zorg-swz>

Verder is huisvestingsbeleid van zowel de centrale overheid als van gemeenten van invloed op de beschikbaarheid van betaalbare woningen. De groei van het aantal huishoudens leidt tot een toename van de woningvraag. Door de economische crisis van 2008 zakte de nieuwbouw in. Hierdoor liep het tekort aan woningen op. Op de korte termijn is extra woningbouw nodig om dit tekort in te lopen en te voorzien in de toenemende woningbehoefte. In dit rapport richten we onze aandacht op de lange termijn. We schatten het aantal huishoudens in 2050 en gaan ervan uit dat het verschil in het aantal huishoudens tussen 2050 en nu een goede indicator is van veranderingen in de vraag naar woonruimte. Maar we laten ook zien hoeveel extra woningen er nodig zouden zijn als in 2050 alleenwonenden hun woning niet meer zouden delen. Een belangrijke kanttekening hierbij is dat de groei van het aantal huishoudens het sterkst is in de komende tien jaar. Daarna loopt het groeitempo sterk terug. Van de totale door het CBS verwachte toename van het aantal huishoudens in de komende dertig jaar wordt twee derde al de komende tien jaar verwacht. Beleidsmakers kunnen dus het realiseren van de woningbouwopgave niet over dertig jaar spreiden.

Het is overigens niet zeker dat het aantal huishoudens de komende dertig jaar fors zal toenemen. Een van de bevolkingsvarianten die geschetst wordt in *Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs* laat zien dat het ook denkbaar is dat het aantal huishoudens in 2050 vrijwel gelijk zal zijn aan het huidige aantal. Dit kan het geval zijn als zowel het migratiesaldo als het geboortecijfer en de levensverwachting de komende dertig jaar laag zijn (dit is de *Krimp* variant). De huidige coronacrisis laat zien dat een dergelijk scenario niet ondenkbaar is: in 2020 was de bevolkinggroei een derde lager dan in 2019. Er is in de *Krimp* variant nog wel een groei van het aantal oudere huishoudens, maar daar staat een daling van het aantal jongere huishoudens tegenover. De andere varianten laten wel een forse toename van het aantal huishoudens zien.

De toename van het aantal huishoudens en de daaruit resulterende vraag naar meer woningen zet druk op de verdeling van de ruimte in Nederland. Op dit moment wordt ongeveer 15 procent van het landoppervlak gebruikt voor wonen, werk en infrastructuur. Twee derde heeft een agrarische bestemming en 18 procent wordt in beslag genomen door natuur en recreatie. Voor het voorzien in de toenemende woningvraag is een belangrijke vraag voor beleidsmakers hoeveel ruimte ze willen geven aan nieuw te ontwikkelen woongebieden of dat ze vooral inzetten op verhoging van woningdichtheid in bestaande woongebieden en op transformatie van bedrijventerreinen naar woongebieden. Het is een politieke vraag in welke mate de ruimteverdeling wordt overgelaten aan de markt en in hoeverre het Rijk en de centrale overheden een sturende rol spelen in de afweging hoe de ruimte wordt verdeeld tussen wonen, werk, infrastructuur, landbouw, natuur en energiewinning in de komende dertig jaar.¹⁸⁷ In de jaren zeventig (ontwikkeling van groeikernen) en de jaren negentig (woningbouw in Vinex-wijken in de nabijheid van steden) speelde de overheid een sturende rol. Sindsdien is de nationale ruimtelijke ordening vervangen door decentralisatie en marktwerking. Volgens de Nationale Omgevingsvisie¹⁸⁸ gaat de Rijksoverheid weer een grotere rol spelen, maar wel in samenwerking met decentrale overheden en marktpartijen.¹⁸⁹ In de afgelopen decennia was er overigens geen één-op-één-relatie tussen het aantal woningen en het ruimtebeslag van wonen. Tussen 1985 en 2015 nam het aantal woningen met 43 procent toe en de oppervlakte voor wonen met 13 procent. Opvallend genoeg is er een duidelijkere samenhang tussen de bevolkingsomvang en het ruimtebeslag. Tussen 1985 en 2015 groeide de bevolking met 17 procent. Door de

¹⁸⁷ De Rli zal in 2021 een advies uitbrengen over de vraag hoe overheden ruimtelijke keuzes kunnen maken en op welke bestuurslaag, waarbij er vooral wordt gekeken naar de samenwerking tussen en binnen overheden, en samenwerking van overheden met private en maatschappelijke partners. <https://www.rli.nl/in-voorbereiding/sturen-op-ruimte>

¹⁸⁸ www.denationaleomgevingsvisie.nl

¹⁸⁹ In de Omgevingsvisie worden vier prioriteiten gesteld: ruimte voor klimaatadaptatie en energietransitie (bijvoorbeeld ruimte voor windmolens, zonnepanelen en wateropslag), ruimte voor goede verbindingen, ruimte voor wonen en groen en ruimte voor kringlooplandbouw.

toename van het aantal eenpersoonshuishoudens groeide het aantal huishoudens veel sterker dan de bevolking en er kwamen ook meer woningen beschikbaar, maar dat ging niet gepaard met evenredig meer ruimtebeslag.

Er zijn grote regionale verschillen in de groei van het aantal huishoudens. Grote steden blijven jongeren trekken uit de rest van het land voor studie of baan, terwijl ook migranten zich vooral in grote steden vestigen. Nadat jongeren een gezin hebben gesticht blijven ze in de grote stad of onmiddellijke omgeving daarvan wonen. De bevolkingsgroei concentreert zich in grote en middelgrote steden. Daar staat tegenover dat veel regio's in de drie noordelijke provincies, in Limburg, Zeeuws-Vlaanderen, Twente, de Achterhoek en de Kop van Noord-Holland met bevolkingskrimp worden geconfronteerd. Het rapport *Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs* laat zien dat in de bevolkingsvariant *Groei* (met hoge immigratie, hoog kindertal en hoge levensverwachting) het aantal huishoudens in het westen en delen van Noord-Brabant tot 2050 met dertig procent of meer groeit, maar krimpt in het noordoosten en dat de groei in een aantal regio's in Friesland, Drenthe en in Zeeuws-Vlaanderen onder de tien procent blijft. In de variant *Krimp* waarin het aantal huishoudens in heel Nederland niet toeneemt, blijft het aantal huishoudens in het westen van Nederland en het midden van Noord-Brabant wel groeien. Krimpregio's krijgen met een forse vergrijzing te maken. In die regio's dreigt leegstand van woningen en winkels, sluiting van scholen en ziekenhuizen, personeelstekorten in de zorg en minder openbaar vervoer. Een politieke vraag is of de regionale verschillen aanleiding zijn voor een meer sturende rol van het Rijk.

Dit hoofdstuk gaat over de ontwikkeling van het aantal huishoudens op nationaal niveau en de consequenties voor de woningvraag. Het rapport *Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs* beschrijft regionale verschillen in de ontwikkeling van het aantal huishoudens.¹⁹⁰ Paragraaf 8.2 laat zien hoe de verandering in de omvang en samenstelling van de bevolking in de komende dertig jaar invloed heeft op het aantal huishoudens in 2050. De veranderingen in het *Referentiescenario* zijn het gevolg van het feit dat de huishoudenssamenstelling verschilt tussen bevolkingsgroepen en niet van veranderingen in de huishoudensvorming per bevolkingsgroep.¹⁹¹ Een deel van de eenpersoonshuishoudens deelt hun woning. We rekenen een scenario door waarin wordt onderzocht hoeveel extra woningen nodig zouden zijn als alle eenpersoonshuishoudens in 2050 een eigen adres zouden hebben. Paragraaf 8.3 beschrijft de verschillen in de percentages alleenwonenden tussen bevolkingsgroepen.

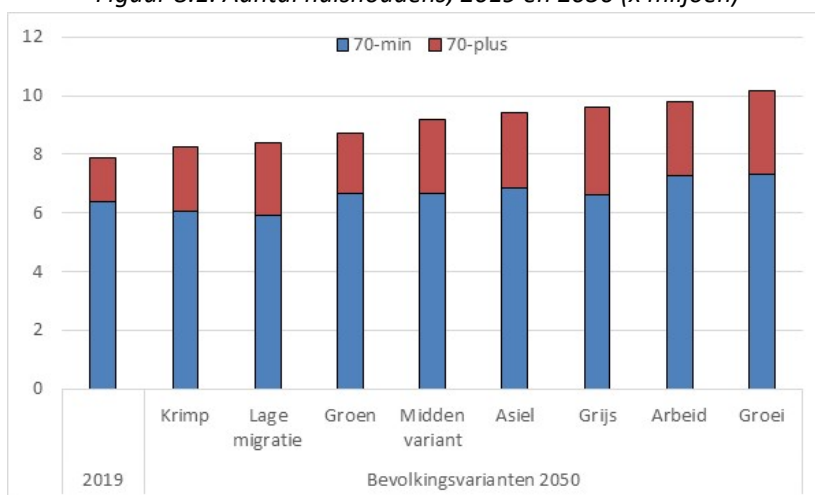
8.2 Huishoudens

Op dit moment telt Nederland 8 miljoen huishoudens. In 2050 ligt het aantal huishoudens tussen 8 en 10 miljoen (figuur 8.1). De groei van het aantal huishoudens hangt zowel af van de groei als van de samenstelling van de bevolking. Groei van de bevolking door migratie leidt tot een toename van het aantal huishoudens, voor zover er geen sprake is van huwelijksmigratie of gezinshereniging. Bevolkingsgroei door geboorte leidt in eerste instantie niet tot meer maar tot grotere huishoudens, en pas na een jaar of twintig tot een groei van het aantal huishoudens, tegelijk met een afname van de huishoudensgrootte. Ook veranderingen in de samenstelling van de bevolking hebben invloed op de groei van het aantal huishoudens. Zo neemt vanaf middelbare leeftijd de gemiddelde huishoudensgrootte af, doordat kinderen het ouderlijk huis verlaten, door relatieontbinding en door het overlijden van een van de partners. Hierdoor leidt een toename van het aandeel ouderen in de bevolking tot een kleinere gemiddelde huishoudensgrootte. Ook een toename van het aandeel migranten leidt tot een kleinere gemiddelde huishoudensgrootte, omdat onder immigranten het aandeel eenpersoonshuishoudens relatief groot is.

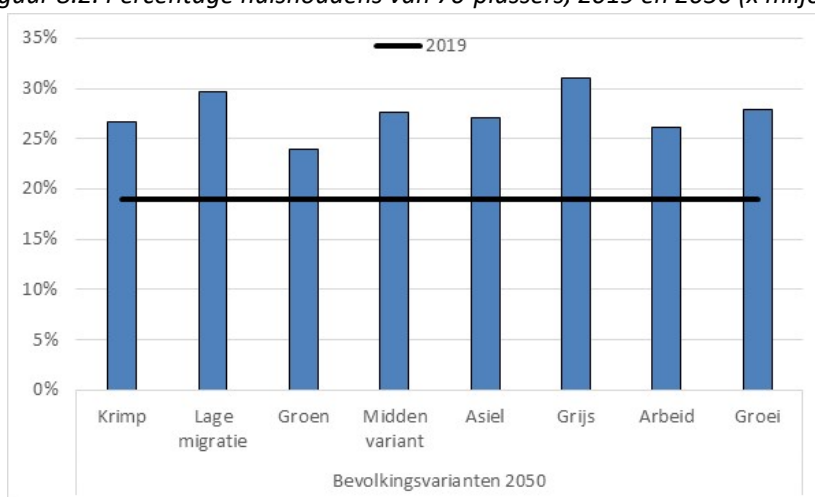
¹⁹⁰ Op het werkprogramma van het PBL voor 2021 staat onderzoek naar regionale differentiatie van de woningbehoefte. https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl_wp2021_def.pdf

¹⁹¹ Alle cijfers in paragraaf 8.2 hebben betrekking op het *Referentiescenario*.

Figuur 8.1. Aantal huishoudens, 2019 en 2050 (x miljoen)

Figuur 8.2. Percentage huishoudens van 70-plussers, 2019 en 2050 (x miljoen)

In de bevolkingsvariant *Krimp* is het aantal huishoudens in 2050 even groot als nu (figuur 8.1). Maar dit betekent niet dat er volgens die variant de komende dertig jaar niets verandert. In de eerste plaats zal het aantal huishoudens naar verwachting de komende vijftien jaar nog met enkele honderdduizenden toenemen en pas daarna krimpen. In de tweede plaats zal het aantal huishoudens van 70-plussers in 2050 wel groter zijn dan nu, 700 duizend meer. Het aantal oudere huishoudens¹⁹² groeit overigens in alle varianten sterk. In de meeste varianten neemt het aantal huishoudens met 70-plussers toe met een miljoen of meer. Bij een forse stijging van de levensverwachting (variant *Grijs*) neemt het aantal oudere huishoudens zelfs met 1,5 miljoen toe. In die variant neemt het aandeel huishoudens met 70-plussers toe van

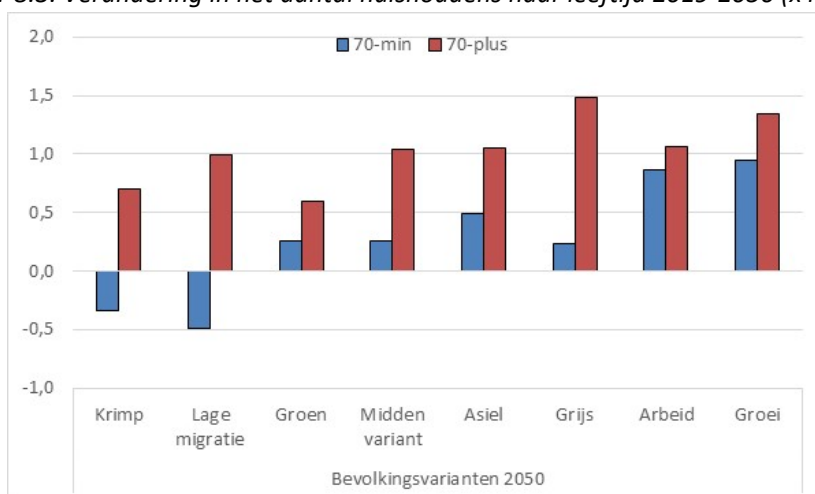
¹⁹² Een huishouden kan uiteraard zijn samengesteld uit zowel jonge als oude personen en uit zowel personen met een Nederlandse als een migratieachtergrond. We leggen de koppeling tussen huishoudens en personen met behulp van zogenaamde headship rates (zie uitleg in paragraaf 8.3). Dit betekent dat we op grond van kenmerken van personen naar leeftijd en migratieachtergrond een schatting maken van het aantal huishoudens met die kenmerken, los van de vraag of een oudere persoon samenwoont met een andere oudere persoon of met een jongere persoon en of iemand met een migratieachtergrond samenwoont met een persoon die ook een migratieachtergrond heeft. Een huishouden waarin één partner ouder is dan 70 jaar en één partner jonger dan 70 wordt door de headship-ratemethode voor de helft als een ouder huishouden en voor de helft als een jonger huishouden geteld.

19 procent nu naar 31 procent van alle huishoudens in 2050 (figuur 8.2). Kortom, hoewel er onzekerheid is over de totale groei van het aantal huishoudens, zoals figuur 8.1 laat zien, is het wel zeker dat de samenstelling van de huishoudens zal veranderen. Zelfs als het aantal huishoudens niet sterk zou veranderen, zal de aard van de woningvraag veranderen.

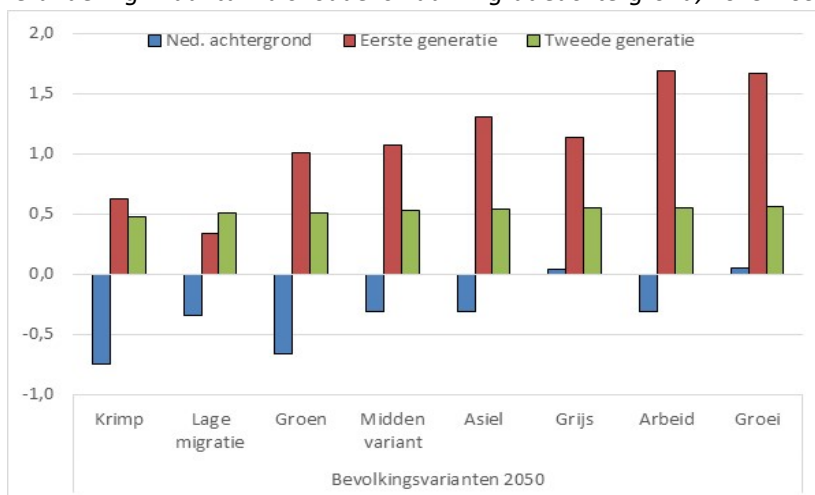
Huishoudens naar leeftijd en migratieachtergrond

In alle bevolkingsvarianten is de groei van het aantal huishoudens met personen van 70 jaar of ouder groter dan bij de jongere leeftijdsgroepen (figuur 8.3). Bij de varianten met hoge migratie (*Arbeid* en *Groei*) groeit het aantal huishoudens van personen jonger dan 70 jaar met ongeveer 900 duizend. Maar ook in die varianten neemt het aantal huishoudens met 70-plussers sterker toe dan het aantal huishoudens met 70-minners. Bij lage migratie (varianten *Krimp* en *Lage migratie*) is er sprake van krimp van het aantal jongere huishoudens.

Figuur 8.3. Verandering in het aantal huishoudens naar leeftijd 2019-2050 (x miljoen)

Figuur 8.4. Verandering in aantal huishoudens naar migratieachtergrond, 2019-2050 (x miljoen)

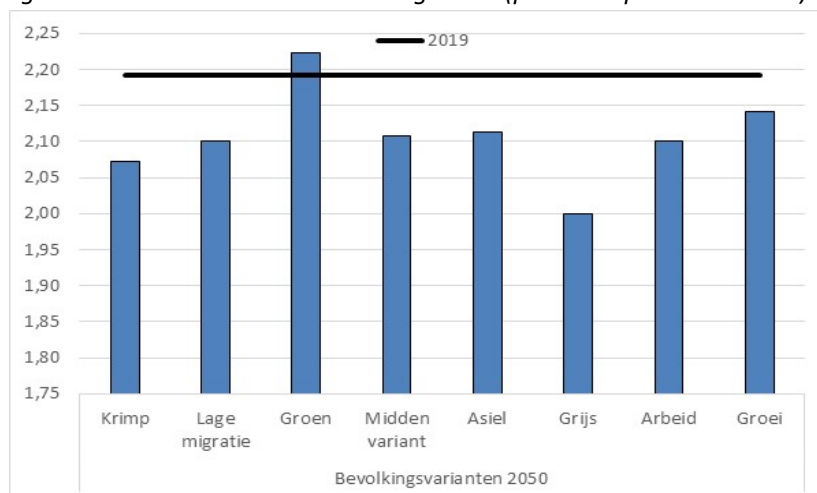

Naast de vergrijzing heeft de toename van het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond invloed op de woningvraag. Terwijl de groei van het aantal oudere huishoudens voornamelijk bestaat uit huishoudens met een Nederlandse achtergrond, komt de groei bij jongere huishoudens volledig voor rekening van huishoudens van personen met een migratieachtergrond. De groei van huishoudens van personen met een migratieachtergrond kan vooral worden toegeschreven aan de eerste generatie en hangt dan ook sterk samen met de hoogte van de migratie in de komende dertig jaar (figuur 8.4). Bij hoge migratie (varianten *Arbeid* en *Groei*) zorgt de eerste generatie voor een groei met 1,5 miljoen huishoudens. In alle varianten leidt de groei van de tweede generatie tot een toename van het aantal huishoudens met

0,5 miljoen. De groei van het aantal huishoudens van de tweede generatie in de komende dertig jaar hangt vooral af van de omvang en samenstelling van de huidige bevolking met een migratieachtergrond en dus van de migratie in het verleden en niet zozeer van de migratie in de komende jaren. Pas op de lange termijn, na 2050, komen de in Nederland geboren kinderen van nieuwe migranten op de leeftijd om zelf een huishouden te vormen. Het aantal huishoudens met een Nederlandse achtergrond daalt in de meeste bevolkingsvarianten.

De gemiddelde huishoudensgrootte daalt in de meeste bevolkingsvarianten, vooral door vergrijzing. Bij sterke vergrijzing (variant *Grijs*) daalt de gemiddelde huishoudensgrootte van 2,2 personen per huishouden nu naar 2,0 in 2050 (figuur 8.5). Dit komt vooral door het grotere aandeel van eenpersoonshuishoudens. Alleen bij een hoog kindertal (variant *Groen*) daalt de gemiddelde huishoudensgrootte niet en neemt de grootte van meerpersoonshuishoudens toe. Ook in de variant *Krimp* daalt de gemiddelde huishoudensgrootte. Dit komt vooral door de vergrijzing. Dit betekent dat bij een krimpende bevolking het aantal huishoudens minder sterk krimpt dan de bevolkingsomvang.

Figuur 8.5. Gemiddelde huishoudensgrootte (personen per huishouden)¹⁹³

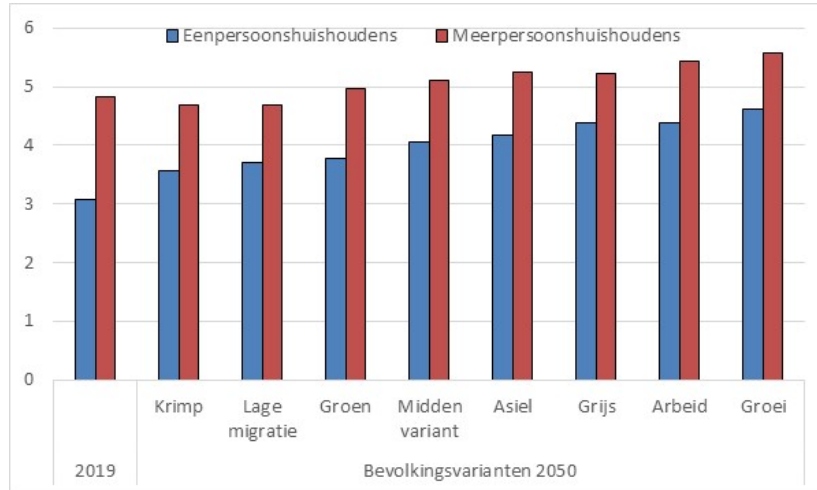

Een- en meerpersoonshuishoudens

In alle bevolkingsvarianten neemt het aantal eenpersoonshuishoudens toe (figuur 8.6). In de meeste bevolkingsvarianten groeit ook het aantal meerpersoonshuishoudens, maar minder sterk (figuur 8.7). Hierdoor neemt het aandeel eenpersoonshuishoudens toe. Zoals reeds opgemerkt groeit het aantal eenpersoonshuishoudens sterk bij hoge levensverwachting (variant *Grijs*) en hoge migratie (varianten *Asiel* en *Arbeid*) en uiteraard als beide hoog zijn (variant *Groei*). In de variant *Grijs* neemt het aandeel eenpersoonshuishoudens toe van 39 procent in 2019 naar 46 procent in 2050. Ook in de variant met veel migratie (*Arbeid*) is het aandeel eenpersoonshuishoudens in 2050 hoog: 45 procent. Er vindt dus een flinke verschuiving in de woonvraag plaats, vooral als ouderen niet in hun gezinswoning blijven wonen. De vraag naar gezinswoningen zal veel minder sterk toenemen dan die naar woningen die geschikt zijn voor eenpersoonshuishoudens en dan vooral woningen voor oudere alleenwonenden.

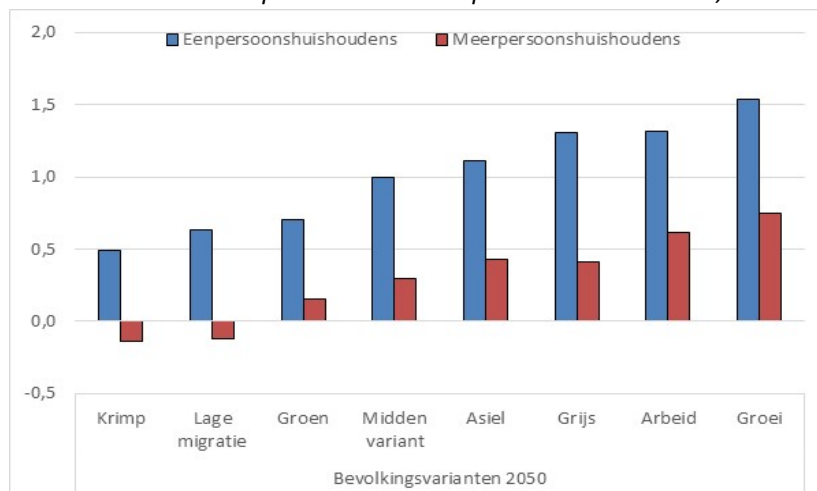
¹⁹³ Dit betreft alle personen, dus ook personen die in institutionele huishoudens wonen.

Figuur 8.6. Aantal eenpersoons- en meerpersoonshuishoudens, 2019 en 2050 (x miljoen)

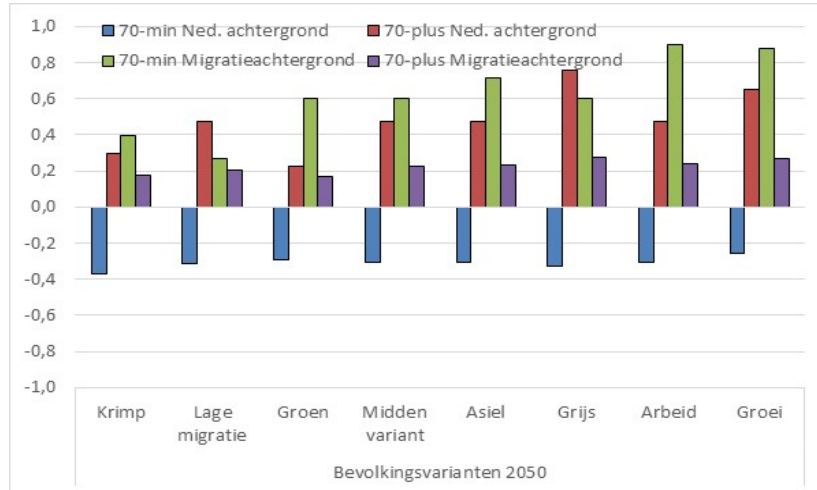
Figuur 8.8 laat zien dat de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens bestaat uit zowel ouderen (vooral met een Nederlandse achtergrond) als uit personen met een migratieachtergrond (vooral jonger dan 70 jaar). Bij sterke vergrijzing (variant *Grijs*) is de toename van het aantal alleenwonende ouderen groter dan van alleenwonende migranten, bij hoge migratie (variant *Arbeid*) geldt het omgekeerde. In alle bevolkingsvarianten loopt het aantal alleenwonende mensen met een Nederlandse achtergrond onder de 70 jaar terug. Dit betekent dat de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens van de afgelopen decennia de komende dertig jaar doorzet door een verder toenemend inwonertal én door voortgaande veranderingen in de samenstelling van de bevolking: meer ouderen en meer migranten. In het verleden droegen daarnaast ook de toegenomen geneigdheid van jongeren om na het verlaten van het ouderlijk huis eerst alleen te gaan wonen en de toename van het alleen wonen na relatieontbinding belangrijk bij aan de groei.¹⁹⁴

Figuur 8.7. Groei van het aantal eenpersoons- en meerpersoonshuishoudens, 2019-2050 (x miljoen)

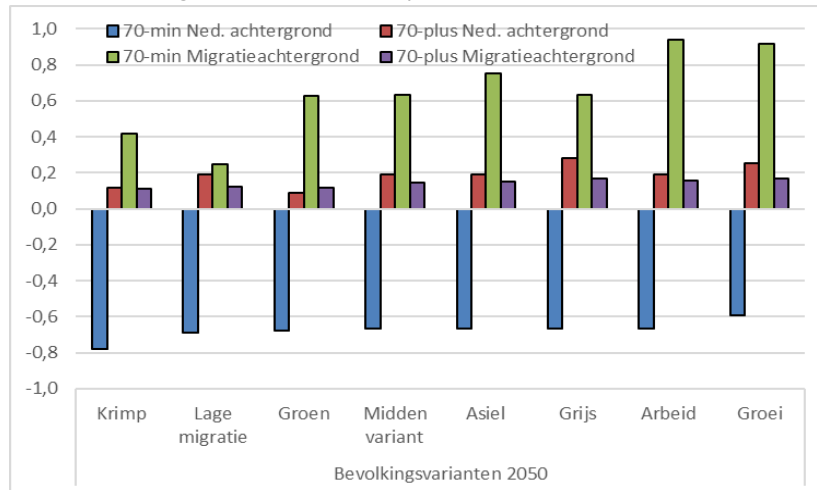
¹⁹⁴ Voor de berekening van het aantal huishoudens in 2050 gaan we uit van constante headship rates. De veranderingen in de komende dertig jaar zijn dus alleen het gevolg van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking.

Figuur 8.8. Verandering in het aantal eenpersoonshuishoudens, 2019-2050 (x miljoen)

De groei van het aantal meerpersoonshuishoudens kan vrijwel volledig worden toegeschreven aan de toename van de bevolking met een migratieachtergrond (figuur 8.9). De vergrijzing leidt tot een sterke afname van het aantal meerpersoonshuishoudens onder mensen met een Nederlandse achtergrond. Vergelijking van figuur 8.9 met 8.8 laat het grote effect van vergrijzing op de samenstelling van huishoudens zien: een sterke daling van het aantal meerpersoonshuishoudens met een Nederlandse achtergrond onder de 70 jaar en een bijna even grote toename van het aantal eenpersoonshuishoudens bij 70-plussers. Per saldo neemt het totale aantal huishoudens met een Nederlandse achtergrond af doordat de bevolking met een Nederlandse achtergrond krimpt, maar doordat meer ouderen alleen wonen is de relatieve afname van het aantal huishoudens kleiner dan de krimp van de Nederlandse bevolking.

Figuur 8.9. Verandering in het aantal meerpersoonshuishoudens, 2019-2050 (x miljoen)

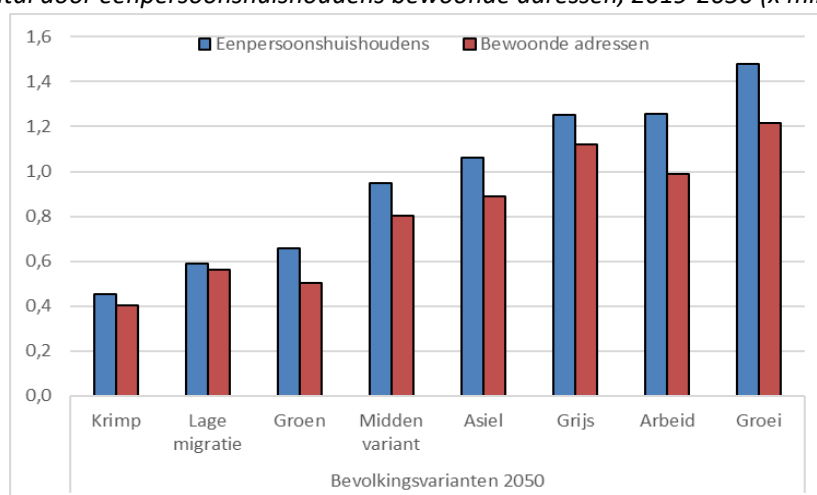
Bij personen met een migratieachtergrond neemt zowel het aantal een- als meerpersoonshuishoudens toe in alle bevolkingsvarianten, uiteraard het sterkst in de varianten met hoge migratie (*Arbeid*, *Asiel* en *Groei*). In de meeste varianten is de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens onder de bevolking met een migratieachtergrond onder 70 jaar groter dan de daling bij de bevolking met een Nederlandse achtergrond.

Bewoonde adressen

De relatief sterke toename van het aantal eenpersoonshuishoudens betekent dat niet alleen de omvang maar ook de samenstelling van de vraag naar woonruimte verandert. Hierbij moet wel worden aangetekend dat niet alle eenpersoonshuishoudens een eigen woning hebben. Van de eenpersoonshuishoudens deelt 17 procent het woonadres met een of meer andere eenpersoonshuishoudens¹⁹⁵. Van de 3 miljoen alleenwonenden wonen er 2,5 miljoen alleen op een adres. Van de half miljoen andere eenpersoonshuishoudens deelt driekwart het adres met maximaal vijf andere eenpersoonshuishoudens en woont een kwart zelfs met zes of meer mensen op één adres. Dit betekent dat 13 procent van alle eenpersoonshuishoudens het adres deelt met maximaal vijf anderen en 4 procent met zes of meer anderen. Gemiddeld wonen eenpersoonshuishoudens die een adres delen met drie andere personen op hetzelfde adres. In totaal wonen de 3 miljoen eenpersoonshuishoudens op 2,6 miljoen adressen. Anders geformuleerd: als alle eenpersoonshuishoudens alleen zouden wonen, althans een eigen adres zouden hebben, zouden er 0,4 miljoen meer woningen nodig zijn. Bijlage 8A laat verschillen naar migratieachtergrond zien.

Omdat het aantal eenpersoonshuishoudens per adres onder eerste-generatiemigranten groter is dan onder mensen met een Nederlandse achtergrond en onder jongeren groter dan onder ouderen, verschilt de groei van de woningvraag van die van het aantal eenpersoonshuishoudens, althans als ervan uit wordt gegaan dat ook in 2050 veel eenpersoonshuishoudens een adres zullen delen. Onder de veronderstelling dat de verschillen in het aantal alleenwonenden per adres naar leeftijd, geslacht en migratieachtergrond in 2050 hetzelfde zijn als nu, leiden de bevolkingsvarianten met veel migratie (*Arbeid* en *Groei*) tot een veel minder sterke groei in de vraag naar woningen dan in het aantal eenpersoonshuishoudens (figuur 8.10). In de varianten met veel vergrijzing (*Grijs*) en veel migratie (*Arbeid*) is de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens even groot, maar de groei van het aantal bewoonde adressen is in de variant *Grijs* groter dan in de variant *Arbeid*.

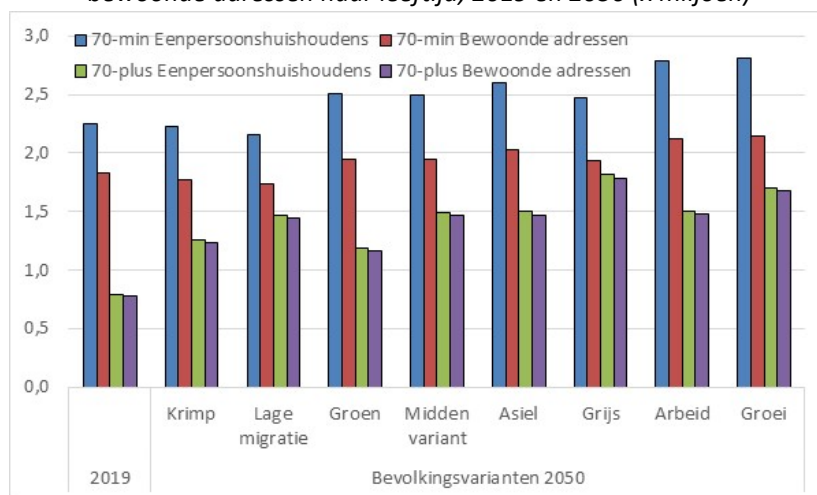
Figuur 8.10. Groei van het aantal eenpersoonshuishoudens en het aantal door eenpersoonshuishoudens bewoonde adressen, 2019-2050 (x miljoen)

¹⁹⁵ Deze schattingen zijn gebaseerd op microdata van het CBS: <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdatatabestanden/gbaadresobjectbus-gba-adres-kenmerken-van-personen> ; <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdatatabestanden/gbahuishoudensbus-huishoudenskenmerken>; <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdatatabestanden/gbapersoon-tab-persoonskenmerken-van-personen-in-de-brp>

De vraag naar een eigen woning houdt verband met de vraag of migranten hier tijdelijk wonen. Als migranten snel weer vertrekken zal er minder vraag zijn naar een eigen woning. Dit geldt zeker voor studiemigranten. Tijdelijk verblijf betekent vaker woningdelen¹⁹⁶. De WRR wijst op het nut van grootschalige huisvestingsvormen, zoals 'Polenhotels', bijvoorbeeld in een oud kantoorgebouw buiten de bebouwde kom.

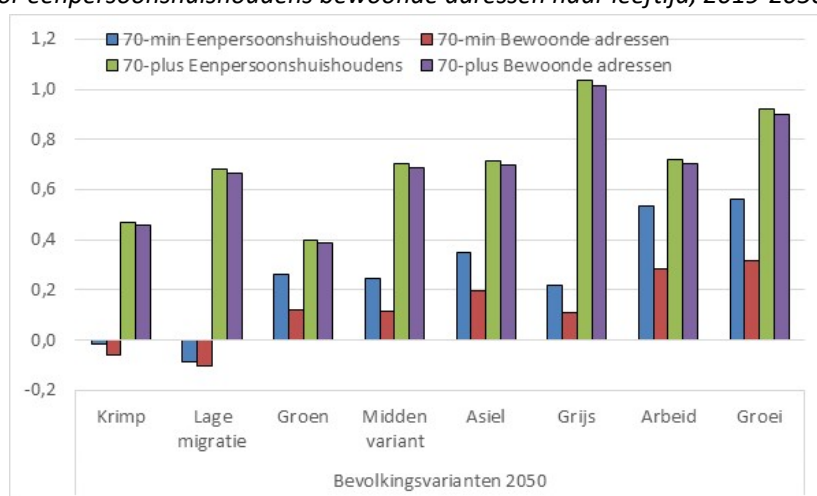
Figuur 8.11. Aantal eenpersoonshuishoudens en door eenpersoonshuishoudens bewoonde adressen naar leeftijd, 2019 en 2050 (x miljoen)

Het aantal eenpersoonshuishoudens jonger dan 70 jaar in 2050 is het grootst in de varianten met veel migratie (*Arbeid* en *Groei*). Maar figuur 8.11 laat zien dat het aantal door hen bewoonde adressen minder sterk verschilt tussen de bevolkingsvarianten dan het aantal huishoudens. Zo is in de variant met veel migratie (*Arbeid*) het aantal eenpersoonshuishoudens 600 duizend groter dan in de variant met lage migratie, maar het aantal door hen bewoonde adressen 'slechts' 400 duizend. Daarentegen zien we bij oudere alleenwonenden weinig verschil tussen het aantal eenpersoonshuishoudens en het aantal bewoonde adressen.

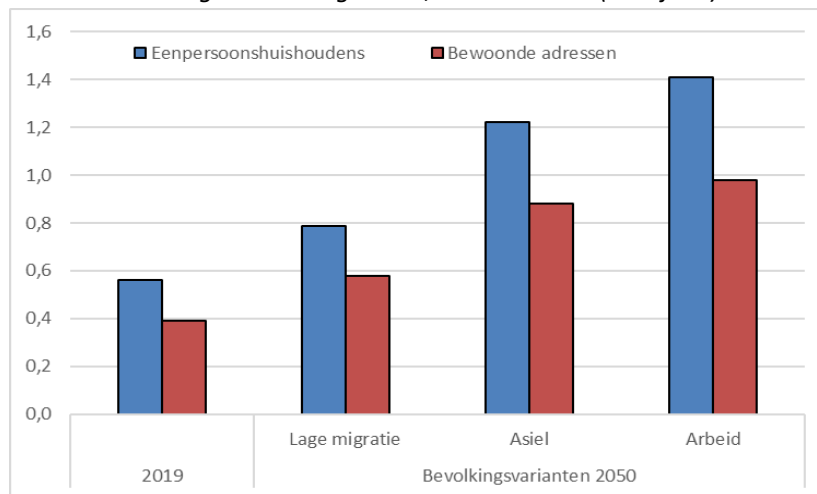
Terwijl in de variant met veel migratie (*Arbeid*) zowel het aantal jongere als oudere eenpersoonshuishoudens fors groeit, zien we dat het aantal adressen met eenpersoonshuishoudens van 70-minners veel minder sterk groeit dan adressen waar 70-plussers wonen (figuur 8.12).

Figuur 8.12. Groei van het aantal eenpersoonshuishoudens en het aantal door eenpersoonshuishoudens bewoonde adressen naar leeftijd, 2019-2050 (x miljoen)

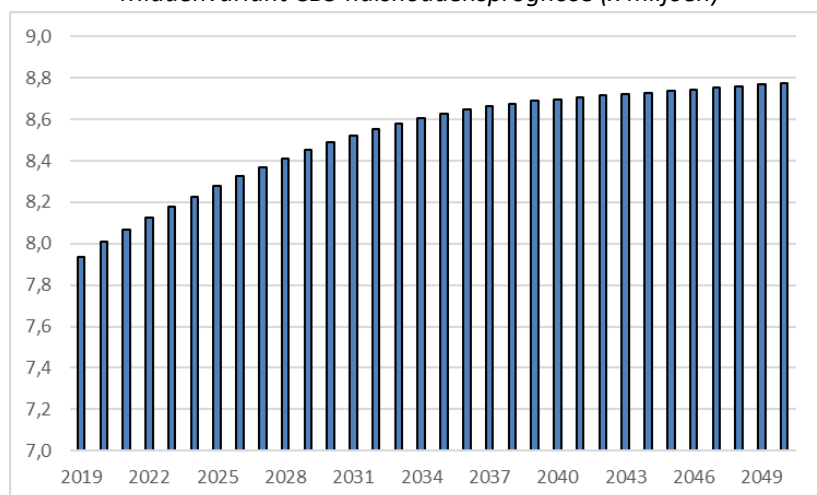
¹⁹⁶ <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-verscheidenheid>

Figuur 8.13. Eenpersoonshuishoudens en door hen bewoonde adressen, eerste-generatiemigranten, 2019 en 2050 (x miljoen)

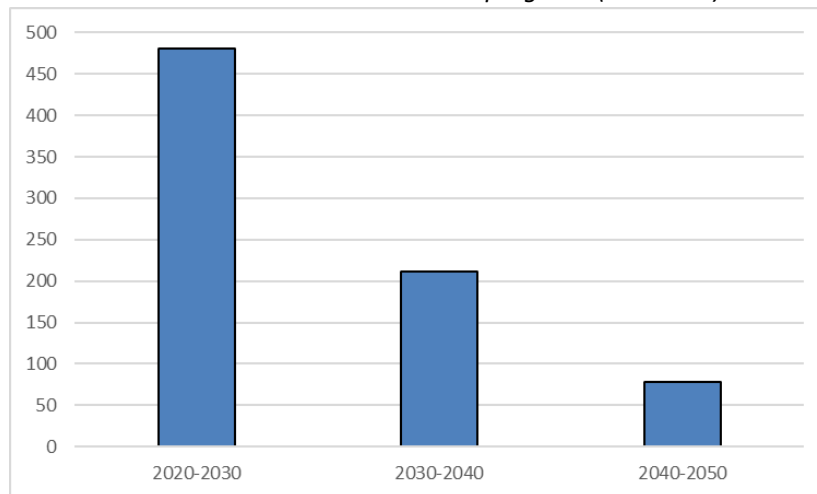
Kortom, zowel migratie als vergrijzing leiden tot een toename van het aantal eenpersoonshuishoudens, maar de gevolgen voor de woonvraag zijn verschillend. Als eerste-generatiemigranten in 2050 in dezelfde mate als nu een adres delen, zal bij hoge migratie (variant *Arbeid*) de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens met 800 duizend (van 0,6 miljoen in 2019 naar 1,4 miljoen in 2050) leiden tot een toename van het aantal door hen bewoonde adressen met 600 duizend (van 0,4 miljoen in 2019 naar 1,0 miljoen in 2050). Zie figuur 8.13. Als alle eerste-generatiemigranten die een eenpersoonshouden vormen in 2050 een eigen adres zouden hebben, zou het aantal bewoonde adressen toenemen van 0,4 miljoen in 2019 naar 1,4 miljoen in 2050. Dan zou de vraag naar woningen dus met een miljoen toenemen¹⁹⁷. Een hoger aantal asielmigranten (variant *Asiel*) leidt tot een minder sterke toename van het aantal eenpersoonshuishoudens dan een hoog aantal arbeids- en studiemigranten (variant *Arbeid*). Maar omdat asielzoekers minder vaak een eenpersoonshuishouden vormen dan arbeidsmigranten en omdat zij minder vaak een adres delen, is het verschil in het aantal bewoonde adressen tussen de varianten *Arbeid* en *Asiel* niet zo groot.

Figuur 8.14. Aantal huishoudens, 2019-2050, Middenvariant CBS-huishoudensprognose (x miljoen)

¹⁹⁷ Voor de berekening van het woningtekort telt ABF Research alleen adres delende huishoudens van ouder dan 25 jaar mee. <https://www.abfresearch.nl/publicaties/woningtekort-een-nieuwe-benadering-van-een-actueel-probleem/>

Figuur 8.15. Groei van het aantal huishoudens per 10 jaar, Middenvariant CBS-huishoudensprognose (x duizend)

Volgens de meeste bevolkingsvarianten zal het aantal huishoudens in 2050 ruim een miljoen groter zijn dan nu, en als in 2050 minder eenpersoonshuishoudens een woning delen zal de woonvraag nog enkele honderdduizend hoger uitvallen. Maar de groei zal niet geleidelijk in de komende dertig jaar plaatsvinden. Figuur 8.14 laat zien dat het groeitempo van het aantal huishoudens volgens de Middenvariant van de CBS-huishoudensprognose geleidelijk terugloopt. Dit betekent dat verreweg het grootste deel van de groei in het aantal huishoudens de komende tien jaar zal plaatsvinden (figuur 8.15). Bijna twee derde van de totale groei van het aantal huishoudens in de komende dertig jaar manifesteert zich in de periode tot 2030.¹⁹⁸ Kortom, ook al is de toename van het aantal huishoudens in de komende dertig jaar onzeker (zoals figuur 8.1 liet zien), beleidsmakers hebben vooral de komende tien jaar met een grote woningbouwopgave te maken.

8.3 Leeftijdsprofielen

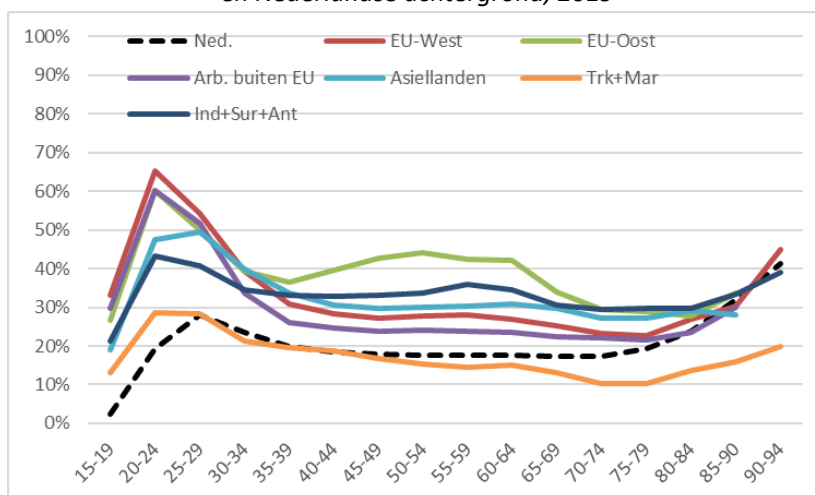
De aantallen huishoudens in 2050 zijn berekend onder de veronderstelling dat de verdeling van de bevolking over de huishoudensposities (alleenwonend, samenwonend met partner en ouder in een eenoudergezin) onderscheiden naar leeftijd, geslacht en migratieachtergrond in 2050 hetzelfde is als in 2019. Deze berekeningen laten zien wat de gevolgen van veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking zijn op het aantal huishoudens als er geen sprake is van gedragsverandering, zoals een verandering in het percentage jongeren dat na het verlaten van het ouderlijk huis alleen gaat wonen, een verandering in het percentage van de samenwoners dat uit elkaar gaat of een verandering in het percentage alleenstaande ouderen dat gaat samenwonen of dat in een tehuis gaat wonen. Deze paragraaf laat verschillen in percentages alleenwonenden voor verschillende bevolkingsgroepen zien. Bijlage 8B laat percentages samenwonenden en alleenstaande moeders zien.

Figuur 8.16 laat zien dat 28 procent van de 25-29-jarige mannen met een Nederlandse achtergrond alleen woont. Boven de dertig jaar daalt het percentage doordat steeds meer mannen gaan samenwonen. Boven de 70 jaar neemt het percentage toe door verweuding. Bij vrijwel alle groepen immigranten liggen

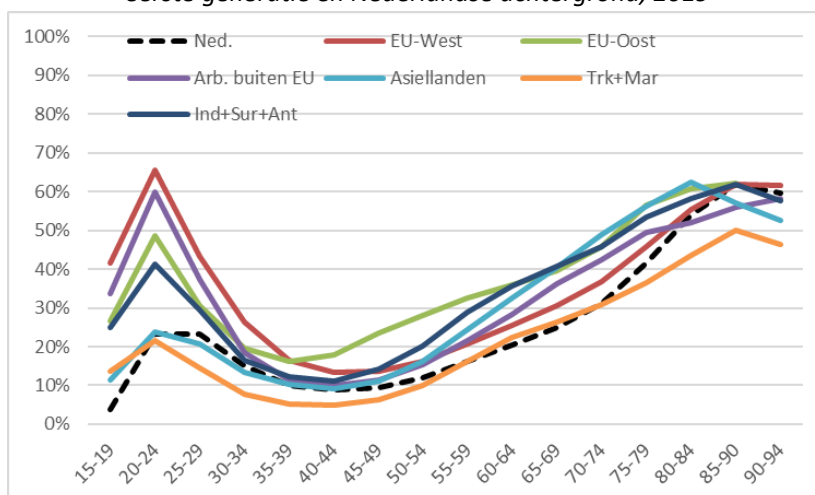
¹⁹⁸ Hierbij moet wel worden aangetekend dat de huishoudensprognose van het CBS in december 2018 is gepubliceerd. In de nieuwe bevolkingsprognose van het CBS die in december 2020 is gepubliceerd wordt aangenomen dat als gevolg van de coronacrisis de bevolkingsgroei tot 2030 lager is dan volgens de voorafgaande prognose en de groei na 2030 hoger. Dit kan betekenen dat een groter deel van de groei van het aantal huishoudens na 2030 zal plaatsvinden dan volgens de prognose die in 2018 is gepubliceerd.

de percentages alleenwonenden hoger dan bij mannen met een Nederlandse achtergrond. Vooral veel jonge immigranten uit landen, waarvandaan veel arbeids- en studiemigranten komen (zowel uit de EU als buiten de EU) wonen alleen. Op middelbare leeftijd wonen veel Oost-Europese immigranten alleen, maar ook veel Surinaamse en Antilliaanse mannen. Zoals in paragraaf 8.2 is opgemerkt, betekent dit niet dat ze allemaal een eigen woning hebben. Bijlage 8A laat zien dat meer dan de helft van de eenpersoonshuishoudens met een migratieachtergrond van onder de dertig jaar het adres met anderen deelt. Bij Oost-Europeanen woont ook van de mannen tussen 30 en 60 jaar die een eenpersoonshuishouden vormen de meerderheid niet alleen op een adres. Bij oudere Turken en Marokkanen is het percentage alleenwonenden laag.

Figuur 8.16. Percentage alleenwonende mannen, eerste generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

Figuur 8.17. Percentage alleenwonende vrouwen, eerste generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

Bij vrouwen met een Nederlandse achtergrond is het percentage alleenwonenden op jonge leeftijden lager dan bij mannen (figuur 8.17), onder meer doordat vrouwen op jongere leeftijd gaan samenwonen dan mannen. Van de Nederlandse vrouwen tussen 20 en 25 jaar woont 21 procent samen met een partner tegen 10 procent van de mannen. Op middelbare leeftijd is het percentage alleenwonenden lager dan bij mannen omdat na relatieontbinding meer vrouwen alleenstaand ouder worden dan mannen en

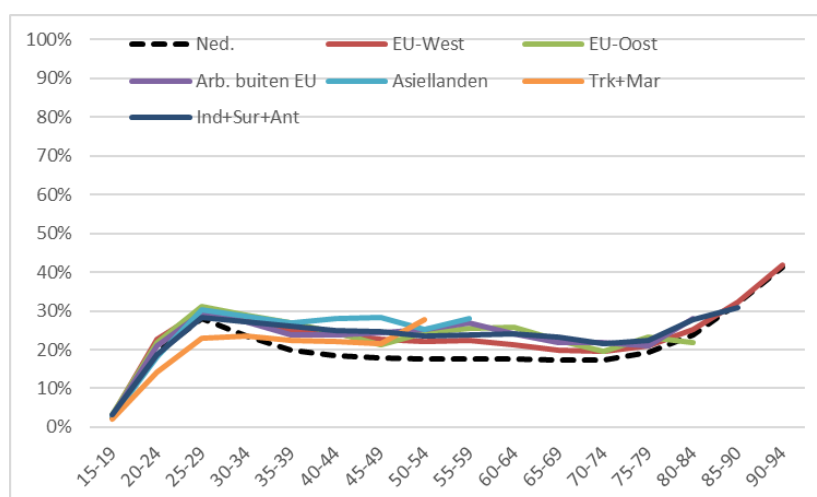
op hogere leeftijden is het percentage alleenwonenden hoger dan bij mannen, omdat vrouwen vaker weduwe worden doordat mannen een lagere levensverwachting hebben en doordat veel vrouwen samenwonen met een enkele jaren oudere man.

Op jonge leeftijd is het percentage alleenwonende vrouwen voor vier migrantengroepen beduidend hoger dan voor vrouwen met een Nederlandse achtergrond. Bij vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond ligt het percentage alleenwonenden vanaf 25 jaar juist heel laag.

Samengevat: veel meer eerste-generatie-migranten wonen alleen dan personen met een Nederlandse achtergrond, met daarbij het eerder gemaakte voorbehoud dat ze lang niet allemaal een eigen adres hebben (zie bijlage 8A). Bij Surinamers en Antillianen zijn de percentages samenwoners lager dan bij de andere groepen. Dit komt door de hoge percentages alleenstaande moeders en alleenwonende mannen. Zie bijlage 8B.

Bij de tweede generatie zijn de verschillen met personen met een Nederlandse achtergrond relatief klein, maar de percentages alleenwonenden liggen wel over het algemeen iets hoger dan bij personen met een Nederlandse achtergrond (figuur 8.18 en 8.19). Een uitzondering vormt de Turkse en Marokkaanse tweede generatie, op jonge leeftijd wonen opvallend weinig Turkse en Marokkaanse vrouwen alleen (figuur 8.19).

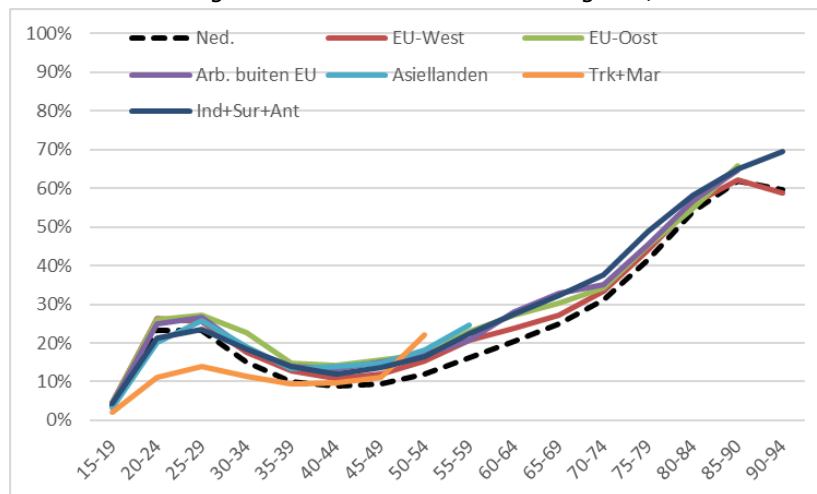
Figuur 8.18. Percentage alleenwonende mannen, tweede generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

Het aantal huishoudens in 2050 is berekend door de bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat te vermenigvuldigen met zogenaamde headship rates. Deze ratio's geven voor elke bevolkingsgroep de verhouding tussen het aantal huishoudens en het aantal personen. De headship rates worden berekend door personen die alleen wonen en alleenstaande ouders het gewicht 1 te geven en samenwoners het gewicht ½. Thuiswonende kinderen en overige personen in een huishouden krijgen gewicht 0. Een headship rate van 0,60 betekent dat 1000 personen samen 600 huishoudens vormen.¹⁹⁹

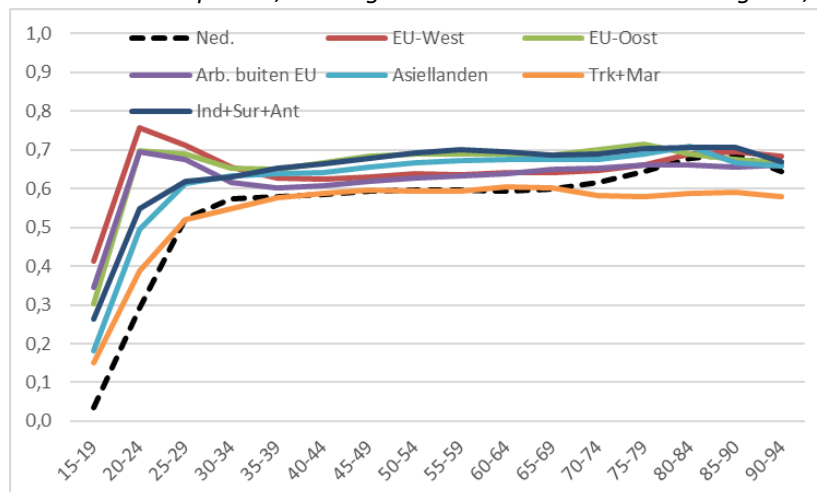
¹⁹⁹ Deze berekening leidt tot een lichte onderschatting van het aantal huishoudens, want er wordt geen rekening gehouden met de zogenaamde 'overige' huishoudens, bijvoorbeeld broers en zussen die samen een huishouden vormen. Aangezien deze categorie slechts een half procent van het totale aantal huishoudens betreft, beïnvloedt dit onze resultaten nauwelijks.

Figuur 8.19. Percentage alleenwonende vrouwen, tweede generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

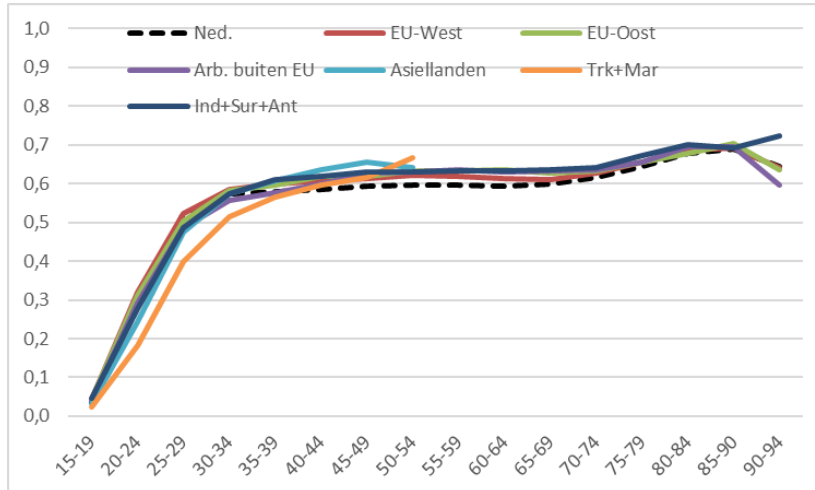

De relatief hoge percentages alleenwonenden en eenoudergezinnen onder verschillende migrantengroepen betekenen dat het aantal huishoudens bij deze groepen relatief hoog is in verhouding tot de omvang van het aantal inwoners. Dit is zichtbaar aan de hand van de headship rates. Bij de eerste generatie liggen de headship rates (tot 80 jaar) met uitzondering van personen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond hoger dan bij personen met een Nederlandse achtergrond (figuur 8.20). Dit betekent dat een verandering in de omvang van de eerste generatie een groter effect heeft op het aantal huishoudens dan een even grote verandering in de bevolking met een Nederlandse achtergrond. We wezen er al op dat het aantal huishoudens niet gelijk is aan het aantal bewoonde adressen. Op één adres kunnen meerdere eenpersoonshuishoudens wonen. Een toename van het aantal huishoudens leidt dus niet zonder meer tot een even grote toename in het aantal bewoonde woningen.

Figuur 8.20. Headship rates, eerste generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

Figuur 8.21. Headship rates, tweede generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

Bij de tweede generatie zijn de verschillen met personen met een Nederlandse achtergrond klein (figuur 8.21). Een toename van de omvang van de tweede generatie leidt derhalve tot een kleinere toename van het aantal huishoudens dan een even grote toename van de eerste generatie.

Bijlage 8A. Alleenwonenden en bewoonde adressen

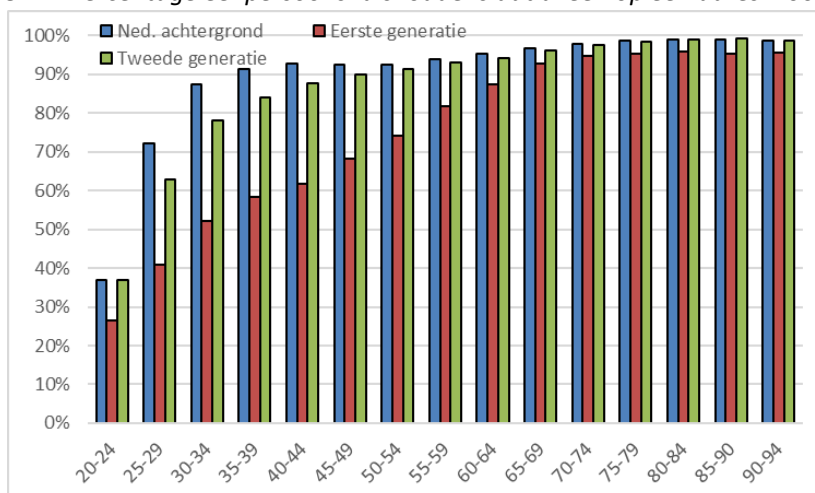
Er bestaat een verschil tussen het aantal huishoudens en het aantal bewoonde adressen. Dit wordt vooral veroorzaakt door eenpersoonshuishoudens die een adres delen met anderen. Het delen van een adres met andere eenpersoonshuishoudens varieert naar leeftijd en migratieachtergrond. Figuur 8A.1 laat zien dat bij jonge eerste-generatiemigranten een groot deel van de eenpersoonshuishoudens het adres deelt met anderen.²⁰⁰ Onder de dertig jaar is dit zelfs meer dan de helft. Maar ook van dertigers en veertigers woont zo'n 30 tot 40 procent niet alleen op een adres. Ook bij jongeren met een Nederlandse achtergrond woont een aanzienlijk deel niet alleen op een adres.²⁰¹ De woonsituatie van de tweede generatie lijkt meer op die van mensen met een Nederlandse achtergrond dan op die van de eerste generatie.

Het aantal alleenwonenden dat een adres deelt, is vooral hoog bij Oost-Europese migranten. Figuur 8A.2 laat zien dat van de Oost-Europese mannelijke immigranten tot 60-jarige leeftijd die een eenpersoonshuishouden vormen minder dan 40 procent alleen op een adres woont. Bij vrouwen is het percentage wel iets hoger maar ligt het tot leeftijd 55 onder de 50 procent. Ook onder migranten uit West-Europa en uit landen buiten de EU waarvandaan veel kennis- en studiemigranten komen, is het percentage eenpersoonshuishoudens dat niet alleen op een adres woont op jonge leeftijd hoog (boven de 50 procent), maar op middelbare leeftijd lager dan bij Oost-Europeanen (figuur 8A.3).

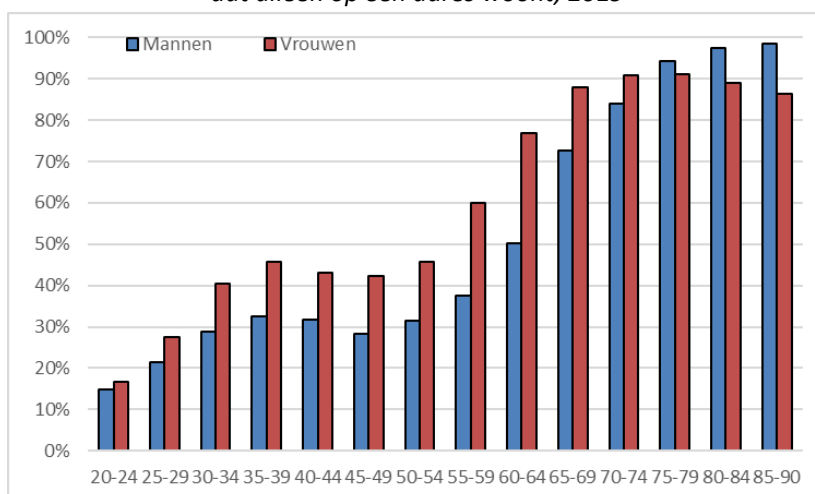
²⁰⁰ Het gaat hierbij alleen om migranten die staan ingeschreven in het bevolkingsregister van een Nederlandse gemeente. Seizoenarbeiders zijn niet verplicht zich in te schrijven.

²⁰¹ Van de 20-24-jarigen is 20 procent uitwonend student. Van hen woont 55 procent in een kamer met gedeelde voorzieningen (toilet, keuken, douche) en 20 procent in een eenkamerwoning. <https://www.kences.nl/wp-content/uploads/2020/11/20201105-Kences-Landelijke-monitor-studentenhuisvesting-2020.pdf>

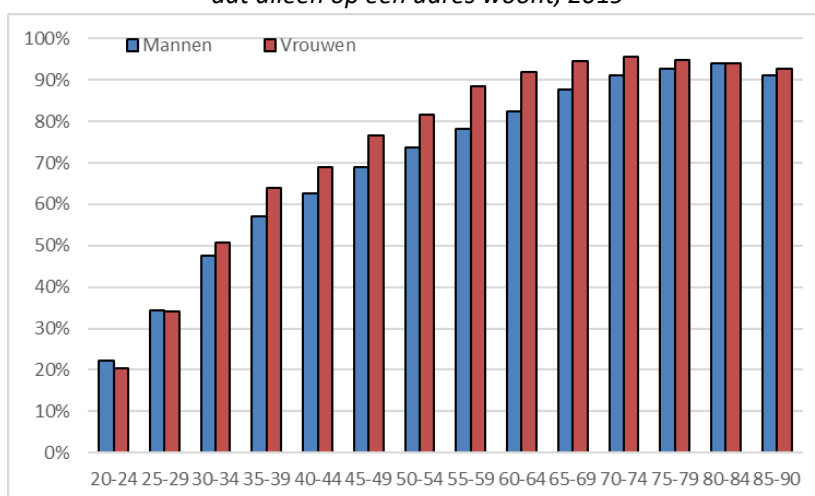
Figuur 8A.1. Percentage eenpersoonshuishoudens dat alleen op een adres woont, 2019

Figuur 8A.2. Percentage van eenpersoonshuishoudens van eerste-generatiemigranten uit Oost-Europese EU-landen dat alleen op een adres woont, 2019

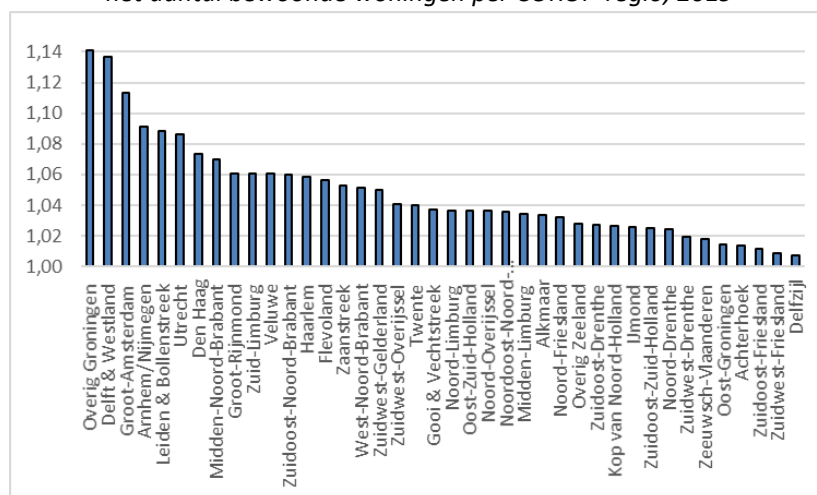

Figuur 8A.3. Percentage van eenpersoonshuishoudens van eerste-generatiemigranten uit West-Europese EU-landen en uit arbeids/studiemigratielanden buiten de EU dat alleen op een adres woont, 2019

Er zijn grote regionale verschillen in de verhouding tussen huishoudens en adressen. Figuur 8A.4 laat zien dat vooral in regio's met instellingen van hoger onderwijs en regio's waar veel arbeidsmigranten wonen, het aantal huishoudens beduidend hoger is dan het aantal woningen. Vooral in de stad Groningen, in Delft en het Westland en in Amsterdam zijn er beduidend meer huishoudens dan woningen²⁰².

Figuur 8A.4. Verhouding tussen het aantal huishoudens en het aantal bewoonde woningen per COROP-regio, 2019

Bijlage 8B. Samenwoners en alleenstaande moeders

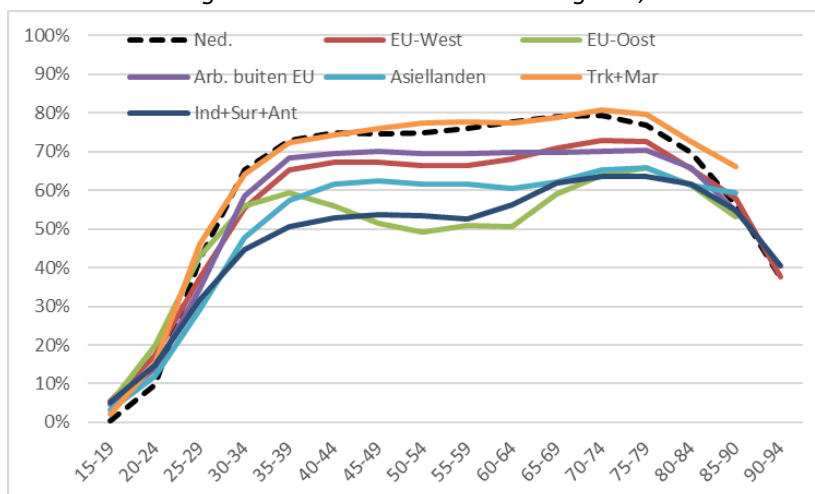
Omdat onder personen met een migratieachtergrond de percentages alleenwonenden over het algemeen hoger zijn dan onder mensen met een Nederlandse achtergrond is het niet verrassend dat de percentages samenwonenden over het algemeen lager zijn. Alleen het percentage mannen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond van de eerste generatie dat samenwoont met een partner is vrijwel gelijk aan dat van mannen met een Nederlandse achtergrond (figuur 8B.1). Bij Turkse en Marokkaanse vrouwen is het percentage samenwonenden veel lager (figuur 8B.2). Dit komt door een relatief hoog percentage alleenstaande moeders (zie figuur 8B.5 verderop).

Van Oost-Europese mannen wonen er op middelbare leeftijd maar weinig samen (figuur 8B.1). Dit geldt ook voor mannen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond. Bij vrouwen met deze achtergrond ligt het percentage samenwoners heel laag (figuur 8B.2). Dit komt door een zeer hoog percentage alleenstaande moeders (figuur 8B.5). Bij zowel mannen als vrouwen uit asiellanden ligt het percentage samenwoners veel lager dan bij personen met een Nederlandse achtergrond.

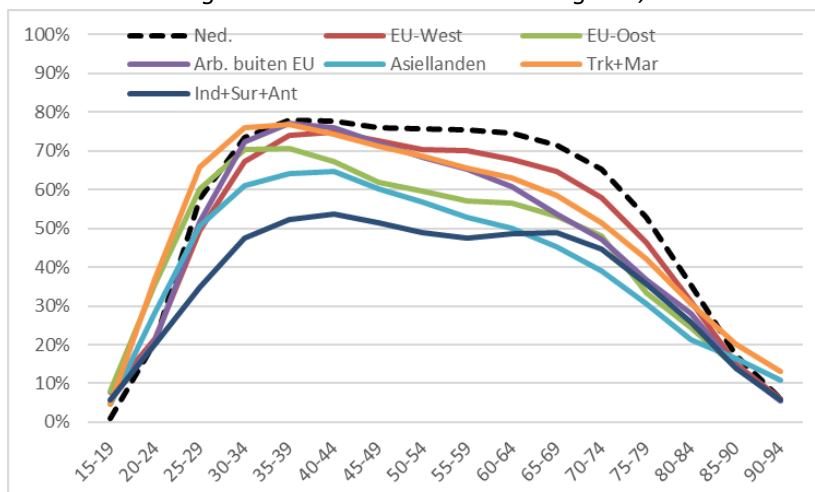
Bij de tweede generatie zijn de verschillen in percentages samenwonenden kleiner dan bij de eerste generatie, maar het percentage samenwoners is bij zowel mannen als vrouwen duidelijk lager dan bij mensen met een Nederlandse achtergrond (figuur 8B.3 en 8B.4).

²⁰² In Groningen en Delft is een kwart van de bevolking uitwonend student. In het Westland wonen veel Oost-Europese arbeidsmigranten, terwijl in Amsterdam en omgeving zowel veel studenten wonen als veel migranten uit West-Europa en arbeidsmigranten van buiten de EU (Van der Star, De Jong en Manting, te verschijnen)

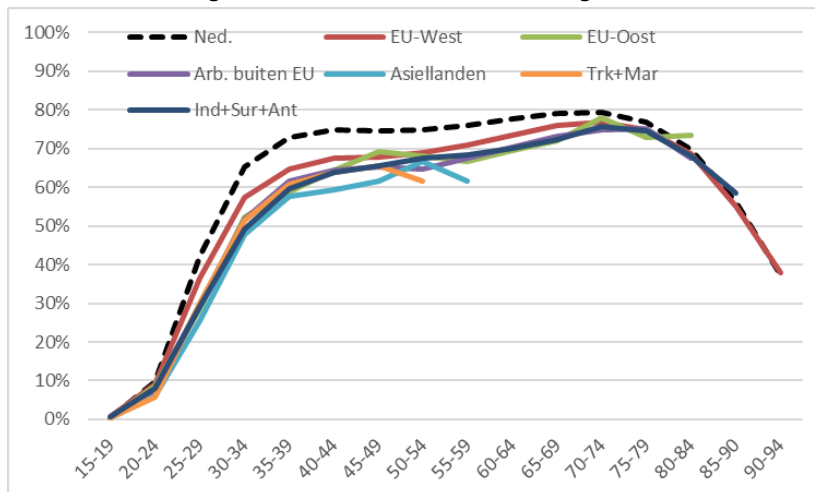
Figuur 8B.1. Percentage samenwonende mannen, eerste generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

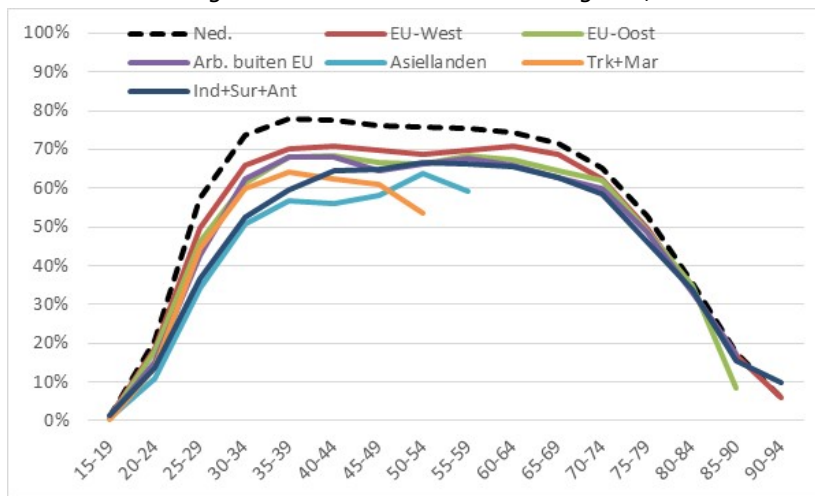
Figuur 8B.2. Percentage samenwonende vrouwen, eerste generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

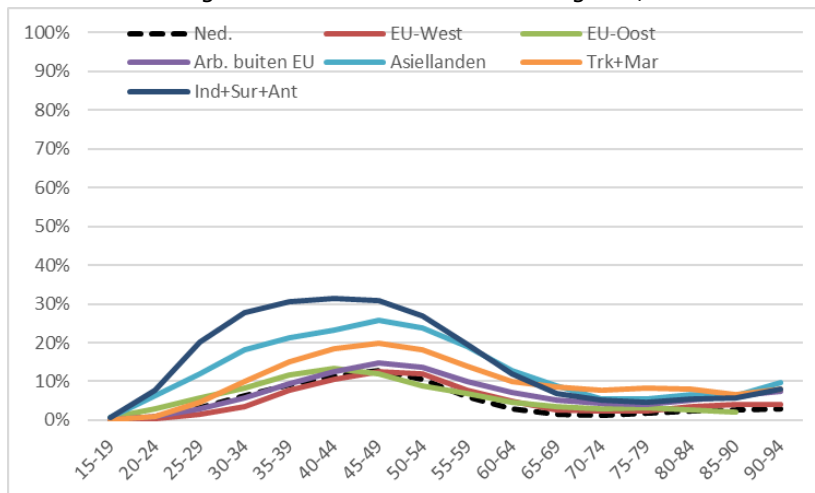
Figuur 8B.3. Percentage samenwonende mannen, tweede generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

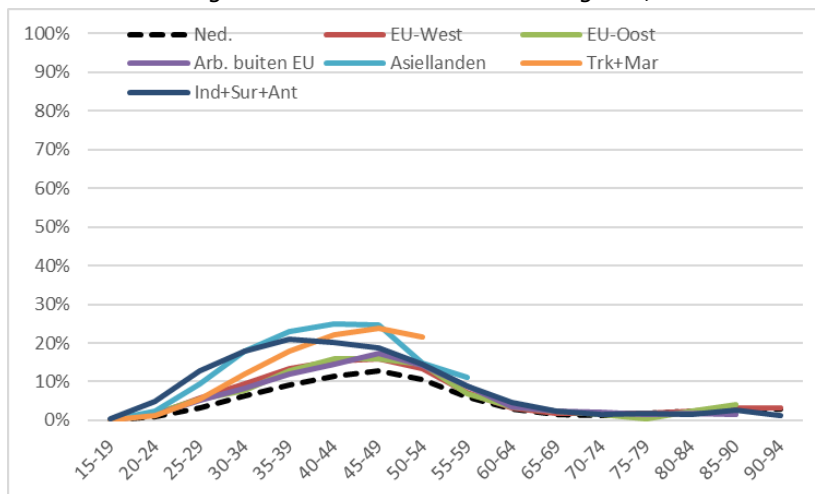
Figuur 8B.4. Percentage samenwonende vrouwen, tweede generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

Figuur 8B.5. Percentage alleenstaande moeders, eerste generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

Figuur 8B.6. Percentage alleenstaande moeders, tweede generatie en Nederlandse achtergrond, 2019

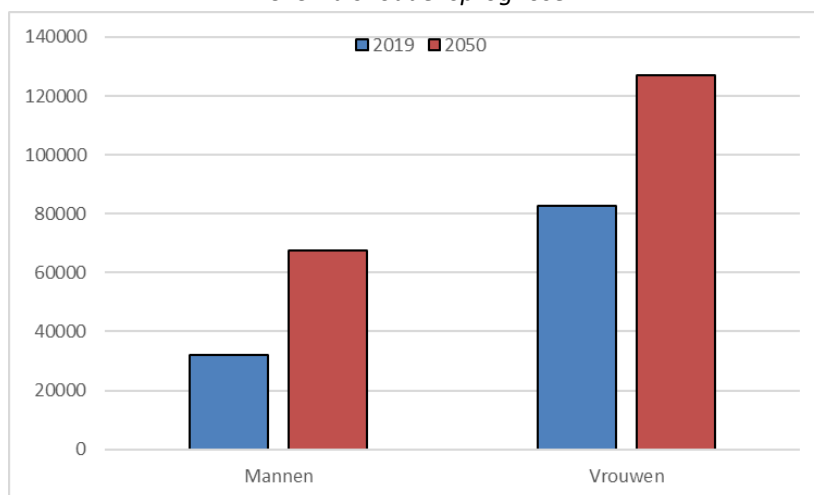

Bij drie migrantengroepen is het aantal eenoudergezinnen onder de eerste generatie veel hoger dan bij een Nederlandse achtergrond (figuur 8B.5). We noemden reeds het hoge percentage bij vrouwen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond. Maar ook veel vrouwen uit asiellanden zijn ouder in een gezin zonder samenwonende partner, evenals vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Bij de tweede generatie zijn de verschillen kleiner, maar ook daar is het percentage eenoudergezinnen onder de drie groepen hoog (figuur 8B.6).

Bijlage 8C. Personen in tehuis

Bij de berekening van het aantal huishoudens in 2050 gaan we ervan uit dat het percentage van de ouderen dat alleen of samenwoont niet verandert en dus ook dat het aandeel dat in een tehuis wordt opgenomen niet verandert. Volgens de Middenvariant van de CBS-huishoudensprognose zal het aantal 70-plussers dat in een tehuis woont in 2050 80 duizend hoger zijn dan nu (figuur 8C.1). Het aantal oudere vrouwen in een tehuis neemt toe met 45 duizend en het aantal mannen met 35 duizend. Er wonen meer oudere vrouwen in een tehuis dan mannen, omdat vrouwen ouder worden dan mannen en de meeste vrouwen trouwen met een enkele jaren oudere man, waardoor er op hoge leeftijd meer weduwen dan weduwnaars zijn (zie paragraaf 8.3).

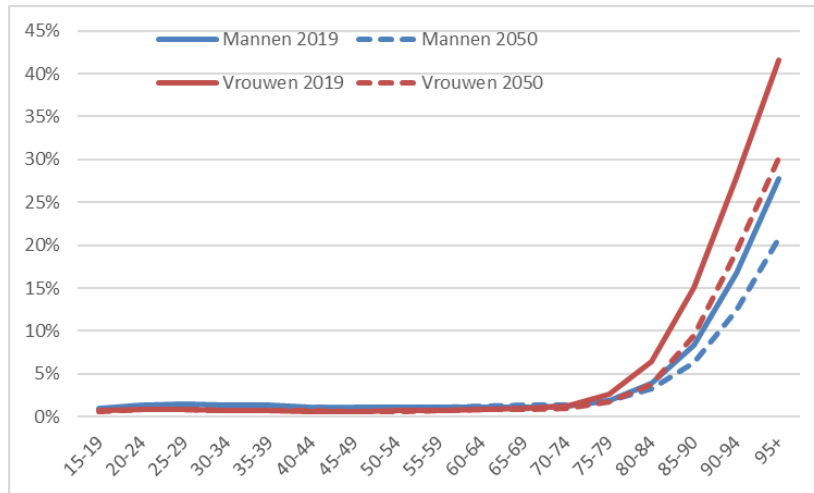
Figuur 8C.1. Aantal 70-plussers in een tehuis, 2019 en 2050, CBS-huishoudensprognose

De toename van het aantal ouderen in een tehuis betekent niet dat het CBS verwacht dat in 2050 ouderen minder vaak zelfstandig blijven wonen. Integendeel, het percentage ouderen in een tehuis neemt volgens de CBS-prognose flink af (figuur 8C.2). Als het percentage ouderen dat in een tehuis woont niet zou afnemen, zou het aantal 70-plussers in een tehuis niet met 80 duizend maar met 160 duizend toenemen. Omgekeerd, als we in onze berekening van het aantal huishoudens in 2050 net als in de CBS huishoudensprognose zouden zijn uitgegaan van een daling in het percentage ouderen in een tehuis zou het aantal eenpersoonshuishoudens onder 85-plussers in de *Middenvariant* zo'n tien procent²⁰³ hoger zijn uitgekomen. Als we naar het totale aantal huishoudens van 70-plussers kijken, zou dat aantal in de *Middenvariant* 4 procent hoger zijn uitgekomen.

²⁰³ Onder de veronderstelling dat die personen allen alleen zouden wonen als ze niet in tehuis zouden zijn opgenomen. In werkelijkheid zou een deel samenwonen, dus de tien procent kan als een maximum worden beschouwd.

Figuur 8C.2. Percentage mannen en vrouwen in tehuis, 2019 en 2050, CBS-huishoudensprognose

Geraadpleegde bronnen

- Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten, 2020, Geen tweederangsburgers. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/10/30/tweede-advies-aanjaagteam-bescherming-arbeidsmigranten>
- ABN Amro, 2020, Goedkope arbeidsmigrant komt van steeds verder. <https://insights.abnamro.nl/2020/08/goedkope-arbeidsmigrant-komt-van-steeds-verder/>
- Actieagenda Wonen, 2021, Samen werken aan goed wonen. <https://aedescms.getbynder.com/m/40d9069ce1416bc6/original/Actieagenda-Wonen.pdf>
- ACVZ, 2018, Op weg naar 2030. Migratie: een toekomstverkenning. <https://acvz.org/pubs/op-weg-naar-2030-migratie-een-toekomstverkenning/>
- ACVZ, 2019, Legale kanalen voor arbeidsmigranten. <https://acvz.org/pubs/verkenning-onderzoek-legale-kanalen-voor-arbeidsmigranten/>
- ACVZ, 2020, Oproep tot een duurzaam migratiebeleid. <https://www.adviescommissievoorvreemdelingen-zaken.nl/publicaties/publicaties/2020/03/17/notitie-oproep-tot-een-duurzaam-migratiebeleid>
- Beer, J. de, 2020, De demografische toekomst van Nederland: wat weten we, en wat is nog onzeker? <https://nidi.nl/demos/demografische-toekomst-van-nederland/>
- Beer, J. de, H. van Dalen en K. Henkens, 2017, Stijgt de AOW-leeftijd niet te hard? <http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/stijgt-de-aowleeftijd-niet-te-hard>
- Beer, P. de, 2016, De arbeidsmarkt in 2040. Ingrijpende veranderingen, maar ook veel continuïteit. Universiteit van Amsterdam, AIAS Working Paper 162. <http://archive.uva-aias.net/publications/show/2002>
- Beer, P. de, 2020, Van crisisbeleid naar crisisbestendig beleid. Wiardi Beckman Stichting. <https://www.wbs.nl/publicaties/van-crisisbeleid-naar-crisisbestendig-beleid>
- Beets, G. en E. van Imhoff, 2003, Een geweldige uitdaging voor de komende decennia. Idee juni 2003, 10-14. http://dnpprepo.ub.rug.nl/4020/1/Idee_2003_03_p10_Beets.pdf
- Bekkers, H. (2019), Bureaucratie frustreert proeftuinen. Binnenlands Bestuur 24 mei 2019. <https://www.binnenlandsbestuur.nl/financien/nieuws/bureaucratie-frustreert-proeftuinen.9656636.lynkx>
- Bosch, M., J. Nekkers en Z. Balian (2019), Scenario's samenleven 2030, een toekomstverkenning. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2019/06/18/toekomstverkenning-scenariosamenleving-in-nederland-in-2030>
- BZK, 2020, Bevlogen bouwen: de Woondeals in 2020. <https://www.woningmarktbeleid.nl/onderwerpen/woondeals>
- CBS, 2017, Beschrijving hoofdproces "Maken opleidingsniveaubestand". <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdatabestanden/hogsteoplab-hoogst-behaald-gevolgd-opleidingsniveau>
- CBS, 2018, Projecties gezonde levensverwachting 2018 en 2014. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/12/projecties-gezonde-levensverwachting-2018-en-2014>
- CBS, 2019, Toename aantal werkenden vooral bij 55-plussers. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/47/toename-aantal-werkenden-vooral-bij-55-plussers>

CBS, 2020, 55-plussers liefst zo lang mogelijk in eigen woning. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/14/55-plussers-liefst-zo-lang-mogelijk-in-eigen-woning>

CBS, 2020, Bevolkingskrimp in begin coronacrisis. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/21/bevolkingskrimp-in-begin-coronacrisis>

CBS, 2020, Immigratie gedaald na uitbreken coronapandemie. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/21/immigratie-gedaald-na-uitbreken-coronapandemie>

CBS, 2020, 55-plussers liefst zo lang mogelijk in eigen woning. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/14/55-plussers-liefst-zo-lang-mogelijk-in-eigen-woning>

CBS, 2020, Jaarrapport integratie 2020. www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2020/46/jaarrapport-integratie-2020

CBS, 2020, Bevolkingsprognose 2020-2070: bevolking groeit langzamer door corona. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/bevolkingsprognose-2020-2070->

CBS, 2020, Bijna kwart uitkeringsontvangers in 2018 had betaald werk. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/12/bijna-kwart-uitkeringsontvangers-in-2018-had-betaald-werk>

CBS, 2020, Werknemers bij pensionering voor het eerst gemiddeld boven 65 jaar. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/47/werknemers-bij-pensionering-voor-het-eerst-gemiddeld-boven-65-jaar#:~:text=Ook%20het%20feit%20dat%20de,64%2C5%20jaar%20in%202019.>

CBS, Microdata Services, 2019, Zvwzorgkostentab: Zorgkosten personen basisverzekering. <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdatabestanden/zvwzorgkostentab-zorgkosten-personen-basisverzekering>

CBS, Microdata Services, 2019, Documentatie Personen sociaaleconomische categorie (SECMBUS). <https://www.cbs.nl/-/media/cbs%20op%20maat/microdatabestanden/documents/2019/04/secmbus.pdf>

CBS, Microdata Services, 2020, Documentatie Hoogst behaald en hoogst gevolgd opleidingsniveau en opleidingsrichting van de bevolking in Nederland (HOOGSTEOPLTAB) <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/maatwerk-en-microdata/microdata-zelf-onderzoek-doen/microdatabestanden/hoogsteopltab-hoogst-behaald-gevolgd-opleidingsniveau>

Commissie Toekomst zorg thuiswonende ouderen, 2020, Oud en zelfstandig in 2030. Een reisadvies. <file:///Users/joopdebeer/Downloads/Advies-Oud-en-zelfstandig-in-2030-Een-reisadvies.pdf>

CPB, 2018, Verdringing op de arbeidsmarkt. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-SCP-Boek-31-Verdringing-op-de-arbeidsmarkt.pdf>

CPB, 2019, Zorgen om morgen. <https://www.cpb.nl/zorgen-om-morgen>

CPB, 2019, Inkomensongelijkheid naar migratieachtergrond. <https://www.cpb.nl/inkomensongelijkheid-naar-migratieachtergrond#>

CPB, 2019, Arbeidsparticipatie en gewerkte uren tot en met 2060. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Achtergronddocument-dec2019-Arbeidsparticipatie-en-gewerkte-uren-tot-en-met-2060.pdf>

CPB, 2020, Werkplan 2021, <https://www.cpb.nl/werkplan-2021>

CPB en PBL, 2015, Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving. Cahier Demografie, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Planbureau. <https://www.wlo2015.nl/rapporten-wlo/demografie>

CPB en PBL, 2015, Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving. Cahier regionale ontwikkeling en verstedelijking, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Planbureau. <https://www.wlo2015.nl/rapporten-wlo/regionale-ontwikkelingen-en-verstedelijking>

CPB en PBL, 2015, Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving. Nederland in 2030 en 2050: twee referentiescenario's, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Planbureau.

<https://www.wlo2015.nl/rapporten-wlo/nederland-in-2030-en-2050-twee-referentiescenarios>

CPB en PBL, 2015, Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving. Cahier Macro-economie, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Planbureau. <https://www.wlo2015.nl/rapporten-wlo/macro-economie>

CPB en PBL, 2015, Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving. Cahier Mobiliteit, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Planbureau. <https://www.wlo2015.nl/rapporten-wlo/mobiliteit>

CPB en PBL, 2020, Kansrijk mobiliteitsbeleid. <https://www.pbl.nl/publicaties/kansrijk-mobiliteitsbeleid-2020>

CPB en SCP, 2018, Verdringing op de arbeidsmarkt. Beschrijving en beleving. <https://www.cpb.nl/publicatie/verdringing-op-de-arbeidsmarkt-beschrijving-en-beleving>

CPB en SCP, 2020, Kansrijk integratiebeleid op de arbeidsmarkt. <https://www.cpb.nl/kansrijk--op-de-arbeidsmarkt>

Daalhuizen, F. et al. 2018. Zorg om banen in de ouderenzorg. <https://themasites.pbl.nl/zorg-om-banen-in-de-ouderenzorg/>

De Beleidsonderzoekers, 2020, Evaluatie programma Verdere Integratie op de Arbeidsmarkt <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2020/11/09/verdere-integratie-op-de-arbeidsmarkt/Tweede+tussenrapportage+programma-evaluatie+VIA.pdf>

De Coninck, H., 2019, Van waslijst naar wensbeeld. Essay voor het Ministerie van Economische Zaken en Klimaatbeleid ten behoeve van de "Langetermijn strategie klimaat" <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2019/11/27/essay-van-waslijst-naar-wensbeeld/Essay+Van+waslijst+naar+wensbeeld.pdf>

DenkWerk, 2020, Klein land, grote keuzes. <https://denkwerk.online/rapporten/klein-land-grote-keuzes-januari-2020/>

Derksen, W. 2020, Ruimtelijke ordening: disbalans tussen overheid en markt. In: Bart Leurs (red.), Samenwerken, samen betalen?. Over de bekostiging van opgaven in de maatschappelijke netwerken, blz. 63-70. <https://www.wimderksen.com/2020/07/20/ruimtelijke-ordening-disbalans-tussen-overheid-en-markt/>

Djojosoeparto S., C. Kamphuis, S. Vandevijvere S en M. Poelman, 2020, The Healthy Food Environment Policy Index (Food-EPI): Nederland, Universiteit Utrecht. <https://www.uu.nl/en/research/future-food-utrecht/the-healthy-food-environment-policy-index-food-epi-the-netherlands>

Duin, C. van, S. te Riele en L. Stoeldraijer, 2018, Huishoudensprognose 2018-2060: opmars Eenpersoonshuishoudens zet door, Statistische Trends, december 2018. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/51/huishoudensprognose-2018-2060>

Engbersen, G., J. Dagevos, R. Jennissen, L. Bakker en A. Leerkes, 2015, Geen tijd verliezen: van opvang naar integratie van asielmigranten, WRR-Policy Brief 4, Den Haag: WRR, <https://www.wrr.nl/adviesprojecten/migratiediversiteit/documenten/policy-briefs/2015/12/16/geen-tijd-verliezen-van-opvang-naar-integratie-van-asielmigranten>

Engbersen, G., E. Snel en M. Kremer (red.), 2017, De val van de middenklasse? <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2017/07/06/de-val-van-de-middenklasse>

Eskinasi, M. en J. Ritsema van Eck, 2018, Uitstroom van ouderen uit de woningmarkt: een landsdekkende raming op basis van de WLO-Regionale ontwikkelingen en verstedelijking. PBL, Den Haag.

https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2018-achtergrondstudie-uitstroom-ouderen-uit-woningmarkt_3257.pdf

European Commission, 2018, The 2018 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU Member States (2016-2070). https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/2018-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2016-2070_en

European Commission, 2020, The 2020 Ageing Report. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip142_en.pdf

European Commission, 2021, Healthcare and long-term care workforce: demographic challenges and potential contribution of migration and digital technology. <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/eur-scientific-and-technical-research-reports/healthcare-and-long-term-care-workforce-demographic-challenges-and-potential-contribution>

Eurostat, 2017, Summary methodology of the 2015-based population projections. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-projections-data>

Eurostat, 2019, The EU's population projected up to 2100. <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190710-1>

EZK, 2021, Bestemming Parijs: Wegwijzer voor Klimaatkeuzes 2030, 2050; Eindrapport Studiegroep Klimaatopgave Green Deal. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/01/29/bestemming-parijs-wegwijzer-voor-klimaatkeuzes-2030-2050>

Fairley, K., 2020, Huidige herinrichting vmbo zorgt niet voor daling voortijdig schoolverlating. Me Judice, 19 augustus 2020. <https://www.mejudice.nl/artikelen/detail/huidige-herinrichting-vmbo-zorgt-niet-voor-daling-voortijdig-schoolverlating>

Francke, A., I. van der Heide, S. de Bruin, R. Gijzen, M. Veerbeek, R. Poos, M. Veerbeek, T. Wiegers en B. Willemse, 2018, Een samenhangend beeld van dementie en dementiezorg https://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/Thema_rapportage_dementie_beveiligd.pdf

Futureconsult, 2019, Samenleven 2030: een toekomstverkenning. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2019/06/18/toekomstverkenning-scenarios-samenleving-in-nederland-in-2030>

Goos, M. 2015, Polarisatie van de arbeidsmarkt. In: B. ter Weel (red.), De match tussen mens en machine. Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, p. 115-130. <https://esb.nu/cookiewall?target=%2Fbinaries%2F2001%2F81%2F01%2Fpreadv15-de-match-tussen-mens-en-machine.pdf>

Groenemeijer, M. Stuart-Fox, G. van Leeuwen, D. Omtzigt, 2018, Primos 2018 Prognose van bevolking, huishoudens en woningbehoefte 2018-2050. ABF Research, Delft. <https://www.abfresearch.nl/publicaties/rapportage-primos-2018/>

Grünwald, O., M. Damman en K. Henkens, 2020, Werk en mantelzorg combineren boven je zestigste is pittig. <https://www.socialevraagstukken.nl/werk-en-mantelzorg-combineren-boven-je-zestigste-is-pittig/>

Huijsman, R., 2021, Ouderenzorg als verkiezingsthema. <https://www.skipr.nl/blog/ouderenzorg-als-verkiezingsthema/>

IIASA, 2019, SSP database. <https://tntcat.iiasa.ac.at/SspDb/dsd?Action=htmlpage&page=about>

IOM, 2008, Migration and climate change. <https://www.iom.int/migration-and-climate-change-0>

Jong, A. de en S. Kooiker, 2018, Regionale ontwikkelingen in het aantal potentiële helpers van oudere ouderen tussen 1975-2040. Ruimtelijk Planbureau. https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2018/Regionale_ontwikkelingen_in_het_aantal_potentiele_helpers_van_oudere_ouderen_tussen_1975_2040

- Jong, A. de, C. Huisman en L. Stoeldraijer, 2019. PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2019–2050. Woningbouwveronderstellingen, Statistische Trends, 2019. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2019/41/prognose-2019-2050-woningbouwveronderstellingen>
- Jong, P. de, G. Wachter en D. Dieleman, 2020, Emigratie van de tweede generatie. Statistische Trends. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2020/15/emigratie-van-de-tweede-generatie>
- Kalshoven, F., 2020, Naar een schokbestendiger arbeidsmarkt. Platform de Toekomst van Arbeid. <https://www.toekomstvanarbeid.nl/publicaties/naar-een-schokbestendiger-arbeidsmarkt/>
- Kences, 2020, Landelijke monitor studentenhuysvesting. <https://www.kences.nl/wp-content/uploads/2020/11/20201105-Kences-Landelijke-monitor-studentenhuysvesting-2020.pdf>
- Kennisplatform Preventie, 2020, Samen gezond leven. https://www.zonmw.nl/fileadmin/zonmw/documenten/Preventie/Kennisplatform_Preventie_Samen_Gezond_Leven.pdf
- Klerk, M. de, A. de Boer, I. Plaisier, P. Schyns en S. Kooiker, 2015, Informele hulp: wie doet er wat? <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2015/12/15/informele-hulp-wie-doet-er-wat>
- Kooiker, S., A. de Jong, D. Verbeek-Oudijk, A. de Boer, 2019, Toekomstverkenning mantelzorg aan ouderen in 2040. Een verkenning van de regionale ontwikkelingen voor de komende 20 jaar. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag. https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2019/Toekomstverkenning_mantelzorg_aan_ouderen_in_2040
- Kremer, M., 2021, Maatschappelijk draagvlak voor migratie is maakbaar. ACVZ. <https://www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/actueel/nieuws/2021/03/16/wist-u-dat-...-blog-8>
- Lappee, G., 2018, Drie feiten over het 'reistijd-quotum'. <https://www.linkedin.com/pulse/vier-feiten-over-het-reistijd-quotum-gerard-lappee/>
- Lutz, W., A. Goujon, Samir KC, M. Stonawski, N. Stilianakis (Eds.), 2018, Demographic and Human Capital Scenarios for the 21st Century: 2018 assessment for 201 countries, Publications Office of the European Union, Luxembourg. <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/demographic-and-human-capital-scenarios-21st-century-2018-assessment-201-countries>
- Lutz W. (Ed.), Amran G., Bélanger A., Conte A., Gailey N., Ghio D., Grapsa E., Jensen K., Loichinger E., Marois G., Muttarak R., Potančoková M., Sabourin P., Stonawski M., 2019, Demographic Scenarios for the EU - Migration, Population and Education, Luxembourg. <https://ec.europa.eu/jrc/en/facts4eufuture/eu-demographic-scenarios>
- Mackenbach, J. & J. Garssen, 2011, Renewed progress in life expectancy: the case of the Netherlands. In International Differences in Mortality at Older Ages: Dimensions and Sources (pp. 369–384). <https://www.nap.edu/read/12945/chapter/19>
- McDonald, P., 2018, Australia should continue its current comprehensive population policy– at least for the next decade. Australian Population Studies 2 (2), 3-11. <https://www.australianpopulationstudies.org/index.php/aps/article/view/35>
- Nationaal Preventieakkoord, 2018, Naar een gezonder Nederland. <file:///Users/joopdebeer/Downloads/nationaal-preventieakkoord.pdf>
- NIDI, CBS, CPB, PBL, RIVM en SCP, 2019, Verkenning bevolking 2050: Zekerheden en onzekerheden over de gevolgen van veranderingen in de bevolking. Voortgangsrapportage. https://nidi.nl/nl/nieuws_events/zekerheden-en-onzekerheden-over-de-gevolgen-van-veranderingen-in-de-bevolking/

NIDI en CBS, 2020, Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs. Deelrapport Verkenning Bevolking 2050. <https://publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf>

NOVI, 2020, Nationale omgevingsvisie. <https://www.denationaleomgevingsvisie.nl/default.aspx>

OCW, 2020, Kamerbrief over Internationale Kennis- en Talentstrategie. <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap/documenten/kamerstukken/2020/12/18/internationale-kennis-en-talentstrategie>

OCW, 2020, Referentieraming 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/07/13/referentieraming-ocw-2020>

OCW, 2020, Kamerbrief lerarenbeleid en onderwijsarbeidsmarkt <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/12/09/kamerbrief-lerarenbeleid-en-onderwijsarbeidsmarkt>

Oostveen, A. en I. Razenberg, 2021, Zo zetten statushouders stappen op weg naar werk. Sociale Vraagstukken, 15 maart 2021. <https://www.socialevraagstukken.nl/zo-zetten-statushouders-stappen-op-weg-naar-werk/>

PBL, 2019, Aanpassen of verkassen? Langer zelfstandig in een geschikte woning. <https://themasites.pbl.nl/o/aanpassen-of-verkassen>

PBL, 2020, PBL-onderzoeksprogramma Regio Deals voor de brede welvaart 2019-2021. <https://www.pbl.nl/publicaties/pbl-onderzoeksprogramma-regio-deals-voor-de-brede-welvaart-2019-2021-tussentijdse-inzichten-2020>

PBL, 2020, Hoofdlijnen PBL werkprogramma 2021, https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl_wp2021_def.pdf

Polder, J., J. Hoekstra en R. Vonk, 2020, Gezondheidseffecten en maatschappelijke baten van de gezondheidszorg, RIVM-rapport 2020-0060. <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2020-0060.pdf4>

Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, 2015, Wonen in verandering. <https://www.rli.nl/publicaties/2015/advies/wonen-in-verandering-over-flexibilisering-en-regionalisering-in-het-woonbeleid>

Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, 2020, Sturen op ruimte. <https://www.rli.nl/in-voorbereiding/sturen-op-ruimte>

Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, 2014, Met de kennis van later. Naar een toekomstgericht zorgbeleid. <https://www.zorgkennis.net/kennisbank/2661/Met-de-kennis-van-later-naar-een-toekomstgericht-zorgbeleid>

Riele, S. te, C. Huisman, L. Stoeldraijer, A. de Jong, C. van Duin en T. Husby, 2019, PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2019–2050. Belangrijkste uitkomsten, Statistische Trends, 2019. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2019/37/pbl-cbs-regionale-prognose-2019-2050-uitkomsten>

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2021, Stimuleringsregeling Wonen en Zorg (SWZ). <https://www.rvo.nl/subsidie-en-financieringswijzer/stimuleringsregeling-wonen-en-zorg-swz>

RIVM, 2010, Effecten van preventie. Deelrapport van de VTV 2010 Van Gezond naar Beter. <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/270061007.pdf>

RIVM, 2018, Volksgezondheid Toekomst Verkenning. <https://www.vtv2018.nl/>

RIVM, 2020, Toekomstverkenning zorguitgaven 2015-2060 : Kwantitatief vooronderzoek in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Deel 1: toekomstprojecties. <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2020-0059.pdf>

- RIVM, 2020, De Corona-inclusieve Volksgezondheid Toekomst Verkenning. <https://www.rivm.nl/volksgezondheid-toekomst-verkenning-vtv/c-vtv>
- RVS, 2020, Gezondheidsverschillen voorbij. <https://adviezen.raadrvs.nl/gezondheidsverschillen-voorbij/>
- RVS, 2020, Applaus is niet genoeg. <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2020/11/10/applaus-is-niet-genoege>
- RVS, 2020, De derde levensfase. Het geschenk van de eeuw. <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2020/01/08/de-derde-levensfase-het-geschenk-van-de-eeuw>
- Scheffer, P., 2018, Immigratie in een open samenleving. In: WRR, Regie over migratie: Naar een strategische agenda. <https://www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2018/06/19/regie-over-migratie-naar-een-strategische-agenda>
- SCP, 2016, De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2016/De_toekomst_tegemoet
- SCP, 2019, Zorgen voor thuiswonende ouderen. https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2019/Zorgen_voor_thuiswonende_ouderen
- SCP, 2021, Meerjarenplan SCP 2021-2025. https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/jaarverslag/2021/mjp/mjp-2021/mjp/SCP-Meerjarenplan-V14122020_def.pdf
- SCP en WRR, 2014, Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland. <https://www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2014/10/30/gescheiden-werelden-een-verkenning-van-sociaal-culturele-tegenstellingen-in-nederland>
- Seidell, J., en J. Halberstadt, 2019, Gezonde voeding heeft een prijs. Het Parool, 23 juni 2019. <https://www.parool.nl/nieuws/gezonde-voeding-heeft-een-prijs~b58115e5/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
- SER, 2020, Zorg voor de toekomst. Over de toekomstbestendigheid van de zorg. <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf>
- Significant, 2018, Inburgering: systeemwereld versus leefwereld. Evaluatie Wet inburgering 2013 <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/06/27/evaluatie-van-de-wet-inburgering-2013>
- Staat van Volksgezondheid en Zorg. <https://www.staatvenz.nl/financiele-middelen/begroting-2020>
- Stoeldraijer, L. en C., van Duin, 2018, Kernprognose 2018–2060: immigratie blijft hoog. Statistische Trends, december 2018. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/51/kernprognose-2018-2060-immigratie-blijft-hoog>
- Stuart-Fox, M. en B. Blijie, 2018, Woningtekort: een nieuwe benadering van een actueel probleem. <https://www.abfresearch.nl/publicaties/woningtekort-een-nieuwe-benadering-van-een-actueel-probleem/>
- SZW, 2018, Verdere integratie op de arbeidsmarkt. https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2018/11/16/rapport-verdere-integratie-op-de-arbeidsmarkt-via/116850_Rapport_Integratie_WEB.pdf
- Thévenon, O. en A. Gauthier, 2011, Family policies in developed countries: a 'fertility-booster' with side-effects. Community, Work & Family (4), 197-216. https://www.researchgate.net/publication/233199913_Family_Policies_in_Developed_Countries_A_Fertility-Booster_with_Side-effects
- Tweede Kamer, 1979, Brief van de Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19781979/0000180123/1/pdf/SGD_19781979_0005966.pdf

Tweede Kamer, 2011, Brief van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Vrij verkeer van werknemers uit de nieuwe EU lidstaten. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29407-132.html>

United Nations, 2019, World Population Prospects 2019, <https://population.un.org/wpp/>

UWV, 2019, Stromen Oost-Europese arbeidsmigranten vaker de WW in dan Nederlandse werknemers? <https://www.uwv.nl/overuwv/Images/ukv-2019-2-stromen-oost-europese-arbeidsmigranten-vaker-de-ww-in-dan-nederlandse-werknemers.pdf>

Van der Star, M., A. de Jong & D. Manting (nog te verschijnen) Vestigingspatronen van recente immigranten.

VWS, 2018, Werken in de Zorg. Actieprogramma. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/jaarplannen/2018/03/14/actieprogramma-werken-in-de-zorg>

VWS, 2018, Programma Langer Thuis <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/06/15/programma-langer-thuis>

Willems, J. en W. Faessen, 2018, Wonen met zorg – Verkenning wonen met zorg, uitkomsten Fortuna. ABF Research. <https://www.abfresearch.nl/publicaties/wonen-met-zorg-verkenning-wonen-met-zorg-uitkomsten-fortuna/>

Wong, A., G.J. Kommer en J.J. Polder (2008), Levensloop en zorgkosten, RIVM. <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/270082001.pdf>

World Economic Forum, 2018, The Future of Jobs Report 2018 http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf

Wouters, B., H. ter Rele en D. van Vuuren, 2016 Financiering van de zorg op de lange termijn, Centraal Planbureau. <https://www.cpb.nl/publicatie/financiering-van-de-zorg-op-de-lange-termijn>

WRR, 2014, Voortgaande immigratie en nieuwe maatschappelijke scheidslijnen. Een verkenning van mogelijke ontwikkelingen. <https://www.wrr.nl/publicaties/working-papers/2014/12/22/voortgaande-immigratie-en-nieuwe-maatschappelijke-scheidslijnen.-een-verkenning-van-mogelijke-ontwikkelingen>

WRR, 2015, Migratiediversiteit beter in beeld. <https://www.wrr.nl/publicaties/working-papers/2015/10/28/migratiediversiteit-beter-in-beeld>

WRR, 2018, Van verschil naar potentieel. Een realistisch perspectief op de sociaaleconomische gezondheidsverschillen. <https://www.wrr.nl/publicaties/policy-briefs/2018/08/27/van-verschil-naar-potentieel.-een-realistisch-perspectief-op-de-sociaaleconomische-gezondheidsverschillen>

WRR, 2018, De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland. <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2018/05/29/de-nieuwe-verscheidenheid>

WRR, 2020, Het betere werk. <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/01/15/het-betere-werk>

WRR, 2020, Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving. <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-verscheidenheid>

Zorginstituut Nederland, 2019, Zinnige Zorg: Op zoek naar wat beter kan. <https://www.zorginstituut-nederland.nl/over-ons/publicaties/magazine/2019/07/05/1e-e-zine-zinnige-zorg-op-zoek-naar-wat-beter-kan>